

ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВ

ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВ

*Ҳаёт
билан
ҳамнафас*

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1983

Шарафиддинов О.

Ҳаёт билан ҳамнафас.—Т. «Еш гвардия», 1983.—216 б.— (Адабий ўйлар).

Шарафиддинов А. В ногу с жизнью.

ББК 83.3Ўз7

8Ўз2

Таниқли адабиётшунос ва танқидчи, Беруний номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг лауреати Озод Шарафиддиновнинг янги китоби ижодкорнинг жамият олдидаги юксак бурчи, халққа чин қалбдан хизмат қилиш масъулияти ҳақида баҳс қилади.

Ш 70202—69
Ш 356(04)—83 — 62 — 83 460300000

© «Еш гвардия» нашриёти, 1983

СОЦИАЛИСТИК АДАБИЁТНИНГ СУНМАС МАШЪАЛИ

1905 йилнинг кеч кузагида «Новая жизнь» газетасида мўъжазгина бир мақола босилди. «Новая жизнь» большевикларнинг биринчи легал газетаси бўлиб, 1905 йилнинг 9 ноябридан чиқа бошлаган эди. Амалда у РСДРП нинг марказий органи эди. Уни нашр этишда В. В. Воровский, М. С. Ольминский, А. В. Луначарский каби марксист революционерлар етакчи роль ўйнаган. Газета билан А. М. Горький ҳам ҳамкорлик қилган ва унга моддий ёрдам бериб турган. Бу газетанинг ҳаммаси бўлиб, 27 сони чиққан ва ундан 15 таси чор ҳукумати томонидан мусодара қилинган. Шу газетанинг 12-сонида босилган мақола «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деб аталарди. Уни пролетариатнинг буюк доҳийси В. И. Ленин ёзганди. Эҳтимол, ўша кезларда бу мақоланинг оламшумул тарихий аҳамиятини ҳамма ҳам тўла тушуниб етмагандир. Марксистик эстетиканинг классик намунасига айланиб қолган бу мақола — мана, 75 йилдирки, социалистик санъат ва адабиёт учун сўнамас машъал бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Мазкур мақолада В. И. Ленин социалистик санъат ва адабиётнинг ҳар қандай мураккаб шароитда ҳам бирдан-бир тўғри йўлни танлашига имкон берадиган буюк ғоявий принципни — партиявийлик принципини кашф этди ва назарий жиҳатдан асослаб берди. «Партия ташкилоти ва

партия адабиёти» — Маркс ва Энгельснинг эстетик қарашларини ривожлантириш асосида майдонга келди.

Маълумки, Маркс ва Энгельс буржуа жамиятининг илк ривожланиш босқичидаги санъат ва адабиёт қонуниятларини умумлаштириб, санъатнинг синфийлиги, тенденциозлиги ҳақидаги таълимотни олға суришган эди. В. И. Ленин эса янги тарихий шароитдан, яъни капитализм ўз ривожининг янги босқичи — империализмга ўтган, пролетариатнинг революцион кураши авж олган, у ўзини тарихнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида англай бошлаган даврдан келиб чиқиб, санъатнинг синфийлиги ҳақидаги таълимотни ривожлантирди ва синфийлик тушуничасининг энг олий кўриниши сифатида партиявийлик принципини олға сурди.

Лениннинг бу мақоласини ўқир эканмиз, ундан учта ёрқин нур таралиб турганини ҳис қиламиз. Бу нурларнинг бири инсониятнинг эстетик тафаккурининг аввалги босқичларини, иккинчи нур XIX асрнинг охири ва XX аср бошидаги эстетика соҳасидаги тўқнашувлар, муноҳасалар, курашларни, учинчи нур эса эстетик тафаккурнинг истиқболдаги йўлларини ёритиб туради. Ленин синфий кураш янги босқичга кўтарилган, синфий эҳдииятлар мислсиз кескинлашган, ҳар қайси синфнинг моҳияти, синфий манфаатлари рўйи-рост намоён бўлаётган бир шароитда, улар ўртасидаги иқтисодий, ғоявий, сиёсий жанглар ҳаётнинг ҳамма соҳаларида улкан бир куч билан намоён бўлаётган вазиятда, бу курашдан ташқарида туриш, бетараф томошабин мавқеини эгаллаш, пассив кузатувчи бўлиш, ўзини курашлардан ва синфлардан юқори турувчи кимса деб эълон қилиш мумкин эмас деб ҳисоблайди. Ижтимоий ҳаётнинг энг қудратли қонуниятларидан бирини ифодаловчи бу фикрни В. И. Ленин классик ихчамлик билан афористик шаклда «Бир жамиятда яшаб туриб, айни чоқда ундан ташқарида туриш мумкин эмас» деб ифодалайди. Бинобарин, ижтимоий ривожланишда революцион курашлар кескин-

лашгак шароитда ҳаётнинг ўзи ҳар бир курашчининг, жамоат арбобининг, санъаткорнинг ошкора равишда муайян ғоявий позицияларда туришни тақозо этади. Бундай шароитда синфсизлик, партиясизлик ҳақидаги гаплар, абсолют ижод эркинлиги тўғрисидаги даъво-лар мунофиқликдан ўзга нарса эмас. В. И. Ленин ана шу ғоят мураккаб ва бениҳоя муҳим масалаларни кичкинагина мақолада доҳиёна соддалик билан қўяди ва далилланган тарзда, буюк бир маъниқ кучи билан ҳал қилади. «Адабиёт партиявий бўлиши керак, — деб ёзди В. И. Ленин. — Буржуа ахлоқига қарши, буржуазия-нинг таъмағир, сотқин матбуотига қарши, адабиётда буржуа шухратпарастлигига ва шахсиятпарастлигига, «тўраларча анархизмга» ва манфаатпарастликка қар-ши, — социалистик пролетариат адабиёт партиявийдир деган принципини олға суриши, бу принципини кенгайти-риши ва уни мумкин қадар тўла ҳамда яхлит форма-да амалга ошириши керак»¹.

В. И. Ленин шундан кейин партиявийлик принци-пининг моҳиятини очиб беради. Адабиётнинг партиявий-лик принципини шундаки, социалистик пролетариат учун адабиёт иши айрим шахслар ёхуд гуруҳларнинг бойлик орттириш қуроли бўла олмайди. Адабиёт иши, умуман, пролетариатнинг умумий ишига боғлиқ бўлмаган инди-видуал иш бўла олмайди. Адабиёт иши у м у м п р о л е-т а р и ш и н и н г узвий қисми бўлиши ва партия уни ташки-лий, планли равишда йўналтириб турмоғи керак. Мақо-ланинг сўнгги қисмида В. И. Ленин партиявийлик ҳақи-даги фикрларини ривожлантириб, мунофиқона эркин, ҳақиқатда эса буржуазия билан боғланган адабиётга чи-пакамга озод, пролетариат билан ошкора боғланган адабиётни қарама-қарши қўйиш зарурлигини уқтиради. Бинобарин, партиявийлик ижодкорнинг онгли равишда,

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 12- том, 107- бет. «Ўз-бекистон» нашриёти, Тошкент — 1974 йил.

ошкора тарзда пролетариат манфаатлари учун, ишчилар синфи манфаатлари учун, кенг меҳнаткаш халқ манфаатлари учун хизмат қилишидир, меҳнаткаш халқ оммасининг идеалларини тарғиб ва тасдиқ қилиш учун, уларни ҳаётда жорий этиш учун ижод қилишидир. В. И. Ленин социалистик адабиётнинг хусусиятларини зўр эҳтирос ва ишонч билан шундай таърифлайди: «Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади, чунки унинг қаторига тобора янги кучларни тортувчи нарса манфаатпарастлик ва амалпарастлик бўлмай, балки социализм ғояси ва меҳнаткашларга хайрихоҳлик бўлади. Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади. Чунки бу адабиёт айш-ишрат кўнглига урган хонимларга, тўқликка шўхлик қилиб, семизликни кўтара олмай қолган «ўн мингтача зодагонларга» хизмат қилмайди, балки мамлакатнинг гули бўлган, мамлакат куч-қуввати ва истиқболининг эгаси бўлган миллионлаб ва ўн миллионлаб меҳнаткашларга хизмат қилади». Мақола эълон қилингандан бери ўтган 75 йил мобайнида жаҳон адабиётининг ривожини Лениннинг бу доҳияна башорати аини ҳақиқат эканлигини минглаб марта исбот қилди.

Мақоланинг энг буюк томонларидан бири шундаки, В. И. Ленин адабиётнинг жаминки мураккаблигини, ўз специфик хусусиятига эга соҳа эканлигини, механик тарзда қолиплашларга, текислашга бўйсунмаслигини, кўпчиликнинг камчилиги устидан фармонбардорлигини адабиётга нисбатан қўллаб бўлмаслигини, «бу ишда шахсий ташаббусга, индивидуал майлларга, фикр ва фантазиянинг парвозига, форма ва мазмуннинг бемалол намоён бўлишига кенг имконият яратиш зарурлигини» жуда яхши тушунган ва аини чоқда буларнинг барчаси адабиётнинг партиявийлик принципига мутлақо зид эмаслигини уқдирган.

Маълумки, бизнинг чет эллардаги ғоявий муҳолифларимиз кўп йиллардан бери социалистик адабиётнинг партиявийлик принципига қарши ашаддий курашиб кел-

моқдалар. Уларнинг фикрича, партиявийлик ижодкорнинг мустақиллигига путур етказади, ижод эркинлигига зид келади. Бундай даъволар ҳақиқатни яшириш учун атайин қилинадиган бўҳтон экани бугун ҳеч кимга сир эмас. Капиталистик мамлакатларда бадий ижод бошқарилмайди, унинг тўғри йўлдан ривожни ҳақида ҳеч ким қайғурмайди. У ерда адабиёт ишида анархизм, бошбошдоқлик ҳукмрондир. Ҳозир бу жуда оғир оқибатларга олиб келгани, буржуа санъати боши берк кўчага кириб қолгани аниқ-равшан кўриниб турибди. Албатта, капиталистик мамлакатларда бугунги кунда ҳам истеъдодли, ҳалол ёзувчилар, олижаноб идеаллар йўлида чолишайётган ижодкорлар бор. Бироқ улар озчиликни ташкил қилади ва уларнинг маънавий-иқтисодий аҳволи ҳамisha ҳам кўнгилдагидек эмас. Уларнинг асарлари буржуа адабиётни рамкасига сиғмайди. Бугунги буржуа жамиятида эса фойда таъма қилувчи, манфаатпарастликка, шахсиятпарастликка айланган адабиёт ва санъат ривожланмоқда. Бундан бир неча муддат аввал мен Испанияда бўлдим. Испания ўтмишда буюк маданият яратган, жаҳон тарихига ёрқин саҳифалар киритган Сервантес ва Лопе де Вегаларга ўхшаш, Гарсиа Лоркага ўхшаш буюк сиймоларга ватан бўлган мамлакатдир. Айни чоқда, бугунги испан кинотеатрларида шаҳвониятни тарғиб қилувчи порнографик фильмлар ёхуд зўравонликни улуғловчи, кучли шахсларни мадҳ этувчи, бойлик ва ҳашамни кўкка кўтарувчи паст савиядаги дидсиз картиналар тўлиб кетган. Бундай асарлар телевизор экранлари орқали ҳам намоиш қилинади. Китоб дўконларида ҳам жосуслар ва айғоқчилар, фоҳишалар ва лўттибозлар саргузаштларини ҳикоя қилувчи асарлар кўп. Буларнинг барчаси бугун буржуа дунёсида «оммавий маданият» деб аталган ҳодисанинг намуналаридир. Халқнинг дидини бузувчи, одамдаги пасткаш, ҳайвоний инстинктларга мўлжалланган бундай асарларнинг йўлига ҳеч ким тўсиқ қўймайди. Бундай асар-

лар буржуа дунёсида ижод эркинлиги бордек деб тасав-
вур туғдириши мумкин. Аслида эса ундай эмас — чунки
улар буржуа маданияти ва санъатининг таъмагирлиги-
ни, фойда кетидан қувишини, пул қопига қарам эканини
кўрсатади. «Оммавий маданият»дан, шаҳвоният, ўғир-
лиқ, зўрликни куйлашдан, кучга сиғинишни тарғиб қи-
лувчи асарлардан буржуа дунёсининг корчалонлари
учун камида икки томонлама фойда келади — бирин-
чидан, бундай асарлар халқ оммасининг фикрини чал-
ғитади, жиддий ҳаётний проблемалар, йирик ижтимоий-
сий муаммолар ҳақида ўйлашга йўл қўймайди.
Иккинчидан эса, бундай асарлар киностудиялар, телевизи-
он компаниялар, нашриёт синдикатларининг хўжайин-
ларига мўмай даромад келтиради. Шундай экан, бур-
жуа санъатининг эркинлиги ҳақида гап бўлиши мумкин-
ми? Буржуа маданиятининг бугунги аҳволи, буржуача
ижод эркинлиги ҳақидаги сафсаталарнинг мунофиқона
характери В. И. Лениннинг фикрини яна бир бор тас-
диқлайди. Буржуа маданиятининг пул қопига қарам,
фойда таъма маданият эканини исботловчи яна бир ми-
сол келтирамиз. Бундан икки йиллар аввал Тошкентга
машҳур турк ёзувчиси Азиз Несин келди. Биз у билан
суҳбатда «Нега Туркияда ўзбек ёзувчиларининг асар-
лари деярли босилмайди?» деб сўрадик. Азиз Несин
бунинг сабаби ўзбек ёзувчиларининг асарларида эмас,
балки нашриёт ишларининг характерида эканини айт-
ди. Бизда,— деди у,— нашриётлар хусусий қўлларда.
Нашриёт хўжайини бир китобни юз сўм сарфлаб бо-
сиб чиқарса, шундан, албатта, 20-30 сўм даромад қили-
ши керак. Акс ҳолда, у яшаёлмайди, синади. Номаълум
ёзувчининг китоби эса унча ўтмайди. Бинобарин, номаъ-
лум ёзувчининг асарини тарғиб қилиш учун рекламага
қўшимча маблағ сарфлаш керак. Бунинг натижаси
қандай бўлади — маълум эмас. Шундай экан, у бозор-
боп асарларни босиб чиқаришни, камроқ пул харж-
лаб, кўпроқ фойда олишни афзал кўради».

Бу мисол ҳам кўринишда озод кўринган, аслида эса пулга, даромадга қулларча боғланиб қолган буржуа маданиятининг ҳақиқий қиёфасини яхши очиб беради.

В. И. Ленин адабиётнинг партиявийлиги ҳақидаги таълимотини яратар экан, у марксизм классикларининг санъатнинг буюк ижтимоий қудрати, ҳаётни қайта қуришдаги, янги инсонни тарбиялашдаги беқиёс имкониятлари ҳақидаги қарашларига таянди. Модомки, шундоқ экан, пролетариат, революцион ишчилар синфи, унинг илғор авангарди — коммунистик партия санъат ва адабиёт тақдирига бефарқ қараб туролмайди, унинг ривожланишининг бош йўлини — халқ ҳаёти билан яқинлашиш йўлини белгилайди, санъат ва адабиётга мақсад ҳамда йўналиш беради, ҳамisha унинг юксак ғоявийлиги, ҳаққонийлиги, халқчиллиги учун курашади. Жонажон Коммунистик партиямиз ўзининг адабиёт ва санъат соҳасидаги сиёсатида ана шу ленинча принципларга изчиллик билан амал қилиб келмоқда. Бу айниқса, партиямизнинг XXV съезди материалларида яна бир бор рўйи-рост намоён бўлди. Шу сиёсатдан баҳраманд бўлган совет ёзувчилари эса ижодда бири биридан юксак чўққиларни эгаллаб, жаҳон миқёсида энг олдинги маррага чиқиб олди. Бугун биз Совет Иттифоқидаги барча миллий адабиётларнинг мислсиз раванқининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Масалаи, ўзбек адабиётини оладиган бўлсак, Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор ва Зулфия, Шароф Рашидов ва Асқад Мухтор, Раҳмат Файзий ва Ҳамид Ғулом, Одил Ёқубов ва Худойберди Тўхтабоев каби сўз санъаткорлари асарларининг ўнлаб ажнабий тилларга таржима қилингани фикримизнинг яққол исботидир. Бундай фактлар бизнинг қалбимизни чексиз фахр ва қувонч туйғуларига тўлдиради. Айни чоқда бундай фактлар буюк Ленин таълимотининг амалга оширилиши адабиётлар раванқи учун нечоғлиқ кенг шароит яратилганини ҳам исбот қилади. Ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Ленин таълимотига амал қилувчи Коммунистик партиямиз совет санъаткоридан, совет ёзувчиларидан инсоният асрлар давомида орзу қилиб келган буюк идеаллар йўлида сидқидилдан жонбозлик кўрсатишни талаб қилади. Санъаткор учун эса гуманизм ва интернационализм ғояларини тарғиб қилишдан, Адолат, Ҳақиқат, Эрк, Тенглик ва Бахт тантанаси умун курашишга ёрдам берадиган асарлар яратишдан ҳам ортиқроқ бахт йўқ. Буюк Ленин кашф этган партиявийлик принципи шу пайтга қадар совет ёзувчилари учун мислсиз ривожланиш йўлини кўрсатиб берган сўнмас машъал бўлиб келди. Бундан кейин ҳам совет санъатининг байроғига олтин ҳарфлар билан ёзилган партиявийлик принципи порлашда давом этаверади.

1980 йил.

УМРЛАР БУЛАДИКИ...

УЛҚАН САНЪАТКОР, ОЛИЖАНОБ ИНСОН...

Яқинда математик дўстларим даврасида бўлдим. Математикларга адабиётшунос аралашиб қолса, кўпинча гап адабиёт ҳақида кетади. Бу гап ҳам шундай бўлди. Суҳбат авжи қизиган чоғда суҳбатдошларимиздан бири ўртага савол ташлади:

— Қани айтинглар-чи, ҳозирги китобларимиздан қайси бири узоқ яшаб қолади. Бизнинг авлодларимиз яна юз йилдан, икки юз йилдан кейин бугунги китоблардан қайси бирини мириқиб ўқийди?

Бу саволга дабдурустдан жавоб бериш анча мушкул эди. Ҳамма ўйланиб қолди. Бир оз сукутдан сўнг унинг ўзи жавоб берди:

— «Навойи» романини ўқишади. У мангу яшайдиган асар.

Дўстим бу гапни қатъий оҳангда, чуқур бир ички ишонч билан айтди. Бу гап ҳозиргина эсига келиб қолмагани, узоқ ўйланишлар оқибатида шу эътиқодга келгани аниқ кўриниб турарди. Дўстимнинг бу гапини эшитдим, қалбим яна бир карра Ойбек учун ифтихор туйғулари билан тўлди.

Ҳа, забардаст шоир, атоқли адиб, моҳир таржимон, истеъдодли адабиётшунос Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ўзбек халқининг социалистик маданияти тарихида

жуда катта ўрин тутувчи фозил алломадир. У адабиёт майдонига йнгирманчи йилларда Гафур Гулом ва Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин ва Ҳамид Олимжон, Ғайратшй ва Уйғун каби тенгқур дўстлари билан кириб келди. Ойбекнинг ўзи мақолаларидан бирида ўша даврдаги шароитни шундай таърифлайди: «Менинг авлодим онгли ҳаётга революция билан бирга қадам қўйди, ҳаётдаги биздан катта кишиларга ғалати туюлган тараққиёт ва ўзгарнишлар биз учун нормал ҳодиса эди. Ривожланиш тез суръатлар билан борар, ҳар бир кун қандайдир бирор янгилик бахш этар, газеталар ва митинглар ҳаётни шпорлар тилига таржима этарди».

Буюк революциянинг қудратли садолари остида асрий уйқудан уйғонган халқ кескин синфий курашлар жараёнида янги ҳаёт қуришга отланган эди. Бутун мамлакат бўйлаб маънавий қайта туғилиш жараёни бошланган эди. Бундай шароитда халқ ўз қалбининг моҳир таржимонларига, курашда кучга куч қўшишга қодир бўлган оташзабон жарчиларга муҳтож эди. Бу тарихий миссия ойбеклар авлодининг зиммасига тушди. Ойбек адабиётдаги биринчи қадамлариданоқ ҳаётдаги икки тўлқин курашига дуч келди. Бу курашни четдан туриб томоша қилиш мумкин эмас эди, унинг актив иштирокчиси бўлиш керак эди. Ёш Ойбек буни яхши тушунади ва илк қадамлариданоқ «ёш тарихнинг темир қўлини кетга бурмасликка» онг ичади. Кейин эса бутун умри давомида шу онтига содиқ қолади. Санъаткор ўз халқига истеъдоди, қалами билан хизмат қилади. Ойбек ҳам бутун ҳаётни давомида истеъдоди, қалами, сўзи билан халқ хизматида бўлди. Бироқ ойбеклар авлодининг яна бир улуг хизмати борки, уни ҳар қанча фахр ва ҳавас билан таъкидласа арзийди. Бу авлод бугунги яшнган социалистик маданиятимизнинг бешигини тебратган, ўз қўли билан унинг пойдеворига ғишт қўйган авлод. Бу йўлда ойбеклар авлоди биринчи кашфиётчилардан бўлган, ҳали ҳеч ким юриб кўрмаган жойлардан

йўл очиб, биринчи бўлиб юрган эди. Биринчи кашфиётчи бўлиш эса ҳамиша ғоят мушкул иш, жуда катта шижоат ва жасурлик, ғайрат ва матонат талаб қиладиган иш.

Ойбек ҳам ўзининг тенгқур қаламкаш дўстлари каби кўп қиррали истеъдод соҳибни эди. У поэзияда ҳам, насрда ҳам, таржимада ҳам, таъқиқчиликда ҳам шу қадар барақалли ва самарали ижод қилдики, бошқа ҳар қандай одам учун бу ижоднинг бир улушигина маданият тарихида чуқур из қолдиришга kifоя қиларди.

Ойбек шеърининг олайлик. У биринчи қадамлариданоқ «шеъринат мавзулар ва ритмларни секин оқадиган ва образлари системаси жиҳатидан мураккаб бўлган традицион шаклларда эмас, ҳаётдан ўрганишни» лозимлигини яхши тушунадди ва янги типдаги поэзия яратишга киришади. Бу поэзия ғоят ҳаётний эди. Унинг қаҳрамони кундалик ҳаётда жонбозлик қилаётган, қураётган, курашаётган реал инсон эди. Шу инсоннинг маънавий дунёси, туйғу ва ҳислари, ўй ва фикрлари Ойбек поэзиясининг мундарижасини ташкил қилади. Шонр замон ҳақида, ватан ҳақида, унинг янги қиёфаси ҳақида шу қадар тўлқинланиб, ҳаяжонланиб куйлайдики, ҳатто ордан эллик йил ўтгандан кейин ҳам, биз унга эргашиб ҳаяжонланамиз. Қуйидаги мисраларни ўқинг. Улар худди бугун ёзилгандай — охори тўкилмаган мисралар. Уларни совуқ қалб билан лоқайд ўқиб бўлмайди. Уларда ўлкамизга тубсиз бир муҳаббат билан ёнаётган юракнинг ҳарорати бор:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шовиллар баҳор.
Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар...
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар.
Бахт тошини чақиб, бунда куч гувиллайди.

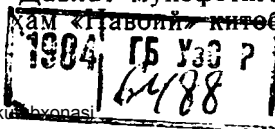
Ойбек лирикаси ҳақида ўйлаганимда унинг инсон рўҳининг энг чуқур қатламларигача кириб борганини,

инсон қалбининг энг нозик тебранишларигача пайқай олганини хаёлимга келтираман. Айни чоқда, Ойбек социалистик замоннинг шоири эди. Бу эса унинг лирикасига алоҳида бир кўлам бағишлади. Унда ҳаётга нисбатан чуқур оптимистик муносабат ифодаланади. Ойбек энг яхши шеърларида фикр билан ҳиснинг синтезига эришган, фалсафий лириканинг сўнмас намуналарини яратган эди. Бунинг жонли мисоли сифатида тошлар бағрини ёриб чиқиб, бир сават оппоқ гул тутиб, қуёшга интилувчи наъматак мадҳ этилган шеърни эслаш мумкин. Унда наъматак ҳаётнинг навқиронлигини, қудратини улуғловчи рамзга айланган. Ойбекнинг дostonлари-чи? Уларнинг ҳар бири адабий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлган эди. «Дилбар — давр қизи» чиққандан кейин қанча-қанча ўзбек oilаларида қизларга Дилбар деб исм қўйилди. «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра» каби дostonларда ўтмишдаги курашчан одамларнинг ёрқин характери яратилди. «Қизлар» эса Улуғ Ватан уруши йилларида даврнинг жуда оғир юкига заиф елкаларини тутган ўзбек қизларининг қаҳрамонлигига муносиб ҳайкал бўлди. Ниҳоят, «Даврим жароҳати» да биз урушнинг даҳшатини яхши билган, шунинг учун тинчликни улуғловчи, янги уруш оловини ёқувчи ҳар қандай қора кучлардан нафрат қилувчи оташин гуманистнинг оддий инсонга муҳаббат билан суғорилган қудратли нидосини эшитамиз.

Ҳа, Ойбек ўзбек шеърлятида ўзига хос салобатли саҳифа очган, унинг тарихида янги бир мазмундор боб яратган ва шу билан бизнинг маънавий ривожимизга катта ҳисса қўшган зукко шоирдир.

Ойбекнинг ўзбек прозасини ривожлантиришдаги хизматлари янада улуғворроқ. Унинг биринчи романи «Қутлуғ қон» босмадан чиққанда, мавжуд ўзбек романларини санайман десак, бир панжадаги бармоқлар ҳам ортиб қоларди. Бироқ бу масаланинг энг муҳим томони эмас. «Қутлуғ қон» адабиётимизда социал-психологик

роман жанрини юқори босқичга кўтарди, революция арафасидаги ўзбек воқелигининг тўлақонли, бениҳоя ҳаётий, миллий колорити бой, рангларга, жилоларга тўла манзарасини чизиб, адабиётимизда социалистик реализм методининг янада бойишига ҳисса қўшди. Бу роман яна бир карра Ойбекнинг халқ ҳаётини нечоғлиқ чуқур билишини, одамлар характери ва психологиясини мукамал таҳлил қила оладиган санъаткор эканини намойиш қилди. Ундан кейин яратилган «Навой» романи эса ҳақиқатан ҳам адабиётимизнинг шоҳ асарларидан бири бўлиб қолди. Бундай асарни том маънода юксак тоғ чўққиларига қиёс қилиш мумкин. Олис чўққилар виқори ва улуғворлиги билан ҳамиша кишини ўзига чорлагани каби, бундай асарлар ҳам замон ўтгани сари китобхон қалбини ром этишда давом этади, чунки уларда санъатнинг буюк сеҳргарлик кучи мужжасам. Бу куч асарга мангу навқиронлик бағишлайди. Ойбек 30-йилларда яратган илмий асарларидан бирида тарихий ромanning хусусиятларини шундай таъкидлаган эди: тарихий романда «ҳақиқий реалист санъаткор билан илмий методология ила қуролланган тарихчи маълум нуқталарда учрашув керак. Уларнинг тарихий ҳаётни текширувлари, ҳодиса ва воқеаларни танлашдаги усул ва приёмлари қанчалик айрим бўлмасин, охириги пайтда, сўнгги натижада улар учрашувлари лозим, яъни тарихнинг ҳақиқати ила санъаткорнинг ҳақиқати мувофиқ, ҳамон ҳамон бўлиши керак. Қисқача айтганда, бадий ҳақиқат тарихий ҳақиқатга мос келсин». Афсуски, ҳар қандай асарда ҳам ёзувчи бунга муваффақ бўлавермайди. Ойбек «Навой» да олимнинг тадқиқоти билан санъаткорнинг маҳоратини синтез қила олган, бунинг оқибатида бадий ҳақиқат билан тарихий ҳақиқатнинг органик уйғунлигига эришган. Шунинг учун ҳам бу роман ўз вақтида биринчи даражали СССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлган эди. Шунинг учун

нинг энг севимли асарларидан бири бўлиб келмоқда. ва шундай бўлиб қолади.

Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас», «Улуғ йўл» каби романлари, «Нур қидириб», «Болалик» каби қиссалари тўғрисида ҳам жуда кўп гапириш мумкин. Бироқ мен булар ҳақида фақат бир гап билан чекланмоқчиман — буларнинг ҳар бири тенгсиз ижодий жасоратнинг намунаси бўла олади. Биз фидойи ижодкорлар ҳақида гапирганда, Николай Островскийни қойил қолиб тилга оламиз. Менимча, Ойбекнинг фидойилиги ҳам Островскийникидан қолишмайди. Маълумки, Ойбек 50-йилларнинг бошида оғир ҳасталикка учради. Бу ҳасталик уни умрининг охиригача жисмонан нимжон қилиб қўйди. Лекин у буюк руҳ эгаси эди. Ҳасталик, эҳтимол, Ойбек қаламининг илгаригидек дадил ва шаҳдам югуришига халал бергандир, эҳтимол, унинг бўёқдорлигига, жилоларига, рангларига бироз путур етказгандир, бироқ руҳан у ҳасталик устидан ғалаба қозонган эди. Ҳасталик ҳар қанча хуруж қилмасин, Ойбек бир лаҳза ҳам ижоддан тўхтагани йўқ. Шу фидойилик туфайли адабиётимиз «Қуёш қораймас», «Улуғ йўл», «Нур қидириб», «Болалик» билан бойинди. Бу асарларни ўқиб, улардан теран эстетик завқ олар эканмиз, Ойбекโปรดасининг кучига, руҳининг қудратига яна бир бор таъбир бермай, таҳсин айтмай, илож йўқ.

Ойбек истеъдодининг олмос қирраларидан яна бири унинг адабиётшунослик ва танқидчилик соҳасидаги фаолиятида ярқираб кўринади. Тўғри, Ойбекнинг танқидий асарлари роман, қиссалари, достонлари ва шеърлари каби кўп эмас. Бироқ ижодда масаланинг моҳиятини ҳаммавақт сифат белгилайди. Ойбекнинг илмий асарларига шу жиҳатдан ёндашсак, улар Ўзбекистонда адабиётшунослик илмининг ривожига принципиал аҳамиятга эга бўлганлиги, севимли ёзувчимизга академик унвонининг берилиши бежиз бўлмаганини кўрамиз. Бу фикрнинг далили сифатида бир-иккита мисол келтирай-

лик. Ойбек 1936 йилда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган илмий асарини ёзиб тугатади. Айтиш керакки, у вақтларда Навоий ҳақидаги тасаввурларимиз ҳали жуда камбағал эди. Унинг ҳақидаги маълумотлар ҳар хил манбаларда тарқоқ ҳолда ётар, қатъий бир системага солинмаган эди. Навоий ҳақидаги ишлар ичида бирдан-бир машҳури академик В. В. Бартольднинг 1926 йилда ёзилган «Мир Али Шер ва сиёсий ҳаёт» деган тадқиқоти бўлиб, у фактларга бой бўлсада, Навоийни форс адабиётининг тақлидчиси тарзида тавсифлаган эди. Бундай шароитда марксча-ленинча методология асосида Алишер Навоий ижодини ёритиб берувчи асарга эҳтиёж жуда катта эди. Ойбек биринчи марта Навоийнинг ҳаёти ва ижодига доир материалларни қатъий системага солади, уларга синфий позициядан ёндашиб, Алишер Навоийнинг қиёфасини мукаммал очади. Бу тадқиқотда Ойбекнинг билими ғоят чуқур экани, фикрлаш доираси бениҳоя кенглиги, мураккаб ва чигал масалаларни дадил қўя олиши аниқ кўринади. У рус ва Европа авторларининг асарларидан кенг фойдаланади. Навоий асарларига, хатларига таянади. Ёхуд шоирнинг дунёқараши ҳақида гапирар экан, пантенум фалсафасининг тарихий илдизларини очиш мақсадида қадимги юнон файласуфларининг дунёқарашини, шарқ олимларининг фалсафий таълимотларини атрофлича таҳлил қилади. Хуллас, бу асар 30-йилларда ўзбек адабиётшунослигининг марксистик методология асосида ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилган эди.

Ойбекнинг бир қатор ишлари ўзбек совет адабиёти масалаларига бағишланган. Улар ҳам сиёсий ўткирлиги билан кишини ҳайрон қолдиради. 30-йилларнинг биринчи ярмида — ҳали ўзбек танқидчилиги кўпгина ҳолларда уста кўрмаган шогирд қабилида иш тутаётган кезларда Ойбекнинг «Социалистик лирика учун», «Танқид соҳасида ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик», «Сўнгги

йилларда ўзбек поэзияси», «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» каби асарлари жуда катта аҳамият касб этди.

Буларнинг барчасида Ойбекнинг социалистик адабиётнинг коммунистик ғоявийлиги, партиявийлиги, халқчиллиги, юксак бадий савияси учун ғамхўрлик қилгани ва муросасиз курашгани сезилиб туради. Ойбек санъаткор сифатида истеъдоднинг мақтовга эмас, адолатли муносабатга муҳтожлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам ўша йиллардаги баъзи бир танқидчилардан фарқ қилароқ, Абдулла Қодирий ижодини объектив ва одил таҳлил қилади.

Ойбекнинг мақолалари ёниқ қалб билан ёзилган. Улар бугун ҳам жуда кўп томонлари билан ҳар бир ёш адабиётшунос учун ажойиб мактаб бўла олади. Ҳа, Ойбекнинг ижодини жўшиб, тўлиб турган терая бир денгизга қиёслаш мумкин. Бу денгиз кўпгина лиммо-лим дарёлардан қониб-қониб сув ичган. Шундай дарёлардан бири классик шарқ адабиётидир. Ойбек болалик йилларидаёқ Ҳофиз ва Жомий, Низомий ва Хусрав Деҳлавий, Умар Ҳайём ва Бедил асарлари билан танишади, уларни севиб қолади. Бироқ булар ичида унга умр бўйи энг яқин иккита улуғ сиймо бор эди. Булар Алишер Навоий ва Фузулийдирки, Ойбек ҳаминша шу улуғ зотлар фикрининг теранлиги, шеърий маҳоратининг юксаклиги олдида таъзим билан ўтди.

Ойбек XX асрдаги янги турк адабиётидан Яҳё Камол, Тавфиқ Фикрат, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳомид, кейинчалик Нозим Ҳикмат ижодидан баҳраманд бўлди. Ойбек кўп йиллар давомида бу шоирларнинг Бокуда нашр қилинган китобларини ўқиган ва улардан поэзия имкониятларини кенгайтиришни ўрганган. Умрининг сўнгида ёзган мақолаларидан бирида бу шоирлардан таъсирлангани ҳақида шундай ёзади: «Яқинда уларни қайта варақларканман, илк марта таъсирланганимни кўз олдимга келтирдим. Муҳим ва мураккаб нарсалар

ҳақида соддагина қилиб сўз айтиш мумкин экан. Қалбни забт этган ҳис-туйғуларни, чуқур лиризмни ифода этмоқ учун дабдабали шакл шарт эмас. Ахир кўнгил қўйган қизга «севаман» деб айтмоқ учун беқасам тўн кийиб келиш зарур эмас-ку!».

Ойбек фақат Шарқ адабиётидангина эмас, жаҳон классик адабиётидан ҳам кўп баҳраманд бўлган. У қадимги Юнон ва Рим адабиётини яхши билар, янги Европа адабиётини ҳам синчиклаб ўрганган эди.

Ойбек ижодига куч берган дарёлар ичида, шубҳасиз, энг қудратлиси рус адабиёти эди. Ойбек 20- йиллардаёқ Александр Блок ва Валерий Брюсов каби шоирлар поэзиясидан кўп нарса ўрганади, ҳатто уларга эргашади. Ойбек шеърларидаги кўпгина мотивлар ва поэтик образларнинг илдизини Блок ва Брюсов поэзиясидан қидириш керак. Кейинчалик эса Ойбек Пушкин ва Лермонтов каби шоирлар ижодидан кўп нарса ўрганди. Айниқса. «Евгений Онегин» ва «Маскарад» таржимаси устида ишлар экан, Ойбек ҳар бир сўз, жумла, мисра устида ўйланиб, поэзиянинг буюк сирларини кашф этади. Бу дарёларнинг барчаси бирикиб, «Ойбек ижоди» деб аталмиш уммонга ўзига хос қудрат, такрорланмас ранг бахш этади.

Ойбек улуғ санъаткоргина эмас, улуғ инсон ҳам эди. Ҳамиша унинг чеҳрасидан нур ёғилиб турар, теран кўзлари бой маънавий дунёсини, поёнсиз руҳий оламини жилолантириб порларди. У олижаноб қалб эгаси эди. Бу қалбга шуҳратпарастлик, ҳасад, бахиллик каби пасткаш туйғулар бутунлай ёт эди. Аксинча, унда ҳамиша эзгулик ва меҳрибонлик, мурувват ва меҳр жўш уриб турарди. Бу ўринда бир воқеа эсимга тушади. Эллигинчи йилларнинг бошида газетада кутилмаганда бир мақола босилди — унда «Навойи» романи ҳақида гапирилиб, Ойбекка асоссиз равишда ғоявий айблар тақилган эди. Бундай адолатсизлик санъаткор одамга, албатта, жуда ёмон таъсир қилади. Ойбек ҳасталаниб

қолди. Орадан кўп йиллар ўтди. Мақола автори хатосини тушунди. Кейин у Ойбек ҳақида диссертация ёзди, Энг қизиғи шундаки, бу диссертацияга Ойбекнинг ўзи ижобий тақриз ёзиб берди. Дил яраси битмайди дейишадди. Ойбек ана шу дил ярасидан устунлик қилди. Бу — фақат улугларнинг қўлидан келади.

Ойбек бутун ҳаёти давомида пок қалб билан адабиётни севиб яшади. Адабиёт орқали эса халқига, Ватанига фарзанд бўлди. У бошқалардан, айниқса, адабиётга янги қадам қўйган ёшлардан ҳам шу муҳаббатни талаб қилди. У адабиётни эмас, адабиётда ўзини севадиган, ўзи адабиётга эмас, адабиётни ўзига хизмат қилдирадиган одамларни ёмон кўрарди, улар тўғрисида ижирғаниб, «уларнинг адабиётга муносабати Чеховнинг бир қаҳрамони бошига тушган кулфатни — «иккита боласи борлигидан хотинини ноилож севиб юрган» кишининг кулфатини эслатади» дерди.

Бу улуг санъаткор ва олижаноб инсоннинг бутун ҳаётини бир жумла билан ифодалаш лозим бўлса, унинг «сўз санъатига фидойи садоқат» деб аташ мумкин эди. Шу гўзал фазилати билан Ойбек ҳаминша социалистик маданиятимизнинг энг ёрқин юлдузларидан бири бўлиб қолади.

ЧАҚМОҚДЕК ЧАҚНАГАН ШЕЪРИЯТ

Чиндан ҳам, Ҳамид Олимжон шеърияти жўшқинлиги, нурга тўлаллиги, оташнафас эҳтироси ва яна аллақайси сирли мўъжизалари билан баҳор осмонида чақнаган чақмоққа ўхшайди... Шоир атиги йигирма йилча ижод этди. Лекин шу муддат ҳам ўзбек совет адабиётини ўлмас асарлар билан бойитиш учун унга кифоя қилди. Шоир ҳаётлигида ўзбек тилида унинг ўнта шеърий тўплами нашр этилди. Бу, албатта, унча кўп ҳам эмас. Бироқ ана шу тўпламларнинг ҳар бири адабий ҳаётимизда катта воқеа бўлганини эсласак, ўзбек шеърияти-

ни юксалтиришдаги уларнинг салмоқли ҳиссаси аён бўлади. Ҳамид Олимжон сўнгги шеърига нуқта қўйгандан бери сал кам қирқ йил ўтди. Давр синови учун етарли бўлган шу муддат ичида шоирнинг бадийи мероси адабиётимизнинг олтин фондидан мустаҳкам ўрин олди, маънавий бойлигимизнинг узвий қисми сифатида бугун ҳам фаол ҳаёт кечирмоқда, курашмоқда, чорламоқда, шеърят шайдоларига оламжаҳон завқ-шавқ ва қувонч бахш этмоқда, уларнинг қалбидаги гўзаллик туйғусига озиқ бермоқда. Бунинг боиси шуки, Ҳамид Олимжон асарларида яқин ўтмишимизнинг — изланишларга, кашфиётларга, курашларга, ғалабаларга тўла тарихимизнинг жонли нафаси яққол сезилиб турибди. Шоир қалбининг асарларига сингиб кетган эҳтироси шу қадар зўрки, унинг ҳарорати бугун ҳам қалбларимизни иситмоқда. Ўзгача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки Ҳамид Олимжон ижодининг илк қадамларидан бошлаб сўнгги нафасига қадар бутун истеъдодини жонажон халқига, социализм қурилишига, Коммунистик партиёга бағишлади. Том маънодаги ғоявийлик, ҳақиқий халқчиллик, эҳтиросли партиявийлик шоир ижодининг бош принципи эди. Унинг 1937 йили ёзган машҳур шеърини эслайлик:

Толем шулким, Ватанда бир гулистон танладим,
 Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим.
 Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим мен қайғудош,
 Шул сабабданким, менинг бағримда жой олмиш қуёш.
 Шул сабабданким, Ватанда бўлмадим илҳоми хор,
 Шул сабабдан менга ётдир бахт талоқ этган дийр.

Бу шеърда халқ билан шоирнинг якдиллиги, улар ўртасидаги уйғунлик яхши ифодаланган. Бундай гармония, бахтиёр элнинг куйчиси сифатида ўз тақдирдан мамнунлик туйғуси ҳамма сапъаткорларга ҳам насиб этавермайди. Ҳамид Олимжон лирикасида ифодаланган умумий кайфиятга қараб ҳукм чиқариш мумкинки, олам билан уйғунлик туйғуси шоирга бегона эмас. Албатта,

бундай гармония ўз-ўзидан, дабдурустдан пайдо бўлмайди.

Ҳамид Олимжон ҳам ҳар қандай ижодкор каби муайян эволюцияни — ижодий ўсиш йўлини бошидан кечирди. У дастлаб, кам бўлса-да, тақлидчилик босқичини ўтди. Кейин рус адабиётидан, жаҳон классикларидан ўрганиб, қаламинини ўткирлаштирди. Шарқ классикасининг анъаналари, фольклор сарчашмаларидан ўзлаштирилган дурдоналар шоирга ўзлигини танишда катта ёрдам берди.

Ҳамид Олимжон ўзбек поэзиясида реализм таптанаси учун курашди. Шу йўлда муҳим назарий проблемаларга бағишланган, кундалик адабий жараён олдинга сурган масалаларни таҳлил этувчи оташин мақолалар ҳам ёзди. Тўғри, бу мақолаларда ўша даврнинг адабий ҳодисалари, айрим ёзувчилар ёхуд баъзи бир асарлар керагидан ортиқ даражада кескин, баъзан эса, бир томонлама баҳоланган. Эҳтимол, ўша бир томонламаликларни тузатиш жоиздир. Лекин асосий масалада — адабиётнинг ғоявий софлиги, ҳаққонийлиги, ҳаётийлиги учун курашида у батамом ҳақ эди. Ҳамид Олимжон мақолаларида олдинга сурган талабларга, табиики, бадий ижодда амал қилишга интилган. Шу тарзда шоир лирикасининг ҳаёт билан чамбарчас алоқаси шаклланган. Ҳамид Олимжон лирикаси бошдан-оёқ воқеликдан туғилган ва бошдан-оёқ социалистик воқеликни акс эттиради. Бу — тўғри, лекин ҳаддан ташқари умумий мулоҳаза. Уни конкретлаштириш учун шоир шеърляти билан реал воқелик ўртасидаги алоқанинг характерига чуқурроқ назар ташлаш керак. Ҳамид Олимжоннинг 20-йиллардаги ва ҳатто 30-йиллардаги анча-мунча шеърляри бошқа кўпгина ўзбек ва нафақат ўзбек шоирлариники каби теран инсоний ҳайратнинг самараси ўлароқ майдонга келган. Шоир воқеликни кузатар ва ўрганар экан, унда юз бераётган сон-саноқсиз ажойиб ҳодисалар қаршисида ҳайратга тушади, буюк тарихий

Ўзгаришлардан завқланади, вақтдан ўзиб, олға интилаётган ҳаёт суръатидан лол қолади. Шоир бу туйғуларини шеърда ифодалашга интилади ва ўзини ҳайратлантирган ҳодисалардан ҳаммани огоҳ қилмоқчи бўлади. Шоир билан воқелик ўртасидаги алоқа шундай характер касб этар экан, лирикада эпик манзаралар кенроқ ўрин ола бошлайди. Шоир ўз туйғуларини таҳлил қилиш ўрнига, туйғулари орқали объектив борлиқнинг муҳим томонларини ифодалаш ўрнига, тўхтовсиз ўзгариб, янгиланиб бораётган ҳаёт белгиларининг ўзини шеърга киритишга ошиқади. Шу сабабли ўша пайтдаги шеърларда ундовлар, хитоблар, мурожаатлар, широрлар, чақириқлар кўп. Ҳамид Олимжон шеърлари ҳам бундан мустасно эмас. Мана, унинг 30-йилларда ёзган баъзи шеърлари. Булар тематик жиҳатдан ранг-баранг, бироқ улар қандай мавзуга бағишланган бўлмасин, шоир биринчи навбатда воқеликдаги янги белгиларни шеърга олиб киради. Шунинг учун шоир шеърларида колхозлаштириш, муштумзўрларга қарши кураш, маданий инқилоб, ҳужум, биринчи тракторлар, биринчи электростанциялар, биринчи маданият саройлари марказий ўрин эгаллайди. Бинобарин, шоир янги ҳаёт атрибутларини бевосита шеърга олиб киради. Айни чоқда, унинг шеърларида социализм қурувчиси сифатида қизгин фаолият кўрсатувчи янги инсон ҳам мавжуд. Шоир «кўкракларни баланд юксак тоғ янглиғ», «яшин сингари тўсиқ билмас» ёш кучдан ифтихор қилади, ундан ҳайратланишини, унга қойил эканини баралла айтади, уни янги ҳаёт тантанаси учун янада фаол курашга ундайди. «Улка сафарбар», «Мудофаа кунларида», «Биз энгдик», «Тайёр трактор», «Кадр», «Нима бизга Америка?», «Маҳорат» каби шеърлар шундай асарлардандир. Бу шеърларнинг барчаси жўшқин публицистик руҳ билан суғорилган — уларда шоир янги ҳаётни гўзал қилиб тасвирлаш баробарида социалистик қурилиш ютуқларини янада кўпайтиришга ундайди. Бу шеърлар,

Маяковский ибораси билан айтганда, шоир меҳнати республика меҳнатига уланиб кетганидан далолат беради.

Ҳамид Олимжон лирикаси фақат ҳайрат ва завқнинггина самараси эмас, албатта. Ҳайрат, завқ — дастлабки туртки, холос. 30-йилларда яратган кўпгина шеърларида шоир илк туйғуларини жиловлаб олгандан кейин, кўрганлари, кузатганлари ҳақида чуқур ўйга толади, уларнинг моҳиятини англашга интилади ва ҳодисалар замиридаги яширин маънони умумлаштириб, даврнинг улкан ҳақиқатларини ифодалашга жазм этади. Бунинг натижасида унинг шеърларида фалсафийликка интилиш кучаяди. Бу Ҳамид Олимжон лирикасида ўзига хос тарзда — бахт фалсафасини бадний мужассамлантириш шаклида намоён бўлади. Шоир социалистик тузум халқларга озодлик ва эркин меҳнат олиб келганини, қардошлик ва дўстлик дунёсини барпо этганини, бу дунё осмонда адолат қуёши нур сочишини тасдиқлайди. Социалистик ҳаёт бахт ва адолат салтанатидир. Шунинг учун ҳам янги ҳаёт шоир наздида инсоният баҳори, гўзаллик тимсолидир. Шунинг учун ҳам янги ҳаёт ҳукмрон жойда шоирга «дарё тиниқ, осмон беғубор» кўринади, бунда толе ҳар нарсадан мўл, ҳамма нарса кўм-кўк, навқирон, яшарган. «Бахтлар водийси» ни эсланг — унда нақорат тарзида такрорланувчи «кўм-кўк, кўм-кўк» деган рефрен ҳаёт гўзаллигини барқарор этувчи эстетик меъёр даражасига кўтарилган. Ёхуд «Ўрик гуллаганда» шеъри ҳам янги ҳаётнинг бетакрор гўзаллиги шаънига айтилган мадҳия каби жаранглайди. Гўзаллик тажассуми бўлмиш бу ўлкани шоир дунёда ҳар нарсадан ортиқ севади ва севгисини бениҳоя юксак пардаларда, ҳаят самимий оҳангда ифодалайди. «Водийларни яёв кезганда, бир ажиб ҳис бор эди менда» деган машҳур мисралар билан бошланадиган «Ўзбекистон» шеъриндан кичик бир парча келтирайлик:

Ўхшаш йўқ бу гўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон —

Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.
Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин.
Қорли тоғлар турар бошида,
Гул водийлар яшнар қошида.

Ўлкамиз ҳақида бири биридан гўзал шеърлар кўп ёзилган, келажакда улар яна кўпроқ ёзилади. Бироқ уларнинг сонини қанча кўпаймасин, улардаги маҳорат ҳар қанча юксакларга кўтарилмасин, Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон»и улар орасида ҳаминша ажралиб туради. У чиннакам поэзиянинг нодир намунаси бўлибгина эмас, она-Ватанга садоқатли ўғилнинг қалб қаъридан чиққан оташини қўшиғи сифатида ҳам яшашда давом этаверади.

Ҳамид Олимжоннинг ҳаётини тажрибаси бойиб, поэтик маҳорати оша борган сари, унинг шеърларида инсоннинг руҳий олами бутун борлиғи билан тўлароқ намоён бўла бошлади. Қизиқ, 30-йилларнинг иккинчи ярмида бутун ўзбек совет лирикасида интимлик кучайгани, психологизм чуқурлашгани каби Ҳамид Олимжон ҳам табиат ҳақидаги шеърларида, муҳаббат мавзусига бағишланган асарларида инсоннинг оний туйғуларини тирак очишга киришади. Шоир ифодалаган туйғулар, ҳислар бир хил рангда, бир хил мазмунда эмас. Уларда ёрқин, кўтаринки, шодийна туйғулар ҳам бор, айни чоқда, муайян ҳазинлик, бирор ҳодиса туйғули кўнгилда туйғилган мунг ҳам шоир қаламидан четда қолмайди. Инсон қалбининг барча ошкора ва пинҳона туйғуларини ифодалаш, бунинг натижасида социалистик жамият кишининг баркамол образини бадиний юксак, таъсирчан шаклда очиб бериш 30-йиллардаги ўзбек лирикасининг зўр муваффақияти, реализмни эгаллаш йўлидаги улкан ғалабаси эди. Шу ютуқни таъминлашда Ҳамид Олимжоннинг ҳам ўрни катта «Жануб кечасида», «Чимён эсдаликлари», «Севги десам...», «Жавоб», «Ти-

нимсиздир ёлғиз шабада...» каби шеърлар бу фикрнинг далилидир.

Ҳамид Олимжон ҳаётнинг ёрқин, нурли томонларини тез кўрадиган ва уларни нурли бўёқларда, кўтаринки романтик оҳангларда тасвирлашни ёқтирадиган шоир эди. Бироқ, шундай бўлса-да, унинг ҳаётни идрок этиши, ҳаёт ҳақидаги тасавури бир томонлама идиллиялардан холи. Шоир ҳаёт дегани қарама-қарши кучларнинг, бир-бирига зид манфаатларнинг, мавқеларнинг кескин, муросасиз курашидан иборат эканини, ҳар бир янгиликнинг хил тўсиқларни енгиб қарор топишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам унинг лирикасига лоқайдлик ёт. Ҳамид Олимжоннинг ҳаётга муносабатидаги бу муҳим фазилат, айниқса, унинг поэмаларида ва, биринчи навбатда, «Зайнаб ва Омон» да жуда ёрқин кўринади. Шоир ҳақидаги тадқиқотларда поэма ҳар томонлама таҳлил қилинган ва яқдиллик билан ўзбек поэмаларининг гултожи сифатида баҳоланган. Афтидан, бу мақолада уни атрофлича таҳлил қилишнинг зарурияти йўқ. Мен фақат бир нарсага — поэманинг ҳаётнийлигига эътиборни жалб қилмоқчиман.

Шоир онгли равишда совет кишининг ҳаётдан «янги бир дoston» куйлашни мақсад қилиб олади. Бу дostonнинг маъзини янгича муҳаббат ташкил этади. Шоир дostonнинг бош қисмидаёқ бу янги муҳаббатнинг характерини аниқ айтади. Бу шундай муҳаббатки, унда «вафони емирмас жафо; бунда асло қора кун йўқдир... бунинг сўнгида севишганлар топшигусидир». Шоир ўз ғоявий ниятини оддий колхозчи йигит Омон билан оддий колхозчи қиз Зайнаб ўртасидаги муҳаббатни кўрсатиш, уларнинг тақдирини бадий тасвирлаш орқали рўёбга чиқаради. Зайнаб — совет замонаси туфайли озодликка чиққан қиз. У ўз тақдирини ўзи яратиш ҳуқуқига эга. У ортиқ қарамликдан қутулган, ўзгаларнинг хоҳишини бажо келтириб яшаш заруриятидан халос бўлган, У ўз инсоний қадрини жуда чуқур ҳис қилади,

уни дунёдаги ҳамма нарсадан ортиқ кўради ва шу инсоний қадр-қиммати учун ҳар қандай оғир курашга қодир. Зайнаб тақдири шунинг учун ҳаётий ва ибратлики, унда ҳаётда ҳеч қачон осон ва арзон бахт бўлмаслиги, ҳар бир одам ўз иродаси, қатъияти, жасурлиги туфайли курашиб эришган бахтга муносиб экани очилган. Шуниси эътиборга лойиқки, Анор — Зайнабнинг душмани эмас, туғишган холаси. У Зайнабни бахтсиз қилишни истамайди, аксинча, уни иззат-икром билан узатиб, уйли-жойли қилиб, бахтли қилишни ўйлайди. Бироқ Зайнаб ва Анор тасаввуридаги бахт ўртасида осмон билан ерча фарқ бор. Анор тасаввуридаги бахт инсоннинг тақдирига тан бериб, муте яшашига асосланган. Зайнаб орзусидаги бахт эса, инсон шахсининг эркинлигига, инсоний қадр-қимматни эъзозлашга асосланган. Шунинг учун ҳам бу тасаввурлар, принциплар ўртасида муросасиз тўқнашув содир бўлади. Шоир бу тўқнашувнинг кескинлигидан чўчимайди, уни бир дақиқа ҳам юмшатмайди, натижада қаҳрамонлар характери тўла намоён бўлади. Зайнаб уйдан қувилди. Анор голиб чиққандай туюлади, лекин, бари бир, китобхон Зайнабни севади ва уни қўллаб-қувватлайди. Достондаги тўқнашувда ўзбек воқелигининг реал зиддиятлари ифодаланган эди. Бу эса, ўз навбатида поэмага ҳаётийлик бахш этди ва унга боқий умр ато қилди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ҳамид Олимжон лирикасининг янги хусусиятлари намоён бўлди. Ҳамид Олимжон бошқа совет ёзувчилари каби урушнинг дастлабки кунлариданоқ ўзини сафарбар этди ва шоир сифатида ҳам, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раҳбари сифатида ҳам бутун истеъдодини, кучини фашизм устидан ғалабамизни тезлаштириш ишига бағишлади. У урушнинг илк кунларида «Ғалаба қўшиғи» шеърини ёзди ва унда бениҳоя чуқур ишонч, эътиқод билан фашизм устидан ғалабамизнинг муқаррарлигини тасдиқлади. У шеърлар билангина чекланмай, публицистик мақо-

лаларида, нутқларида ҳам халқимизнинг жанговар руҳини кўтаришга ҳисса қўшди.

Ҳамид Олимжоннинг ҳарбий лирикасида ҳам бошқа совет шоирлариники каби жанговар руҳ етакчи ўрин олади. У «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Бўл омон», «Гвардиячиларимизга салом», «Шарқдан ғарбга кетаётган дўстга» каби шеърларида бениҳоя зўр эҳтирос билан фашизмга қарши кураш ҳар бир совет кишининг муқаддас бурчи эканини куйлади. Шоирнинг жанговар хитоб тарзида, жангчига, китобхонга мурожаат шаклида ёзилган «Қўлингга қурол ол!» шеъри алоҳида ажралиб туради. Унда шоир Улуғ Ватан урушининг адолатли характерини бадий ифодалайди, «Кураш нечун?» деган саволга бадий жавоб беради ва халқни бахтиёр ҳаётимизни, барча маънавий бойликларимизни қаттол душмандан сақлаб қолиш учун курашга ундайди:

Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг,
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол,
Қўлингга қурол ол!

Ҳамид Олимжон бир қатор шеърларида ўзбек жангчисининг лирик образини чизади ва уларга совет кишининг социалистик ватанпарварлигини чуқур ифодалайди. Бундай шеърларда ватанпарварлик туйғуси интернационализм пафоси билан чамбарчас боғланиб кетган. Шоир совет кишининг интернационализмининг ифодалаш учун жуда табиий ва бениҳоя самимий сўзларни топади. У Россия ҳақида сўзлар экан, «Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон» деб хитоб қиладики, қалб қаъридан қасамдай отилиб чиққан бу оташин сўзлар бутун халқнинг туйғусини жуда яхши ифодалаган эди. «Шинель» шеърида эса, Ватан учун жонини ҳам фидо этишга тайёр турган ўзбек йигитининг маънавий гўзаллиги очиб берилган. Ранги тупроққа, ўзи ки-

гизга ўхшаган шинель шеърда халқ қаҳрамонлигининг моҳиятини ифодаловчи рамзий образ даражасига кўтарилган. Умуман, Ҳамид Олимжоннинг «Шинель», «Москвани мен биламан», «Россия» каби шеърлари совет кишисининг маънавий қудратини, унинг моҳияти ва маънавларини очиб берган бақувват шеърлардир. Уларда ўзбек ҳарбий лирикасининг энг яхши фазилатлари ёрқин ифодаланган.

Ҳамид Олимжон уруш йилларида жанговар руҳдаги публицистик шеърлар билан бирга, севги ва вафо, ҳижрон ва соғинч ҳақида ҳам шеърлар яратди. Одатда бундай шеърларни «интим лирика» дейишади. Шуниси эътиборга сазоворки, уруш йилларида совет шоирлари интим лирикада ҳам чуқур ижтимоий мазмунни ифодалашига муваффақ бўлдилар — севги, ҳижрон, кутиш ҳақидаги шеърларда ҳам миллионлаб одамларнинг қалбиди энг мусаффо ва муқаддас туйғулар мужассам бўлди. Бу — табиий, чунки инсоннинг ижтимоий қиёфасини маънавий-ахлоқий қиёфасидан, онини туйғуларидан айрим ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун «интим лирика» ни сиёсий лирикага ёхуд шеърнинг бошқа бирор турига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Бу фикрнинг тўғрилигини далиллаш учун К. Симоновнинг машҳур «Мени кутгил» шеърини эслаш мумкин. Бу шеър жангчи йигитнинг мамлакат ичкарисидаги севимли ёрига йўллаган оддийгина ва, қолаверса, интим мактуби. Лекин уруш шароитида шу интим мактуб жуда катта ижтимоий қиммат касб этди. Бу шеър уруш йилларида оғиздан оғизга кўчиб юргани бежиз эмас — унда миллионлаб жангчининг энг теран, энг ардоқли, энг инсоний туйғуси, ҳаётга ишончи ифодаланган эди. (Уни ўзбек тилига Ҳамид Олимжон маҳорат билан таржима қилган.)

Ҳамид Олимжоннинг ҳам бир қатор лирик шеърларида муҳаббат мавзун уруш даврининг руҳига мос тарзда куйланган ва натижада совет кишиларининг бар-

камоллигини, маънавий гўзаллигини очиб берувчи во-
ситага айланган. Бу хилдаги ҳамма шеърларга тўхта-
май, биргина «Ниҳол» шеърини эслайлик. Шеър ёрини
фронтга жўнатган ва энди ҳар кун уни интиқиб кута-
ётган қиз тилидан ёзилган бўлиб, назаримда, маълум
даражада К. Симонов шеърига назирага ҳам ўхшайди.
Қиз ёрини жуда соғинган ва унинг ёвни енгиб тезроқ
қайтишини истайди. Шеърда ана шу соғиниш ҳисси бе-
ниҳоя чуқур ифодаланган. Шоир шеърда, унинг ҳар
мисрасида, ҳар бандида, оҳанг ва вазна энг яхши халқ
қўшиқларига хос мукаммал соддаликка эришган. Унда
ҳар бир сўз топиб, ўз ўрнида ишлатилган — уларни ал-
маштириб, ўрнини ўзгартириб бўлмайди. Булар оқибат-
тада шоир қиз қалбининг ҳар тебранишини, унда кеча-
ётган ҳислар туғенини ифодалайди. Ана шу нарса шеър-
га такрорланмас жозиба бахш этган, унинг инсоний
мазмунини чуқурлаштирган. Қизиқ, бу шеър уруш дав-
рининг конкрет эҳтиёжлари туфайли туғилган бўлса-да,
бугун ҳам инсон туйғуларининг аниқ кўзгусидек жило-
ланади ва бугун ҳам китобхон қалбини ларзага солади.
Чиннакам санъат асарининг тақдирини шундай бўлса ке-
рак — у бир кунга эмас, абадиётга хизмат қилади.

Ҳамид Олимжон ўзбек шеърятини такрорланмас
лирика билан бойитди, шеърятимизнинг реализм йўли-
дан боришига, халқчиллик ва партиявийлик принцип-
ларининг ғалабасига катта ҳисса қўшди. Унинг лирика-
сида совет кишисининг бой маънавий олами, юксак ғоя-
вий-ахлоқий фазилатлари ёрқин ифодаланган. Шунинг
учун ҳам Ҳамид Олимжоннинг поэтик ижодини ўзбек
совет адабиётининг энг порлоқ саҳифаларидан деб
аташ мумкин.

ЭЛГА МАНЗУР АДИБ ЭДИ...

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР чиндан ҳам элга манзур адиб
эди. У умрининг қирқ йилини адабиётга бағишлади.

Шу қирқ йил давомида узлуксиз меҳнат қилиб, илҳом билан қалам тебратиб, шундай ҳикоялар ва қиссалар, романлар ва драмалар яратдики, уларнинг энг яхшилари халқимизнинг маънавий хазинасида муқим ўрин олди. Шу асарлари туфайли у халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонди ва совет адабиётининг атоқли намояндаси даражасига кўтарилди. Шу шараф туфайли у Ўзбекистон халқ ёзувчиси деган юксак унвонга сазовор бўлди. СССР Давлат мукофоти ва Ҳамза номидаги республика давлат мукофоти билан тақдирланди.

Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг бутун кучини Ватанига бағишлаган адиб эди. Ёзувчилик унинг учун, биринчи навбатда, қалам билан халққа хизмат қилиш воситаси эди. У нимаки ёзган бўлмасин, ҳамма асарларининг замирида ягона бир истак бўларди. Бу — ҳаётни жонли манзараларда, қуюқ бўёқларда ҳаққоний тасвирлаб, шу йўл билан турмушни янада кўркемлаштиришдек, одамларда инсоний сифатларни мукамаллаштиришдек олижаноб ишга эш бўлиш истаги эди. Абдулла Қаҳҳор қирқ йиллик ижоди билан ана шу юксак гуманистик мақсадга эриша олди деб бемалол айтиш мумкин. Унинг энг яхши асарлари вақт синовиغا дош бериб, бугун ҳам юзлаб, минглаб китобхонларга ҳаёт сирларидан сабоқ беришда давом этмоқда.

Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий тақдирида Октябрь революцияси ҳал қилувчи роль ўйнади. Революция галабаси қўқонлик оддий бир темирчининг ўн ёшли ўғилчаси учун ўсиш-улғайиш йўлини очиб берди. Янги социалистик ҳаёт ёш Абдуллани жаҳон маданиятининг бебаҳо дурдоналаридан истаганча баҳраманд бўлишига имкон берди. Абдулла Қаҳҳор шарқ классикларининг ҳам, қардош халқлар адабиётларининг традицияларини ҳам чуқур ўзлаштирди. У, айниқса, «бўйи баравар китоб ёзган» Толстой ижодини меҳр билан ўрганди, Н. В. Гоголнинг маҳорати унга ўрнак бўлди. А. М. Горькийдан оддий инсон тақдирига бениҳоя чуқур ҳамдардлик билан

қарашни ўрганди, устози А. П. Чехов эса унга «муборак кўзойнак» тақдим этиб, ҳаётнинг ҳамма қирраларини аниқроқ кўришга йўл очди. Бу санъаткорлар унга адабиёт — инсоншунослик эканини, унда инсон тақдирини мукамал таҳлил қилиш орқали халқ дилидаги гапларни тилга кўчириш зарурлигини, бу муқаддас ишда сохталик, риёкорлик ва шахсий манфаатпарастликка зарра ўрин йўқлигини ўргатишди.

Янги социалистик адабиётни барпо этиш учун олиб борилган кураш жараёнида эса Абдулла Қаҳҳор коммунистик партиявийлик ва юксак ғоявийлик принциплари совет ижодкори учун ижодий парвозлари сари қайрилмас қанот бахш этишини чуқур англаб олди. Буларнинг барчаси унга халқ ҳаётини чуқур акс эттирувчи баркамол асарлар яратиш имконини берди.

Абдулла Қаҳҳор ижодида катта ўрин тутган темалардан бири — ўтмиш темаси эди. У 30- йиллардаёқ «Бемор», «Ўғри», «Анор», «Томошабоғ» каби машҳур ҳикояларини яратди. Ижоди балоғатга етган кезларда эса «Даҳшат» ҳикоясини ва «Ўтмишдан эртақлар» қиссасини ёзди. Адибнинг ўтмиш темасига бунчалик эътибор бериши бежиз эмас эди, албатта. У болалигида Қўқон атрофидаги қишлоқларда ўз кўзи билан кўрган ёхуд эшитган воқеаларни, одамларни тасвирлар экан, бу билан китобхонни бугунги кун ҳақида ўйлашга, ўтмиш билан ҳозирги замонни таққослашга ундагандай бўлади. Дарҳақиқат, бугунги кун китобхони учун хотинини даволатгани илож тополмаган Сотволди ҳам, анор топиб, бошқоронғи хотинининг кўнглини ололмаган Туробжон ҳам, ўзининг ўғри эмаслигини тушунтириб ўзини ҳимоя қилолмаган Бабар ҳам, бир оғиз гапи учун отасининг калтагидан нобуд бўлган Саври ҳам, Додхоҳнинг саккизинчи хотини бўлиб эзилиб юрганидан ўлимни афзал кўрган Унсин ҳам олис ва мудҳиш бир эртақнинг персонажларидай туюлади. Аммо улар эртақ қаҳрамони эмас, балки бор-йўғи 60-70 йил наридаги реал ҳаётдан

олинган реал одамлардир. Улар адолатсиз тузумнинг, икки ёқлама зулмнинг, нодонлик ва жаҳолатнинг қурбонлари. Абдулла Қаҳҳор уларнинг аччиқ ва аламли тақдирини тасвирлаш билан «ўтмишнинг ёзилмай қолган ҳикоялари»ни яратди.

Абдулла Қаҳҳор ўтмиш ҳақидагина эмас, бугунги кун ҳақида ҳам шундай маҳорат билан ёзар эди. Унинг 30-йиллардаги машҳур ҳикояларини эсланг. Буларда адиб социалистик жамият одамига номуносиб сифатлар устидан қаттиқ кулади. У, умуман, манманлик, нодонлик, фаросатсизлик, ифвогарлик, мунофиқлик каби иллатлардан қаттиқ нафратланади ва асарларида бу иллатларни конкрет характерлар орқали фош қилади. Унинг «Майиз емаган хотин», «Жон фиғон», «Санъаткор», «Адабиёт муаллими», «Ужар», «Мунофиқ» каби ҳикоялари ўз даврида ҳам, ҳозир ҳам одамларни маънавий баркамоллик руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Баъзи танқидчилар Абдулла Қаҳҳорнинг ана шу ҳикоялари асосида ёзувчига бир томонлама баҳо беришган эди. Гўёки Абдулла Қаҳҳор социалистик тузумдаги нурли томонларни кўролмаганидан, янги одамларни яхши билмаганидан «ҳа» деганда салбий ҳодисаларни қаламга олган эмиш. Унинг ижодида чуқурроқ назар ташлаган одам бир зумда бу даъвонинг беҳудалигига амин бўлади. Масалан, унинг «Хотинлар», «Асрорбобо», «Минг бир жон», «Нурли чўққилар» каби ҳикоялари борки, буларда замонамиз қаҳрамонларининг тўлақонли образлари яратилган.

Абдулла Қаҳҳор ижодида замондошимиз образининг яратилиши ҳақида гап кетганида, унинг «Қишлоқ ҳукм остида», «Олтин юлдуз», «Муҳаббат» ва айниқса, «Синчалак» каби қиссаларини тилга олмай бўлмайди. «Синчалак» адабиётимизда катта воқеа бўлди. Машҳур совет ёзувчиси, Ленин мукофоти лауреати К. Симонов уни рус тилига фавқулодда маҳорат билан таржима қилди. Шу туфайли асар ҳамма қардош республикаларда ва бир

қанча ажнабий мамлакатларда машхур бўлиб кетди. Кейинчалик «Синчалак» қиссаси асосида кинофильм ҳам яратилди. «Синчалак»нинг доврўғини таъминлаган омил шу эдики, адиб унда социалистик жамият одамининг характерини, замонамиз қаҳрамони образини ғоят катта маҳорат билан очиб берганди. Колхоз раиси Қаландаров ҳам, унинг колхозида партия бюросининг секретари бўлиб ишлайдиган Саида ҳам замонамиз кишилари. Бироқ Қаландаров ишга моҳир, уddaбурон, жонини жабборга бериб ишлайдиган меҳнаткаш одам тоифасидан бўлса-да, манманликка берилиб кетган, ҳеч кимни менсимай қўйган. Саида эса ҳали ҳаётини тажрибаси унча бой бўлмаса-да, ғоят ақлли, тадбиркор, бирдан-бир тўғри одимни адашмай ташлай оладиган қиз. «Синчалак»да ўша йилларда адабиётимизда тез-тез учраб турадиган традицион конфликт асос қилиб олинган бўлса-да, бу конфликтни тасвирлашда Абдулла Қаҳҳор енгил ва сийқаси чиққан йўлни танламади, аксинча, уни ўзига хос тарзда бениҳоя ҳаётини қилиб, чинакам халқчил юморга буркаб тасвирлади. «Синчалак» Абдулла Қаҳҳор истеъдодидаги энг яхши сифатларни мужасамлантирган асар сифатида адабиётимиз тарихига кириб қолди.

Абдулла Қаҳҳор роман жанрининг ривожига ҳам муносиб ҳисса қўшган. Тўғри, унинг урушдан кейин яратган «Қўшчинор чироқлари» романини ҳар жиҳатдан мукамал асар дейиш қийин. Унинг биринчи варианты «Қўшчинор» деб аталарди. Адабий танқидчилик бу асарга салбий баҳо берди. Шундан кейин адиб уни қайта ишлади. Романнинг янги варианты танқидчилик томонидан, умуман, ижобий баҳоланди. Дарҳақиқат, унда чинакамига қаҳҳорона маҳорат билан ёзилган саҳифалар кўп. Лекин шундай бўлса-да, бу романи Абдулла Қаҳҳорнинг энг яхши асарлари қаторига киритиш тўғри эмас. Адибнинг ўзи «учдан икки қисмида бош қаҳрамони иштирок этмайдиган асарни роман деб бўладими?» деб

бир-икки гапирганди. У бу фикрини матбуотда ҳам эълон қилган. Ҳар ҳолда «Қўшчинор чироқлари» романида ғоявий проблематикада ҳам, композицияда ҳам қандайдир парокандалик бор, бу эса кўпгина персонажларнинг кўнгилдагидек тўла-тўқис чиқишига имкон бермаган.

«Қўшчинор чироқлари» муайян камчиликлардан ҳоли бўлмаса, адабнинг «Сароб» романи анча мукамаллиги билан ажралиб туради. Бу роман 1934 йилда — Ўзбекистоннинг ўн йиллик тўйига атаб ёзилган эди. «Сароб» ўша пайтларда конкурсда мукофот ҳам олган. Бироқ кейинчалик бир томонлама танқид қилинди, 30-йилларда кенг тарқаган догматик талаблар асосида романга турли-туман ғоявий айблар ёпиштирилди. Оқибатда «Сароб» романи 1956 йилгача қайта нашр қилинмай қолиб кетди. Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни қайта нашрга тайёрлар экан, уни жиддий таҳрир қилди ва мукамаллаштирган ҳолда китобхонга тақдим этди. Бу роман адабиётимизда алоҳида ўрин тутадиган асардир. Унда ёзувчи 20-йиллардаги синфий кураш лавҳаларини, мафкуравий кураш манзараларини тасвирлабгина қўя қолмаган, балки биринчи навбатда, худбинлик иллатининг, индивидуализм психологиясининг янги ҳаёт билан тўқнашувда муқаррар ҳалокатга учрашини кўрсатган. Асарда бу муҳим ғоя Саидийнинг тақдири орқали ифодаланган. Саидий истеъдодли одам. У катта адаб бўлиб етишиши мумкин. Бироқ Саидийнинг вужудини шуҳратпарастлик, индивидуализм касали кемиради. У социалистик воқеликни қабул қилмайди, шу жамиятни қураётган одамлар унга майда ва арзимас кўринади. У ўзининг ҳаммадан устун эканига астойдил ишонади. Хуллас, Саидий халқдан узилибгина қолмайди, балки халққа қарши йўлни танлайди ва ҳалок бўлади. Ёзувчи бу йўлнинг хатарли эканини, ҳалокатли чоҳагина олиб боришини жуда ишонarli очган. Умуман, «Сароб» романи психологик таҳлилнинг чуқурлиги билан ўзбек

адабиётида реализмнинг ривожига жиддий ҳисса қўшган асардир.

Абдулла Қаҳҳорнинг драматик асарлари ҳам халқимиз ўртасида машҳур. У ҳаммаси бўлиб тўртта драматик асар ёзган. Булар «Шоҳи сўзана», «Оғриқ тишлар», «Сўнгги нухалар» ва «Аяжонларим»дир. Уларнинг ҳаммаси комедия бўлса-да, айрим томонлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, «Шоҳи сўзана»ни танқидчиликда қаҳрамонлик комедияси деб аташди, негаки, унда Мирзачўлни фидокорона меҳнат билан ўзлаштираётган одамларнинг характери очилган. Бу комедиядаги қаҳрамонларда, айниқса, Ҳамробуви билан Холниса, Деҳқонбой билан Ҳафиза характерларида совет кишининг бой маънавий фазилатлари анча мукамал очилган эди. Шунинг учун ҳам бу асар СССР Давлат мукофотини олишга сазовор бўлди ва мамлакатимизнинг кўпгина театрларида, шу жумладан, Москвада ҳам саҳнага қўйилди. Ўз вақтида машҳур совет драматурги, Ленин мукофоти лауреати Н. Погодин махсус мақола ёзиб, «Шоҳи сўзана»нинг ғоявий-бадиий фазилатларини юқори баҳолаган эди.

«Оғриқ тишлар» билан «Сўнгги нухалар» жанр хусусиятларига кўра сатирик комедия бўлиб, уларда ҳаётимизда учрайдиган жиддий нуқсонлар қаттиқ фош қилинган. Адиб «Оғриқ тишлар»да хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлувчи одамларни танқид қилса, «Сўнгги нухалар»да порахўрликнинг разил башарасини очиб кўрсатган. Бу асарлар ҳам ўз вақтида томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди. Бунга амин бўлиш учун, масалан, республика халқ артисти Қудрат Хўжаевнинг «Гўзаллик шайдосиман» китобидаги «Қори билан Дарвиш образлари» деб аталган бобни ўқиш kifоя. Унда Ҳамза театрининг Наманган областидаги гастрولي вақтида томошабинларнинг «Сўнгги нухалар» комедиясига қандай муносабатда бўлгани жуда ёрқин тасвирланган.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Аяжонларим» асари лирик комедия бўлиб, унда ҳам замондошларимиз ҳаёти қувноқ ва жонли юмор билан кўрсатилган. Бу комедия ҳануз саҳнадан тушмай яшаб келмоқда.

Абдулла Қаҳҳор ҳар хил темаларда ва ҳар хил жанрларда асар яратган эди. Бироқ унинг асарлари мазмунан бир-биридан ҳар қанча фарқ қилмасин, уларни бирлаштириб турадиган бир белги бор: биз ҳар бир асарда Абдулла Қаҳҳор шахсиятининг яққол изини кўриб турамыз. Бу, биринчи навбатда, асарларнинг тилида аниқ кўзга ташланади. Абдулла Қаҳҳор сўз устаси эди. Унинг тили ҳақида, сўз ишлатиш маҳорати тўғрисида кўп ёзилган. Шу муносабат билан унинг сабоқлари ҳақида, адабиётимиз ривожини учун аҳамиятли баъзи масалалар ҳақида ҳам гапиришимиз, баъзи ҳақиқатларни такроран бўлса-да, эсга олишимиз жоиз. Шундай эски, лекин эскирмайдиган ҳақиқатлардан бири шуки, адабиёт сўз санъатидир. Тил — адабиётнинг биринчи элементи. Эҳтимолки, ёзувчилик санъатининг етмиш беш фойизи муаллифнинг тилдан фойдаланишдаги маҳоратидан иборатдир. Нега бу маълум ҳақиқатни бугун такрорлаш зарур бўлиб қолди? Бунинг боиси шуки, сўнги пайтларда кўпгина ёзувчиларимизнинг, ҳатто тажрибали ёзувчиларимизнинг асарларида ҳам сўзга эътибор берилмай қўйилляпти. Жумладан пала-партиш тузилади, сўзлар танлаб ишлатилмайди, уларнинг оҳангига, ички мусиқасига, жилолаларига эътибор берилмайди, бирда ўта жўн ва гализ жумлаларга дуч келсанг, бирда ўта дабдабадор, чучмал, баландпарвоз жумлаларга дуч келсан. Бунинг устига адабиётшуносларимиз ҳам бадний асарнинг тили масаласига мутлақо эътибор бермай қўйдилар. Ҳар ҳолда кейинги ўн-ўн беш йил ичида матбуотда бадний адабиёт тилига бағишланган бақувват ва дадил мақола кўрганим йўқ. Аҳвол шундай экан, ёшларимизга устоз ёзувчиларнинг сабоқларини тез-тез эслатиб туриш, албатта, зарур. Абдулла Қаҳҳор

асарнинг тили устида эринмай меҳнат қиладиган, унга заргардай сайқал берадиган санъаткор эди. Шунинг учун ҳам унинг асарларини ўзбек тилининг жамики бойлигини ва гўзаллигини, уфқсиз имкониятларини ўзида мужассамлаштирган қомус деб аташ мумкин. Аташгина эмас, ундан ҳамиша ўрганиш, унинг бу соҳадаги традициясини давом эттириш ҳам керак.

Бугун Абдулла Қаҳҳор орамизда йўқ, лекин унинг асарлари яшашда давом этмоқда. Бу асарлар халқига, элу юртига садоқат билан яшаган санъаткорнинг маҳсули сифатида, сўз санъатига садоқатнинг рамзи сифатида, ижодда ҳалоллик ва фидокорликнинг тимсоли тарзида доимий яшайди.

УМРЛАР БЎЛАДИКИ...

Устоз Шайхзоданинг ҳаётдан кўз юмганига ўн йилдан ошди, лекин назаримда, у бизни бир кун ҳам тарк этмагандай, ҳамон йиғинларимизнинг тўрида савлат тўкиб ўтиргандай, антиқа гаплари, ҳикматли луқмалари билан гурунгларимизни қизитаётгандай... Мен устознинг китобларини тез-тез варақлаб тураман ва ҳар гал саҳифалар ортидан у кишининг таниш ва ёқимли чеҳраси намоен бўлади. Сочлари паришон, кўзлари қувноқ чақнаган домла майин табассум билан саломга қўл узатади: «Ўзларидан сўрасак?»

Ҳа, Шайхзодани орамизда йўқ деб тасаввур қилиш жуда қийин. Бунинг сабаби аён — у салкам қирқ йиллик фаолияти давомида яратган ранг-баранг асарлари билан халқ қалбида ўзига ҳайкал ўрнатиб кетди. Вақт бешафқат нарса — у ҳамиша хотираларимиз устига хира парда тортишга ошиқади. Лекин Шайхзода қарши-сида у ожиз. Аксинча, вақт ўтган сари қалбимизда Шайхзода қолдирган ҳайкал тиниқ тортиб, янги-янги қирралари билан товляпяпти.

Шайхзода шундай одамлар тоифасидан эдики, у би-

лан бир марта ҳамсухбат бўлган одам унинг жозибасига мафтун бўлиб қоларди, у билан яна кўришгиси, суҳбатларини эшитгиси, лоқал, асарлари орқали унинг теран ўйларига, қайноқ ҳисларига шерик бўлгиси келарди. Шайхзода ўзида кўп фазилатларни мужассамлантирган гўзал инсон эди. Унинг маънавий дунёси гоёта бой бўлиб, бу бойликни у сахийлик билан одамларга улашишга ҳамиша тайёр эди. Майда одам, бачкана ва пасткаш шахсият эгаси ижодда ҳеч қачон юксакликка кўтарилмайди. Чинакам санъаткор ёхуд олим доимо бетакрор шахсият эгаси ҳам бўлмоғи шарт. Шайхзода ўзига хос кўпқиррали шахсият эгаси эди.

У табиатан шоир эди, шоир бўлганда ҳам бутун умри давомида шеъриятга фидойилик билан хизмат қилган, унинг ҳузурини ҳам, заҳматини ҳам барабар тортган улкан шоир эди. «Қирқ шоирга етарлик сўз борди сенда» деб ёзганди у дўсти Ғафур Ғулом ҳақида. Бу таърифни Шайхзоданинг ўзига нисбатан ҳам қўллаш мумкин — у ҳам ҳеч шубҳасиз, қирқ шоирга етарли сўзга эга бўлган «шоири аъзам» эди. У шеъриятни бениҳоя севар ва ҳар одамнинг шеъриятга ошна бўлишини, бу ҳудудсиз гўзаллик чашмасидан қониб-қониб ичмоғини истарди. «Шеърсиз қалбларга ачинаман мен» дерди шоир. Негаки, у шеъриятни инсондаги барча гўзалликларнинг, унинг турфа хил рангларда товланувчи руҳий дунёсининг кўзгуси деб биларди. У азим бир ифтихор билан ўзини «шеърият диёрининг шоири» деб ҳисоблар ва ҳамиша шу олий унвонга муносиб бўлишга интиларди. Шунинг учун шеър шаклидаги бўш ва тумтароқ гаплар, теран фикрдан, инсоний туйғудан маҳрум мисралар, аравани қуруқ олиб қочадиган баландпарвоз асарлар унинг ғашини келтирарди. «Шеър ёзмоқ — бу яхши, аммо унинг ичида сув бўлса, бу — ёмон» деб ёзганди у.

Шоирнинг ўзи ҳар бир шеърида китобхон қалбига олиб борадиган энг тўғри ва энг қисқа йўлни қидиради,

янги фикр ва янги ҳисларни ифодалайди, янги ташбеҳлар, янги истиоралар, янги муболағалар, янги сўзлар кашф этади. Буларнинг барчаси унинг шеърига ўзгача оҳанг, ўзгача рангдорлик бахш этади. Шу тариқа «Шайхзода шеърияти» деб аталмиш бир гўзал олам бунёдга келади. Бу оламдаги кўтаринкилик, жўшқинлик, дилни чароғон қиладиган ҳазил-мутойиба, руҳингизни бақувват қилувчи хитоб ва нидолар сизнинг ҳам қалбингизга кўчиб, ўрнашиб қолади. Шеърят Шайхзода учун шунчаки гўзаллик туйғусини қондириш ёки ўз-ўзини тасдиқлаш, кўнгил розини ўртоқлашиш воситаси эмас, балки биринчи навбатда, шоирнинг яшаш шакли, граждандлик бурчини адо этиш қуроли, ўз халқига хизмат қилиш воситаси эди. «Шеърлар элга дастёр бўлсин!» деган шиор Шайхзоданинг энг севимли шиори эди. «Шоир биринчи галда ўз Ватанининг граждани, халқининг хизматкори, партиянинг дастёридир. Инсон руҳини тарбиялаш, одатда яхшилик унсурларини кўпайтириш, халқда гўзаллик ва нафосат туйғусини янада баланд даражага кўтариш, коммунизм кишисини тайёрлаш совет санъатининг муқаддас вазифасидир» деб ёзган эди Шайхзода. Қардош Озор ўлкасида ўйноқ Кура соҳилидаги сўлим Оқтош шаҳрида туғилиб, болалиги ва ёшлигини шу диёрда ўтказган Шайхзода йигирма бир ёшида Тошкентга келади ва умрининг охиригача шу ерда истикомат қилади. Ўзбекистон унга иккинчи ватан бўлди. Шайхзода эса бу гўзал ўлкага муносиб фарзанд бўлди. У бутун ижоди давомида шу ўлканинг улуғворлигини куйлади, ўзбек халқининг фазилатларини тараннум этди. У мақолаларидан бирини «Олқиш сенга меҳнатсевар ўзбек халқи!» деб тугатганди. Уйлайманки, бу ёниқ нидо Шайхзода ижодининг эпиграфи бўла олади. Ўзбек халқига теран эҳтиром ва самимий муҳаббат унинг асарларининг қон-қонига сингиб кетган. Шунинг учун ҳам ўзбек деҳқони унга пахтанинг шоири бўлиб кўринади. Шунинг учун ҳам у ўз меҳнатини пахтакор меҳнатига қи-

ёслаб, ўзини шеърятнинг деҳқони деб атайди. Шундай ақидалар асосида ижод қилган шоир салкам қирқ йил мобайнида ўзбек тилида 25 дан ортиқ тўплам эълон қилди ва уларнинг кўпчилиги поэзиямиз ривожига муҳим пиллапоялар бўлди. Албатта, уларга кирган шеърларнинг ҳаммаси ҳам бениқсон эмас. Ҳар қандай шоир каби Шайхзода ҳам шеърят чўққиларини эгаллагунга қадар узоқ ва машаққатли изланиш йўлини босиб ўтган. «Албатта, шоирнинг ҳамма ёзган асарлари бир даражада яхши бўлиши амри маҳолдир, — деб ёзганди Шайхзода. — Лекин фикримча, шоир ўз ёзган асарларидан доимо қаноатланмаслик ҳиссини туюши керак». А. М. Горький «муқаддас» деб атаган ана шу қаноатланмаслик ҳисси шоирни янги-янги довларни забт этишга, янги-янги кашфиётлар қилишга ундайди. Шу тариқа шеърят инжулари вужудга келади. Шайхзоданинг замон руҳи билан суғорилган энг яхши шеърлари ва балладалари, рубойлари ва дostonлари аллақачонлар маънавий дунёмизнинг узвий қисмига айланиб қолган. Уларда давридан мамнун, халқидан ифтихор қилувчи шоирнинг қалби муҳрланган. Шунинг учун улар бугун ҳам ўз тароватини йўқотган эмас.

Шайхзода оташнафас шоиргина эмас, моҳир драматург ҳам эди. У драматург сифатида ҳам ўз эстетик принципларига содиқ қолди, яъни, драматик асарларида ҳаётнинг муҳим томонларини акс эттириб, илғор фикрлар, теран ғояларни ифодалаб, маданиятимизнинг юксалишига муносиб ҳисса қўшди. Унинг «Жалолиддин Мангуберди» драмаси Улуғ Ватан уруши давом этаётган кунларда ёзилган. Кучли романтик оҳангларда, зўр кўтаринки руҳда ёзилган бу драмада Шайхзода Урта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши курашини, бу курашдаги қаҳрамонлик анъаналарини ифодалаган, ватанпарварлик ғояларини куйлаган эди. Шайхзода санъаткор сифатида XIII асрда яшаган турли-туман одамларнинг жонли характерини яратиш билан

кифояланмай, ўз қаҳрамонларининг ижтимоий-синфий моҳиятини ҳам чуқур очиб берган. У сўнги хоразмшоҳ Жалолиддин ҳаётининг муайян даврини—мўғилларга қарши курашган йилларини тасвирлар экан, уни идеаллаштирмайди, балки характеридаги зиддиятларни, кейинчалик ривожланиши мумкин бўлган салбий сифатларини ҳам маҳорат билан очади.

Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» драмаси ҳам адабиётимизда катта воқеа бўлди. Драмада Улуғбек ҳаётининг сўнги икки йилига доир воқеалар акс эттирилган. Бироқ ёзувчи воқеаларни хронологик тартибда батафсил тасвирлашни мақсад қилиб олмаган, балки у Улуғбекнинг фожиали тақдирини, Улуғбек билан унинг муҳитини, даври ўртасидаги кескин зиддиятларни кўрсатиш орқали, умуминсоний масалаларни ўртага қўяди. Драма марказида адабиётнинг яна ўша азалий масаласи туради: инсон ким, инсон ҳаётининг моҳияти нимада, бахт нима, инсон бахтини таъминловчи омиллар қандай? Муаллиф бу масалаларни конкрет тақдирлар орқали, жонли характерларнинг ўзаро муносабатлари орқали тадқиқ қилади. Бу эса драмага теран бир фалсафийлик бахш этган. Шайхзода бу драмасини ёзишда буюк Шекспир тажрибасидан кенг фойдаланган. Бу драманинг композициясида ҳам, ҳаётни тасвирлашда реаллик билан фантастик элементларнинг чатишиб кетганида ҳам, тўқнашувларнинг ўта кескинлигида ҳам, ҳазилмутойибадан, юмордан кенг фойдаланишда ҳам яққол кўриниб туради. «Мирзо Улуғбек»дай драмани яратиш учун фақат моҳир санъаткоргина эмас, жуда кенг билимга эга олим ҳам бўлиш керак эди. Бу сифат Шайхзодада мужассам эди.

Шайхзода шахсиятини жозибадор қилган сифатлардан бири шундаки, у адабиётчилар орасидаги энг фозил, энг аллома одамлардан бири эди. Шайхзода замонавий илмлардан яхши хабардор бўлиш билан бирга, араб ва форс тилларини яхши би-

лар, Шарқ тарихини, маданиятини, адабиётини зўр бир мутахассис даражасида ўзлаштирган эди. Шайхзода бу билимларини бевосита биринчи манбаларни — қадимий қўлёзмаларни ўрганиш йўли билан жамғарган эди. Шу мукамал билими туфайли Шайхзода студент ёшларнинг меҳрини қозонган истеъдодли педагог сифатида танилди. У умрининг охиригача Низомий номи педагогика институтида ўзбек адабиёти тарихидан дарс берди. Мен домланинг лекцияларини ҳузур қилиб эшитган студентларга ҳавас қиламан. Мен ўзим у кишининг фақат битта лекциясини эшитганман. 1950 йилда Шайхзодани университетга махсус курс ўқишга таклиф қилишди. Биз буни эшитиб ғоят қувондик. Мана, эшик очилиб, хонага шахдам қадамлар билан домла кириб келди. У стол ёнида тўхтаб, ёнидан «Қазбек» қутисини олиб, стол устига қўйди, ҳаммамизга синчков назар ташлаб, мамнун бўлди, шекилли, лекцияни бошлади. Домланинг бир соатли лекциясидаёқ бизнинг нигоҳимиз олдида Алишер Навоий сиймосининг янги қирралари пайдо бўлди...

Шайхзоданинг фаоллиги унинг ҳар асарида, ҳар гапида, ҳар ишида яққол сезилиб турарди. Шу муносабат билан бир воқеани эсламай ўтолмайман. 60-йилларнинг бошида Озарбайжондан бир адабиётшунос дўстим меҳмон бўлиб келди. Уни уйга таклиф қилдим. Даврада Шайхзода рафиқалари Сакина хоним билан бирга эдилар. Одатдагидек, қадаҳ баҳона дўстларимиз, меҳмонларимиз шаънига яхши гаплар айтилди. Навбат Шайхзодага келди. Шайхзода уй бекасининг шаънига алёр айтди. Лекин бу алёр-шунчаки қадаҳ кўтариш эмас эди. У ажойиб бир жўшқинлик билан қисқагина гапида шарқ аёлининг ўтмишини, кураш йўлларини, тарихий тақдирини тасвирлаб берди, унинг бугуни ҳақида гапирди, шундай гапирдики, ўтирганларнинг ҳаммаси аёлларга янгича назар билан қарай бошлашди. Бу алёр эмас, бутун бошли лекция эди, лекин у жонли деталларга, та-

рихий мисолларга, рангларга бой бўлганидан ҳаммамиз жуда мириқиб эшитдик. Шунда мен домлага яна бир қарра тан бердим — у ҳар бир имкониятдан фойдаланиб, билимларини одамларга улашар экан.

Шайхзода фозиллиги туфайли кўпинча жуда ўринли таклифларни ўртага ташлар, фикримизни бойитадиган мулоҳазаларни айтарди. Тошкентда бўлган катта йиғинлардан бирида Шайхзода Шарқнинг ўтмиши, маданияти, инсоният тарихидаги ўрни ҳақида гапириб Шарқ энциклопедияси — «Қомуси Шарқия»ни тайёрлаш ва нашр этиш ғоясини ўртага ташлади. Бу таклиф қарсақлар билан қарши олингани яхши эсимда. Аммо, афсуски, ҳали рўёбга чиққанича йўқ.

Шайхзоданинг ҳаммиша изланувчан, таҳлил қилувчи, чуқур хулосалар чиқарувчи фикр эгаси эканини кўрсатадиган яна бир мисол келтираман. 60- йиллар бошида Ёзувчилар боғида ёшларнинг республика семинари ўтказилди. Мажлислардан бирида Шайхзода билан учрашув бўлди. У жуда ибратли гапларни айтди. «Мирзо Улуғбек» устида қандай ишлаганини батафсил айтиб берди, шеърят масалаларига тўхталди. Афсуски, Шайхзоданинг бу гаплари стенография ҳам қилинмади, магнитофонга ҳам ёзиб олинмади. Лекин, ўйлайманки, ўша куни мажлисда ҳозир бўлганларнинг ҳеч қайсиси домланинг гапларини унутмаган бўлса керак. Ўша нутқ ҳам катта-кичик илмий кашфиётларга тўла эди. Мана, бир мисол: Шайхзода шеърят ҳақида гапирар экан, Ғафур Ғулумни жуда севар, ҳаддан зиёд ҳурмат қиларди. (Шунинг оқибати бўлса керак, унинг ҳақида бир қатор мақолалар ҳам ёзган) ва унинг «Кузатиш», «Соғиниш», «Ғолиблар байрами» шеърларини шеърый салоса, яъни шеърый трилогия деб атади. Бу билан у Ғафур Ғулум новаторлигининг бир қиррасини кўрсатди ва адабиётшунослигимизни янги термин билан бойитди. Шайхзода фаолиятдан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шайхзода адабиётшунос олим ва танқидчи сифатида жуда самарали ишлаган. У Европа классиклари ҳақида ҳам, шарқ адабиётининг атоқли намояндалари ҳақида ҳам, совет адабиёти тўғрисида ҳам шундай билим, шундай илҳом билан ёзардики, бу Шайхзоданинг илмий қизиқиш уфқлари нечоғлиқ кенг бўлгани, билимлари нечоғлиқ теран бўлганини исбот қилади. У, айниқса, Алишер Навоий ижоди устида қимматли ишлар қилди. Унинг урушдан аввал эълон қилинган «Гениал шоир» деган китобиёқ навоийшуносликка катта ҳисса бўлиб қўшилган эди. «Устоднинг санъатхонасида» деган ном билан эълон қилинган бир қатор мақолалари эса Алишер Навоий маҳоратининг янги-янги қирраларини очиб берди. Бу мақолаларнинг муваффақиятини таъминлаган нарса улардаги фикрий теранликки эмас — ҳар бир мақолада биз автор шахсиятини ҳис қилиб тураемиз. Бу мақолаларда бизнинг кўз ўнгимизда Шайхзоданинг Алишери намоён бўлади.

Шайхзода шеърларида сувни ёқтирмаганидек, мақолаларда ҳам фикрни тигиз ифодалашни севарди. Унинг шундай мақолалари борки, уларни ҳеч иккиланмасдан илмдаги жасорат деб аташ мумкин. Мен бу ўринда «Ғазал мулкининг султони» мақоласини кўзда тутяпман. Маълумки, бу Шайхзоданинг сўнгги мақоласи бўлганди. Домла уни оғир хасталик кунларида тўшақда ётиб ёзган. Лекин мақоланинг бирон жумласидан буни сезиш қийин. Аксинча, мақола жуда зўр илҳом билан, алангали бир ғайрат билан ёзилган. Мақола ҳажман кичкина, лекин ундаги мазмуннинг теранлигига қойил қолмасдан илож йўқ. Шу биргина мақолада ғазалга таъриф берилган, унинг турлари аниқланган, ўзбек шеърлятида ғазалнинг шаклланиш йўллари ҳақида мулоҳазалар айтилган, ғазал жанрининг спецификаси кўрсатилган, мақоланинг сарлавҳаси (у шу қадар топиб қўйилганки, Шайхзодадан кейин бу ибора тилимизда жуда кенг ишлатиладиган бўлиб қолди) изоҳланган, Навоийнинг ғазалчилик соҳасидаги хизмати баҳоланган

ва, ниҳоят, хулоса қисмида, бугунги шеърятимизга тааллуқли фикрлар айтилган. Мазмуннинг бу қадар қуюқлиги камдан-кам мақолаларга насиб бўлади. Бу мақола навоийшуносликни бойитишдан ташқари, ҳар бир адабиётшунос ва танқидчини маҳоратни ошириш устида тинмай ишлашга ҳам чақиради. Ана шундай ажойиб мақолалар ёзиш учун одам билимли бўлишдан ташқари, ўз ишини, адабиётни зўр бир эҳтирос билан севиши, китобхон олдидаги масъулиятни чуқур ҳис қилиши керак.

Шайхзода ана шундай ажойиб шоир, моҳир драматург, улкан олим ва баркамол инсон эди. Шайхзода кам яшади, лекин унинг умри қисқа бўлган бўлса-да, ғоят сермазмун бўлди. Бу умр адабиётимизнинг юксалиш йўли билан ҳатишиб кетган. Бу умр сўз воситаси билан халққа хизмат қилишнинг ажиб бир намунаси бўлди. Шайхзода шеърларидан бирида ёзган эди:

Умрлар бўладик,
Тиригида ўликдир.
Умрлар бўладик,
Мангуликча тирикдир.

Бу эҳтиросли сўзлар урушнинг дастлабки кунларида фашист босқинчиларига қарши ҳаво жангида мардлик кўрсатиб ҳалок бўлган учувчи Гастелло шаънига айтилган. Уйлайманки, биз бугун уларни Шайхзода шаънига ҳам такрорлашимиз мумкин.

ЮРТИН МАДҲИ БУЛДИ СЎНГГИ САТРИ ҲАМ...

Улкан шоиримиз Миртемир ўз қўли билан дасталangan сўнгги китобини «Едгорлик» деб атади. Хасталик тўшагида беҳол ётиб, бунинг сўнгги китоб эканини сеза туриб, мажолсиз қўллар билан унинг муқовасига «Едгорлик» деган сўзни ёзиш учун чинакамига мардона қалб керак. Назаримда, бу китоб — хасталикнинг мудҳиш кўзларига тик қараган, унинг бешафқат хуружларидан жисми азоб чекса ҳам, руҳи ғолиб келган шоир-

нинг ўз эл-юртига, азиз юртдошларига, сермашаққат ҳаёт йўлларида елкадош одимлаган дўсту ёронларига, умрини бахшида этган шеърятга, садоқатли қаламига рози-ризолик сўраб айтган мардона ва жарангдор алвидоси. «Кексалик секин жом тўлдираётганини» ҳис қилиш, ҳаёлларининг бот-бот «чексиз олам четига» учиб туриши шоир шеърларини мунгли пардага буркай олмаган. Аксинча, шоир она юртининг жамолига, азиз юртдошларининг дийдорига яна ва яна қонишга, қаламини янада югурик қилиб, улар ҳақида тўйиб-тўйиб куйлашга интилди. Бу эса унинг сўнгги шеърларига алоҳида бир жозиба бахш этди, улардаги инсоний мазмунни, теран самимиятни чуқурлаштирди, ҳаққонийлик ва ҳаётийликни янги босқичга кўтарди. Бунга амин бўлиш учун «Ёдгорлик» билан танишмоқ кифоя.

Миртемир бу китобида ҳам бутун умри давомида куйлаган оҳансларга, амал қилган эстетик принципларга содиқ қолган. Лекин шоир шеърятининг фазилатлари бу китобда ўзгача бир тиниқлик касб этган.

Миртемир ҳамиша замон билан ҳамнафас, ҳамқадам яшаган, янги бахтимизни масрур куйлаган, шу бахтни берган буюк Ленинга, Октябрга, Коммунистик партияга энг оташин сатрларини бағишлаган эди. «Ёдгорлик»да шоир лирикасининг ана шу хусусияти янги-ча бир куч билан жилоланади. Тўпламда «Тошкент тароналари», «Сен борсан», «Тошкент оқшомлари», «Йил боши орзулари», «Ҳинду раққосасига бағишлаганим», «Бахт қўшиғи», «Ёрти аср қўшиқлари» каби шеърлар бор. Улар сиёсий-публицистик лириканинг ажиб намуналаридир. Сир эмаски, маълум йилларда муайян сабаблар туфайли лирикамининг ана шу муҳим ва жанговар жанридан анча путур кетиб қолган эди. Публицистик шеър деганда баландпарвоз гапларни, яланғоч фикрларни озми-кўпми эпга келтириб қофиялаш, вазнга солиш тушуниларди. Миртемир бу йўлдан бормайди. Унинг публицистик шеърларида бутун

Шарқнинг ўтмиши ва бугуни қиёсланади, ўзбек халқининг тарихий тақдири гадаланади. Бу шеърларда ўтмиш ва бугунги кунимиз умумий, мавҳум гаплар орқали эмас, конкрет шахсларнинг тақдири, таржимаи ҳоли орқали очилади. Мана, «Тошкент оқшомлари» шеърини олайлик. Шоир уни яқин дўстлари даврасида ўтириб ҳикоя қилаётгандек жуда самимий оҳангда, жонли сўзлашув оҳангида бошлайди: «Андижондан учиб келаётгандик, сўнгги рейс эди-да, кечқурун эди». Шундан кейин оқшом чоғи севикли пойтахтнинг самолёт дарчасидан кўринган манзараси ҳақида гап кетади. Бу манзарани Тошкентга учиб келган ҳар бир одам кўрган. Шаҳарнинг бугунги манзараси шоир хотираларини уйғотади, у ўзи гувоҳ бўлган кечаги кунларни эслайди, буюк шаҳарнинг бугунги ҳаётидан чексиз ифтихорини ифодалайди. Бугун гўзал шаҳар қиёфасини касб этган жойларда бир маҳаллар шоирнинг ўзи интернатда яшаган, ёзда экин-тикин билан банд бўлиб, қишда ўқиган. Оқшом пайти осмондан Тошкент қиёфасини томоша қилиш кўпни кўрган шоир фикрларида муҳим умумлашмалар қўзғатади, уларда бугунги ҳаётимизнинг ҳақиқати ифода топади:

Кўз узиб бўлмайди, сеҳрий манзара,
Жозибадор, ярқ-ярқ, оқин шаршара.
Нима бўлди, эртаки ё Эрам боғи?
Еки хаёлотми, ё нур аймағи?
Йўқ, самолёт секин қўнмоқда эди
Сўнгсиз бир қаҳқашон устига гўё...

Ана шундай теранлик ва эҳтирос, латофат, самимият шоирнинг бошқа публицистик шеърларида ҳам етакчи ўрин тутаяди. Бундай шеърларга қараб айтиш мумкинки, Миртемир сиёсий-публицистик лириканинг мавқеини, обрў-эътиборини қайтадан жонлантирган шоирларимиздан биридир.

Мен тўпламга кирган она юрт, жонажон Ватан ҳа-

қидаги бир гуруҳ шеърларни алоҳида қайд этишни истардим. Буларда Миртемир шеъриятининг беқиёс жилоларини, ўзига хос услубини яна бир карра аниқ кўриш мумкин. Она юрт, унинг жамоли, бахти, бугунги куни ва истиқболи ҳақли равишда ўзбек поэзиясининг марказий мавзуларидан биридир. Мазкур мавзуда қалам тебратмаган бирорта ҳам шоир йўқ. Худди шунинг учун бу мавзуда ёзиш анча қийин ва мураккаб, чунки унга қўл урган ҳар бир шоир бошқалар айтмаган гапни топиб, ўзига хос тарзда айтиши лозим. Миртемир шундай иқтидорга эга шоир эди. У Ватан туйғуси бениҳоя ўткир шоирлардан бири, умр бўйи шу мавзунини тараннум этган. «Ёдгорлик» тўпламида бу борада янада юксак маҳорат касб этган. Миртемир Ватан ҳақида ёзганда умумий тавсифлардан, қуруқ баён, юзаки ўхшатишлардан қочади. Бу шеърларда ҳам у ўз қалбидаги туйғуларни, муҳаббатни, завқни ниҳоятда конкрет, ниҳоятда жонли ифодалашга муваффақ бўлади. Шоир ўзбек диёрини кезар экан, ундаги ҳар бир конкрет предмет она юрт гўзаллигини ифодаловчи қудратга эга эканини кўради ва энг оддий нарсалардан ҳам шеърини нуқралар топади. Мана, «Ҳандалак» шеъри:

Беқасам ҳандалак — чипор ҳандалак
Қўлимда ловулар гўёки ёлқин.
Қуймадек бежирим ипор ҳандалак...
Ҳа, аслида қуёш зарраси бу ҳам...

Оддийгина бир ҳандалакнинг сифатларини шу қадар шавқ билан тасвирламоқ учун, унинг кўркемлигини қалбада шу қадар нозик туя олиш учун, албатта, уни етиштирган заминни, уни бунёд этган одамни севиш керак. Шоирнинг «Сумалак», «Бўз тўрғай», «Шароб», «Қишлоқда қиш», «Буқа булоқ», «Кўк чой» каби кўпгина шеърларида ана шундай конкрет ва гўзал тасвирлар тимсолида она юртимизнинг беқиёс жамоли очилади. Энг муҳими шундаки, шоир ўз она юртини «ёруғлик

юрти, тонг ўлкаси» деб билади. Бундаги «ёруғлик», «тонг» тушунчалари эса шеър замирида аниқ ижтимоий моҳият касб этади. Миртемир шеърларида она юрт тушунчаси унинг гўзалликларини барпо этаётган, бойликларини ижод қилаётган одамлар билан чамбарчас боғланиб кетган. Миртемир ҳамиша ўз ижодида оддий одамларни, меҳнат кишиларини улуғлаб келган. Бу тўпламда эса унинг шу хислати янада камолга етган. Тўпламдаги шеърларнинг қаҳрамонлари ҳам оддий пахтакорлар, ғаллакорлар, ишчилар, зиёлилар... Шоир уларнинг ҳар бирига хос бўлган ноёб фазилатларни топади ва улуғлайди. Кўп шеърларида эса жуда чуқур бир ҳаётийлик билан шу одамлардаги оддий фазилатларни буюклик даражасига кўтаради. Афсуски, бундай шеърларнинг ҳаммасини ҳам таҳлил қилиш имконига эга эмасмиз. Бўлмаса, «Ишбоши», «Сиз шундоқ», «Пахтакор тилидан», «Аброр Ҳидоят», «Овунчоқ», «Бу — ўша» каби шеърларга кенгроқ тўхталардик. Лекин шундай бўлса-да, шоирнинг икки шеърига алоҳида тўхталмай иложимиз йўқ. Буларнинг бири «Паттининг ҳасратлари», иккинчиси — «Тошбу». Ана шу икки асар ўзбек аёлининг вафоси ва садоқатига, матонати ва сабрига, ибоси ва гўзаллигига, хуллас, уни чинакам инсон қилган фазилатларга қўйилган шеърӣ ҳайкалдир. Бу икки шеър Ғафур Ғуломнинг «Хотинлар», Ойбекнинг «Раиса», Зулфиянинг «Ўғлим, сира бўлмайди уруш» каби ўлмас асарлари қаторида туради. Патти—кампир ва жддон. Қўшнининг ҳовлисида анча гўдак бор. Баъзан шапалоқ жаранглаб кетади ва гўдак йиғиси эшитилади. Бундай пайтларда Патти «тилининг учидан қотиб қарғиши, совқотган одамдек ғичирлаб тиши», гўдагини чирқиратган онани кампирдек қарғайди:

Ҳа, ивирсиқ банда, бағринг

тешилгур,

Бетароқ сочингдан арқон эшилгур.

Негаки, у бепарзанд, тирноққа зор. Унинг бу фожиасига уруш сабаб бўлган — Патти турмуш қуриб улгурмай, унинг севгани фронтга кетган. Кетган-у, қайтмаган. Патти эса уни ҳануз кутади. Бу катта шеърда бутун умрини севимли ёрини кутишга бағишлаган, ҳижрон азобини бир умр тортган, шу туфайли ўзини турмушнинг кўпгина ҳузур-ҳаловатидан тийган аёлнинг монументал образи яратилган. Бу образ чин маънодаги фожиона образдир. Бутун умри ўксиб ўтган, бешик тебратишга зор кечган, яъни ҳар бир аёлнинг бирламчи ва табиий тилагидан маҳрум Паттининг ҳаёти китобхонни уруш даҳшатини яна бир карра қалбдан ҳис этишга мажбур қилади.

«Тошбу»да ўзгача ҳаётий вазият қаламга олинган. Тошбунинг ҳам эри урушда қатнашиб, ўпкасида ўқ парчаси билан, бир қўлидан ажраб қайтган. Бироқ бу деталь шеърда йўл-йўлакай эсланади. Шеърда урушнинг энг машаққатли йилларида ҳамма қийинчиликларни зиммасига олган, очлик ва совуққа, мўҳтожлик ва ҳижронга чидаб, болаларини вояга етказган, ўн жувонга бошлиқ бўлиб меҳнат қилган, шу фидойилиги билан га-лаба онларини яқинлаштирган оддий ўзбек аёлининг ҳаёт йўли тасвирланади. Шоир ихчам ва табиий, ёнқ хайрихоҳликка тўла сатрларда бу аёлнинг умумлашма таржиман ҳолини шу қадар мукамал акс эттирадики, китобхон ҳам шеърнинг хулосасини ўз қалбидан чиқаётгандек ҳис қилиб, шоирга қўшилади:

Сенсиз Ўзбекистон Ўзбекистонмас,
Сенсиз кенг жаҳон ҳам сира
жаҳонмас!

«Едгорлик» тўпламидан Миртемирнинг интим лирикаси ҳам кенг ўрин олган. Бу ерда мен «интим» сўзини атайин ишлатдим. Гап шундаки, бизда «интим лирика» деган ибора анчадан бери салбий маънода бўлмаса ҳам, инобатсизроқ маънода қўлланилиб келарди. Бу

ибора аллақандай тор, аҳамиятсиз, ўткинчи туйғулар ва фикрларни талқин этувчи шеърларнигина ифода-лайдиган бўлиб қолган эди. Том маънода, интим лирика эса шеърининг сиёсий-публицистик турларидан фарқ қилароқ, шоирнинг ички дунёсини ифодаловчи, унинг олам ва ҳаёт ҳақидаги ўйларини, туйғуларини тасвирловчи лирикадир. Туйғулар аҳамиятсиз, ўткинчи, тор, субъектив бўлса, бунга жанр эмас, балки шоир айбдор, ҳақиқий шоирлар интим лирикада санъатнинг нодир намуналарини яратганлар. Миртемир ижоди ҳам бундан мустасно эмас. Тўпламда интим лириканинг «Сутдек ойдин», «Қуш», «Мен келгум», «Қайда», «Армон», «Чақмоқ», «Чирилдоқ», «Бетоблигимда» каби намуналари берилган. Булар ҳам, тилга олинмаган яна бир талай бошқа шеърлар ҳам шундан далолат берадики, сўнгги йилларда Миртемирнинг шоирлик туйғуси ғоят ўткирлашган. Биз ана шу шеърларда шоир қалбидан кечган оний ҳислар билан танишамиз. Бундай ҳислар бизга жуда синашта, чунки улар қачонлардир ҳар бир одамнинг қалбидан кечган бўлиши мумкин. Биз эса шоирдан фарқ қилароқ ўз вақтида уларни ифодаловчи муносиб сўзларни топмаганмиз, кейин эса бу ёрқин ва мунгли, теран ва жўшқин туйғуларни унутиб юборганмиз. Шоирнинг хизмати шундаки, у ана шу туйғуларга исм беради, маконсиз ҳисларнинг маконини тайин этади ва уларни бизнинг қалбимизда қайтадан жонланишига йўл очади. Шу тарзда биз шоир билан бирга чексиз хилма-хил оламдан ҳосил бўладиган чексиз хилма-хил туйғуларни қалбимизда қайта кечирамиз. Миртемирнинг интим лирикаси шоир қалби ғоят улканлигидан, ҳаётнинг ҳамма шабада ва эпкинларига, ҳамма оҳанг ва товушларига очиқ бўлганидан, буларнинг ҳар қайсисини сезгир барометрдек ҳис этганидан далолат беради. Биргина мисол: «Чирилдоқ» шеърида сокин кеча қўйнида чирилдоқнинг навоси шоирга тун гўзаллигини чуқурроқ туюш имконини берган:

атидек рангларга, жилоларга бой услуби китобхонда ёрқин таассурот қолдиради.

Мен «Ёдгорлик»ни ўқиб, кўнглим равшан тортди, равшан тортди-ю, лекин ифодалаш қийин бўлган маъюслик билан унинг сўнгги варағини ёпдим. Бу маъюслик Миртемирдек чўнг шоирдан бевақт жудолик туфайли қалблардаги битмаган ярадан...Бу яра битмайди ҳам, чунки Миртемирдек шоирлар ва, умуман, ҳақиқий шоирлар ҳамиша танҳо бўладилар — уларнинг йўқлигини ҳеч нарса тўлдиролмайди... Ёлғиз улардан қолган ёдгорлик — шеърятгина дилларга тасалли беради.

Миртемир бир шеърда «Қўшиқларим, сиз учун хижолатлик эмасман» деб ёзган эди. Шоир бундай дейиш учун батамом ҳақли. Унинг шеърятти кўп йиллар давомида «эл дилини шуъладор қилиб келди» ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Миртемир бутун умрини шеърят орқали она юртга, она халқига хизмат қилишга бахшида этган, ўз қалами билан одамлар қалбига яхшилик уруғларини кўплаб эккан эди. Шоир ўзи айтганидек, унинг сўнгги сатри ҳам юртининг мадҳига бағишланди. Бундай фарзандларнинг хотираси эса меҳнаткаш ва заршунос халқ қалбида муқаддас ва мангу яшайди.

СОЦИАЛИСТИК ҲАЁТНИНГ ЗАБАРДАСТ КУЙЧИСИ

Атоқли сўз санъаткори Ойбек Ҳасан Пўлат ҳақида шундай ёзган эди: «Ҳасан Пўлат олдинги бўғинга мансуб шоирларимизнинг кўз олдида адабиётга кириб келди. Бадий сўз мастерлигининг зарурий ва қийин довларини ошиб, кўз олдимизда вояга етди... Ҳасан Пўлат янги енгувчи совет ҳаёти куйчиси сифатида ўртага чиқди».

Адибнинг бу баҳосида атиги ўттиз бир йил умр кўрган, бор-йўғи ўн тўрт йил ижод қилган, аммо шунга қа-

рамай, адабиётимизда ўзига хос салмоқли из қолдирган шоир поэзиясининг энг муҳим сифати таъкидланган. Дарҳақиқат, Ҳасан Пўлат ўн тўрт йиллик ижоди давомида социалистик воқеликнинг забардаст куйчиси сифатида шуҳрат қозонди. Унинг энг яхши шеърлари социалистик жамият туфайли бағри бутун бўлиб, кўкрагига шамол теккан совет кишисининг бахтиёрлик туйғуларини тараннум этади. Урушдан аввалги йилларда Ҳасан Пўлатнинг «Мен бахтиёр» деган шеъри кенг китобхонлар оммаси орасида жуда машҳур бўлиб кетган эди. Менимча, бу шеърни Ҳасан Пўлат ижодига эпиграф қилиб олиш мумкин. Унда Ҳасан Пўлат совет шоирининг ифтихорини оддий ва самимий мисраларда яхши ифодалаган:

Гул, лолалар пойандоз менга,
Булбуллар ҳам жўровоз менга,
Ватан берди синмас соз менга,
Ҳеч бир нарса эмас оз менга!

Аммо Ҳасан Пўлат китобхонлар муҳаббатини осонликча қозонгани йўқ. Унинг ижод йўли ҳам, ҳаёт йўли ҳам машаққатли қийинчиликларга, изланишларга тўла бўлган. Шоирнинг йўли турли-туман ҳаётий мушкулотлар ва ижодий мураккабликларни енгиш йўли бўлган эди.

Ҳасан Пўлат 1911 йилда Самара губернасига (ҳозирги Куйбишев области) қарашли Бариш районида туғилди. Унинг отаси шу райондаги мовут фабрикасида ишчи эди. Ҳасан саккиз ёшга тўлар-тўлмас, ота оламдан ўтади. Боқувчисидан айрилган онла қашшоқлик ва муҳтожлик ичида қолади. Шунда Ҳасаннинг онаси олис Туркистон ўлкасидаги қариндошларини эслайди ва улардан нажот излаб, Ўзбекистонга, Наманган шаҳрига кўчиб келади. Аммо у пайтларда — революциянинг дастлабки йилларида Наманганда ҳам аҳвол оғир эди. Она ўғлини совет ҳокимияти томонидан янги очилган етим-

хонага беради. Ҳасан Калинин номидаги 1-болалар уйида тарбияланади. Бошланғич ва ўрта маълумотни Қўқон ва Тошкент мактабларида олади. Ун уч ёшида комсомол сафига киради. Урта мактабни битиргач эса Самарқанд Педакадемиясида ўқийди. Шундай қилиб, совет давлатининг ғамхўрлиги, социалистик тузумнинг шарофати билан Ҳасан Пўлат ҳаётнинг катта йўлига чиқиб олади.

Ҳасан Пўлатнинг шеъриятга ихлоси, адабиётга муҳаббати жуда эрта намоён бўлади. У мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ, рус, ўзбек, татар ва бошқирд адабиёти классикларининг асарларини берилиб мутолаа қилади ва уларнинг таъсирида ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. Ҳасан ўн етти ёшга кирганда, унинг биринчи шеъри матбуотда босилиб чиқади. Бу ёш шоирни янги ижодий изланишларга ундайди. Орадан кўп ўтмай, унинг биринчи тўплами «Кунлар кулганда» номи билан эълон қилинади. Ҳасан Пўлат жуда сермаҳсул шоир эди. У, айниқса, 30-йилларнинг бошида жуда баракали ижод қилди. Қисқа муддат ичида шоирнинг «Зарбачи кув» (1932), «Тоза нафас» (1933), «Пост» (1934) каби тўпламлари, «Полвон» (1934) дostonининг босилиб чиққани бу фикримизнинг далили бўла олади. Бу тўпламлар Ҳасан Пўлатни фаол ижодкор сифатида элу юртга танитди. Уни 1934 йилда СССР Ёзувчилар союзига қабул қилдилар. Орадан кўп ўтмай, Ҳасан Пўлат Ўзбекистон Ёзувчилар союзида адабий консультант бўлиб ишлай бошлади.

Бу йилларда Ҳасан Пўлат сермаҳсул шоир сифатида баракали ижод қилган бўлса-да, унинг шеърлари ёхуд поэмаларини бадий баркамол асарлар деб аташ жуда қийин. Тўғри, улардан Ҳасан Пўлат ижодининг айрим фазилатлари кўзга ташланиб туради. Жумладан, Ҳасан Пўлат ҳам бошқа кўпгина ўзбек шоирлари каби ижодини бошдан-оёқ халқ манфаатларига, социалистик қурилиш манфаатларига бўйсундирган. У ҳам навқирон социалистик воқеликни ижоднинг бош манбаи деб

биледи. Юксак ғоявийликка интилиш Ҳасан Пўлат ижодининг бош хусусияти сифатида кўринади. Худди шундан келиб чиқиб, Ҳасан Пўлат шеърларида ҳаётдаги энг муҳим ҳодисаларни акс эттиради. У социалистик индустрия ҳақида ёзади, маданий революцияни улугълайди, қишлоқдаги социалистик ўзгаришларни шеърга солади, турли-туман синфий душманларни, қулоқларни нафратлайди, одамлар характерида намоён бўлувчи эскилик сарқитларини, пиёнисталик, прогул, дангасалик каби иллатларни қоралайди, халқлар дўстлигини тараннум этади. Достонларида ҳам шоир меҳнаткаш халқнинг социализм туфайли ҳақиқий бахтга эришганини, зулм ва ҳақсизликлар йўқолиб, унинг ўрнига эркин меҳнат салтанати барпо бўлганини кўрсатишга интилади. Масалан, «Полвон» достонида у янги колхоз ҳаёти ҳақида куйлар экан, коллектив меҳнат туфайли аҳил онлага бирлашган колхозчилар гуруҳини чинакам паҳлавонга қиёслайди. Буларнинг барчаси яхши, албатта. Бироқ гап шундаки, поэзияда ҳаёт ўзига хос образлар силсиласида акс этиши керак. Воқелик бадний идрок этилиши ва шоирнинг қалб призмасидан ўтказилиб, қайта яратилиши лозим. Афсуски, Ҳасан Пўлатнинг кўпгина шеърлари ва достонлари ана шу хусусиятдан — баднийликдан маҳрум. Шунинг учун уларга санъат асарлари сифатида қараб бўлмайди. Мана, масалан, Ҳасан Пўлатнинг «Шўролар пахтаси социализм фабрикасига», «Эшитасизми гудокларнинг талабини», «План изидан» каби шеърларини олиб кўрайлик. Уларда ўша кунларнинг актуал шиорларини қофияга солиш, янги қурилишлар ҳақида ҳайқириқ, чақириқлар бор, холос. Шоир ҳаёт фактларини қуруқ санашдан нарига ўтмайди ёки муайян воқеалар ҳақида фақат информация беради:

Улкамизда бу зўр юмуш —
Социал турмуш
Қуриш мумкин деган сўзи
Доҳий Лениннинг

Чақнаб юзи
Юраётир,
Қуёшдай балққан,
Ҳар бурчакда бир ўзгарув
Машъала ёққан.
Миллион-миллион мянга бу
Ўзлашиб оққан.

Бундай парчалар ҳар қандай бадий таъсир кучидан маҳрумдир. Худди шунингдек, «Полвон» поэмасида ҳам Ҳасан Пўлат қуруқ тавсифийлик йўлидан бориб, ҳаётни тасвирлашда схематизм иллатидан қутула олмайди. Унда—бош қаҳрамон колхозчи Ботир. Ниқобланган душманлар, қулоқлар Ботирнинг отаси қоровул Матқовулни ўлдиришади, тракторни бузишади, омборга ўт қўйиб, уруғлик чигитни ёндиришади. Аммо Ботир, Қумри, Мишка, Ванька каби колхозчилар синфий душманларни фош қилиб, унга зарба беришади ва меҳнатда мўъжизалар кўрсатишади. Бироқ буларнинг барчаси дostonни схематизм иллатидан сақлаб қололмайди.

Адолат юзасидан шунини айтиш керакки, бундай камчиликлар ўша пайтларда биргина Ҳасан Пўлат ижодида эмас, бошқа кўпгина ўзбек шоирларининг ижодида ҳам яққол кўзга ташланади. Албатта, Ҳасан Пўлат ижодидаги бу қусурларнинг илдизи шоирнинг тажрибасизлигига, ёзиш маданиятини пухта эгаллаб олмаганига, иқтидорининг ҳали камолга етмаганига бориб тақалади. Лекин гап фақат шунда эмас. Менимча, ўша йилларнинг адабий жараёнида ҳукмрон бўлган айрим тенденциялар, адабиёт, шеърининг моҳиятини тушуниш ва талқин қилишдаги баъзи чалкашликлар, бир томонламаликлар, поэзияни қуруқ сўзларнинг йиғиндисидан, фактларнинг шунчаки қайд қилинишидан, шиорлар ва чақириқларни қофиялашдан иборат деб тушуниш, унинг замиридаги бадийиятни, нафосатни, гўзалликни писанд қилмаслик ёхуд тан олмаслик, умуман, 30-йилларнинг биринчи ярмида ўзбек шеъриятида жиддий қусурларни

вужудга келтиради. Улардан қутулиш учун, поэзияга унинг туғма гўзаллигини қайтариб бериш учун жиддий кураш олиб бориш керак эди, адабиётнинг ғоявийлиги, халқчиллиги, ҳаётийлиги, партиявийлиги ҳақидаги қарашларда мавжуд бир томонламаликка барҳам бериш шарт эди, бу категориялар «бадийлик» категорияси билан чамбарчас бирлашиб кетгандагина, реал таъсир кучига эга бўлиши ҳақидаги эътиқод қарор топмоғи лозим эди. Бунинг учун шоирларнинг ўзи ҳам тинмай ўқиб-ўрганиб, изланиб, маҳоратларини оширомоқлари талаб қилинарди.

Ҳасан Пўлатнинг 30-йилларнинг иккинчи ярмидаги ижодий изланишлари шу йўлдан борди. У Горький ва Маяковский тажрибаларини пухта ўзлаштирди, ўзбек ва қардош халқлар адабиётининг традицияларини ўрганиди, халқ оғзаки ижодиёти дурдоналаридан баҳраманд бўлди. Буларнинг барчаси шоир ижодида яхши натижалар бера бошлади ва унинг «Шеърлар» (1939), «Мен бахтиёр» (1939), «Дўстлар» (1939) каби шеърый китоблари ўша йиллар поэзиясида воқеа бўлди. Ҳасан Пўлатнинг «Йиллар хотираси», «Май қўшиғи», «Мен бахтиёр», «Баҳор шодлиги», «Олча», «Комсомол кўлида», «Ҳамза Ҳакимзода ҳақида шеърлар» каби бир қатор поэтик асарлари ўзбек совет лирикасига жиддий ҳисса бўлиб қўшилди. Бу шеърларда совет кишининг маънавий дунёси анча чуқур очилган. Шоир пухта ишланган поэтик образлар асосида ватанпарварлик, дўстлик туйғуларини куйлайди, совет кишига хос ҳаётбашх оптимизмни улуғлайди. Уларда биз халқчиллик чуқурлашиб борганини, кўнгилни ром қилувчи жозибадор лиризм пайдо бўлганини кўраемиз. Қуруқ чақириқлар ва шиорлар ўрнини ҳаёт ҳодисаларини чуқур идрок этиш эгаллаган.

Ҳасан Пўлат бу йилларда ўзбек поэмачилигини бойитиш борасида ҳам анча самарали ишлар қилди. Бу жиҳатдан унинг «Дўстлар», «Қобил», «Жанговар»,

«Донгдор пахтакор», «Меҳрибонлар» каби дostonлари характерлидир.

«Донгдор пахтакор» дostonи конкрет ҳаётий факт асосида ёзилган. Шоир унда Олтиариқ районидаги Фрунзе номли колхознинг звено бошлиғи, Ленин орден билан тақдирланган Эргаш Гадойбоев ҳаётини асос қилиб олади. Дostonда Эргашлар oilасининг революциядан аввалги оғир ҳаёти анча ишонарли лавҳаларда очилган. Эргашнинг отаси умр бўйи меҳнат қилиб, машаққат чекиб, бироқ меҳнатининг роҳатини кўрмай, хорлик, ночорликда ўтган. Шоир Эргашнинг совет ҳокимияти давридаги ҳаётини бунга қарама-қарши қўяди. У колхозда меҳнат қилиб, отаси кўрмаган бахтни, фаровонликни кўради, меҳнати туфайли элу юртда ардоқли бўлади. Шоир колхоздаги ижодий меҳнат манзараларини бутун тафсилоти билан тасвирлайди. Шуниси муҳимки, бу поэмада шоир қуруқ фактларни санаш йўлидан бормай, конкрет реал шахс Эргаш Гадойбоев тақдирида ўзбек деҳқонининг тақдирини, тарихий йўлини умумлаштириб беришга муваффақ бўлган. Дoston композицион жиҳатдан анча пишиқ, халқчил, содда тилда, равон шеърда ёзилган.

Худди шунингдек, Ҳасан Пўлатнинг «Меҳрибонлар» поэмаси ҳам шоирнинг жиддий ютуғи даражасига кўтарилди. Бу поэма тарихий-революцион темада ёзилган бўлиб, Ўзбекистонда совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустақкамлаш учун олиб борилган кураш лавҳаларини бадий гавдалантиради. Поэманинг марказида ўзбек йигити Қамбарнинг тақдири туради. Зулмга қарши норозилик, инсонлардек ҳаёт кечириш истаги уни курашчилар сафига олиб келади. Шоир Қамбарнинг курашчи сифатида улғайишида Лениннинг содиқ сафдоши, атоқли саркарда Фрунзенинг ролини яхши кўрсатган. Дostonда совет ҳокимиятини мустақкамлашда, босмачи бандаларини тугатишда улуг рус халқининг оғаларча ёрдамини ҳам ишонарли тасвирлаган. Бу ғоя Ивано-

Вознесенскийлик тўқувчи ишчи Костя образи орқали ифодаланади. Достонда Костя билан Қамбар ўртасидаги дўстлик тасвирига кенг ўрин ажратилган. Шоир маҳоратининг ошгани синфий душманлар образини яратишда ҳам яққол кўринади. Қамбарнинг собиқ хўжайини Али охун советларга қарши актив кураш олиб боради. Шоир унинг синфий моҳиятини достонда чуқур очиб бера олган.

Ҳасан Пўлатнинг урушдан аввалги ижодида яна бир тема борки, у ҳақда алоҳида тўхташ лозим кўринадди. Бу — мудофаа темасидир. Маълумки, ўттизинчи йиллар бизнинг мамлакатимизда социалистик жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий пойдеворини бунёд этиш йиллари бўлди.

Социализмнинг муҳташам биноси қад кўтарган сарни капиталистик мамлакатларнинг бизга таҳдиди ҳам орта борди. Айниқса, Германияда фашизмнинг давлат тепасига келиши биринчи социалистик мамлакат хавфсизлигига жиддий таҳдид сола бошлади. Бундай шароитда мудофаа мотивлари, Қизил Армиянинг қудратини оширишга чақириқ мотивлари адабиётда кенг ўрин ола бошлади, одамларда ватанпарварлик туйғусини янада кучайтириш вазифаси жуда муҳим аҳамият касб этди. Уша йилларда барча совет ёзувчилари бу темада бадий асар яратиб, халқни ҳушёрликка чақиришни, жанговарлик руҳини тарбиялашни ўзи учун ҳам қарз, ҳам фарз деб билди.

Ҳасан Пўлат ҳам бу ишдан четда қолган эмас. У «Отлиқ аскар сўзи», «Қизил аскар», «Армиямиз», «Милтигим» каби шеърларида адабиётнинг шу муқаддас вазифасини ўташга интилди. Шоирнинг бу мавзуда ёзган шеърлари, достонлари ичида, айниқса, «Жанговар» поэмаси ажралиб туради. Унда Ҳасан кўлида япон босқинчиларига қарши кураш эпизодларидан ҳикоя қилинади. Достон қаҳрамони — Марк Шапар деган қизил аскар. Шоир уни ҳақиқий ватанпарвар, қўрқмас жанг-

чи қилиб кўрсатган. Марк Шапар кўкрагидан ярадор бўлишига қарамай, душманга таслим бўлмайди ва Ватан чегараларини қаҳрамонларча ҳимоя қилади. Ўз вақтида бу поэма китобхонлар ўртасида кенг шуҳрат қозонган эди.

Ҳасан Пўлат шеърятининг жозибадор фазилатлари, айниқса, Улуғ Ватан уруши бошлангандан кейин яна ёрқинроқ намоён бўлди. Шоир урушнинг биринчи кунлариданоқ лирикасини ҳарб даврининг талабларига мослаштирди — энди унинг шеърларида яна ғаддор душманга қарши шафқатсиз курашга чақириқ оҳанги биринчи ўринга чиқди. У шеърларида Ватаннинг улуғлигини куйлади, ғалабага ишончни тараннум этди. Ҳасан Пўлатнинг ҳарбий лирикасида совет халқининг фашизмга қарши кураши адолатли кураш тарзида талқин қилинади, у ҳам бошқа ўзбек шоирлари каби «Кураш нечун?» деган давр саволига бадий жавоб беришга интилади. Ҳасан Пўлат, айниқса, совет жангчисининг қудратини, маънавий гўзаллигини, матонати ва жасурлигини очишга алоҳида аҳамият беради. Шоир бу қудратнинг манбаларини совет кишисининг коммунистик эътиқодида кўради. Буларнинг барчаси Ҳасан Пўлатнинг 1942 йилда нашр этилган «Юрак садоси» тўпламига кирган «Биз енгамиз», «Баҳор», «Уч мард», «Совет Иттифоқи Қаҳрамони Талалихин», «Уртоқ Ладунин», «Қиз қўшиғи», «Рўмолча», «Қизил танкист қўшиғи», «Азиз ҳамшира», «Икки жангчи», «Она» каби шеърларида яхши ифодаланган. Бу шеърларнинг кўпчилиги ўзбек ҳарбий лирикасига муносиб ҳисса бўлди ва уруш йилларида халқимизнинг жанговарлик руҳини оширишда катта ҳисса қўшди.

Ҳасан Пўлат қўшиғи эндигина баланд авж пардаларга кўтарилаётган дамда — ўттиз бир ёшида бахтсиз тасодиқ натижасида ҳалок бўлди. У ўзининг бош асарини яратишга улгурмай, қалбини жўш урдирган қўшнқларининг барчасини куйлаб битиришга улгурмай ҳаётдан

кетди. Шундай бўлса-да, унинг бизга қолдирган энг яхши лирик шеърлари ва дostonлари ўзбек шеърятининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади. У халқимиз бахтини тараннум этди ва халққа шу бахтни берган социалистик тузумни, коммунистлар партиясини улуғлади. Ҳасан Пўлат ўзбек халқи эришган жамики улкан тарихий ютуқлар, қуёшдай ярқираган янги кун, янги турмуш Ленин туфайли эканини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у ўзининг энг яхши сатрларини шу буюк инсоннинг буюклигини куйлашга бағишлади:

Ленин кўзи билан қарар кенг жаҳонга ўлкамиз,
Ленин десак, тоғларни ҳам кўтаради елкамиз.
Ленин десак, денгизларга кўприк солиб ўтамиз,
Ўлкамизни коммунизм томон олиб ўтамиз.
Ленин дейман, завқланаман, шод бўламан, яйрайман,
Ленин дейман, ёвга қарши қилчимни қайрайман.
Ленин дейман, кенг жаҳонга қуёш бўлиб қарайман,
Ленин дейман, ҳар тўсиқни мажақлашга ярайман.

ҲАЁТ МАНГУ ЯШНАСИН ДЕБ...

Қардош Белоруссиянинг Гомель областидаги Лоев районида Қозероги қишлоғи бор. Қишлоқ ёнбошида сукунатга чўмган биродарлик қабристони. Қабрлардан бирининг устидаги мрамар лавҳада шундай ёзувни ўқиш мумкин:

«Султон Жўраев. 1910 йилда туғилган. Ўзбек халқининг шонли фарзанди. Шоир, пулемётчи-кавалерист. 1943 йилнинг 10 ноябрида Лоев шаҳрини озод қилиш вақтида немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борилган жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган».

Бошқа қабрлар каби бу қабр пойндан ҳам қишинёзин яшноқ гуллар аримайди. Улар муҳаббат гуллари, миннатдорлик гуллари. Белорус халқи белорус тупроғини озод қилишда жонбозлик кўрсатган, келажак авлодларнинг бахт-саодати, осуда ва масрур ҳаёти йўлида,

ерда ҳаёт мангу яшнасин деб жон фидо этган юз минглаб жангчилар қатори Султон Жўранинг ҳам пок ва мўътабар хотирасини қалбининг тўрида сақлаб келмоқда. Лоев шаҳрининг сўлим кўчаларидан бири шоир номи билан аталади. Шаҳарда Султон Жўра номида мактаб бор. Унинг олдида шоирга ҳайкал ўрнатилган. Мактабда унинг жанговар ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи музей мавжуд.

Султон Жўра қабрини зиёрат қилган одам беихтиёр инсон ҳаётининг маъноси ва моҳияти ҳақида ўйга толади. Султон Жўра атиги ўттиз уч йил умр кўрди — у авжи қирчиллама йигит ёшида ўн гулидан бир гули очилмай ҳаётдан кўз юмди. Турмушда баъзан шундайлар ҳам учрайдики, ўттизида ҳали оғзидан она сути кетмаган бўлади. Бундайлар қаддини адл тутишга ҳам ожиз. Биров паровоз бўлиб судрамаса, ҳаёт йўлларида ўзини эплаб юролмайди. Уларга қолса, шу ёшда ҳам ўзларини бола ҳисоблашдан тоймайди, турмуш тўлқинларида мустақил чолишмоқдан кўра ота-она пинжига суқилиб яшашни афзал кўришади. Султон Жўра жуда қисқа умр кўрганига қарамай, халқ қалбида мангу қолди. Бугун биз белорус ва ўзбек халқлари ўртасидаги жанг оловларида тобланган мустаҳкам дўстлик ҳақида гапирар эканмиз, уни барпо этишда жон фидо этган Султон Жўра каби баҳодир йигитларимиз номини эҳтиром билан тилга оламиз. Бугун биз адабиётимиз тарихини варақлар эканмиз, Ҳамза ва Қодирий, Ғафур Ғулом ва Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва Ҳамид Олимжонлар кетидан бу тарихда ўзига хос ўрин тутадиган ёрқин намоёндалардан бири сифатида Султон Жўрани ҳам, албатта, эслаймиз. Султон Жўра гарчи ҳаётдан кўз юмган бўлса ҳам, унинг хотираси, асарлари, маънавият олами биз билан қолди. Улар бугун ҳам яшашда давом этмоқда ва янги-янги насларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига хизмат қилмоқда. Шунинг учун ҳам Султон Жўра А. Гайдар, А. Фадеев, С. Вурғун каби атоқли

ёзувчилар қаторида Н. Островский номидаги мукофот билан, кейинчалик эса Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти билан тақдирланди. Хўш, Султон Жўра қисқагина ҳаёти давомида нималар қилдики, халқнинг ана шундай эъзоз-ардоғига сазовор бўлди? Шоирлиги учунми? Моҳир педагог бўлгани учунми? Жасур жангчилиги учунми? Ҳа, албатта. Лекин фақат шулар учунгина эмас! Мен Султон Жўрани кўрган эмасман, лекин асарларини ўқиб, ҳаётини кўз ўнгимдан ўтказиб, шундай хулосага келдим: Султон Жўра инсонни инсон қиладиган бир ажиб фазилат эгаси бўлган. У тили билан дили, сўзи билан иши бир инсон эди. Одамнинг тили билан дили айри тушса, сўзи билан иши тескари бўлса, эътиқоди билан гапи бир-бирига тўғри келмаса, бундай одам бекорд ва мунофиқ бўлади. Бу ҳақиқатни ҳаммамиз яхши биламиз. Лекин шуниси ҳам борки, ҳаётда айтганига амал қилиш ҳаммавақт ҳам осон кўчавермайди. Бунга эришиш учун баъзан ҳузур-ҳаловатдан кечмоқ, гирдобдай қайнаб турган кураш тўфонига дадил отилмоқ, ҳатто жон фидо қилмоқ зарур. «Мен умримда тилга олмадим бирор оғиз ёлғон ибора», деб ёзган эди Султон Жўра 1941 йилда яратган асарларидан бирида. Бу гапнинг ҳақлигига унинг бутун умри ва бутун ижоди шоҳид. Албатта, тил ва дилнинг, сўз ва амалнинг бирлиги ёлғиз Султон Жўрага хос фазилат эмас — бу совет ёзувчиларининг кўпчилиги учун муштарак хислат ва улар буни юзлаб, минглаб марта ҳаётнинг турли жабҳаларида намойиш этганлар. Қолаверса, бу, умуман, янги совет кишисига хос фазилат. Лекин у ҳар қанча кенг тарқалган бўлмасин, ҳар гал бирор шахс фаолиятида намён бўлганда, уни кўриб мамнун бўласан, киши.

Султон Жўранинг ҳаёти, жанговар йўли ҳақида ўйлаганимда, атоқли белорус адиби Василь Биковнинг «Обида» деган қиссаси хотирамга келади. Мен қисса қаҳрамони Алесь Иванович Мороз билан Султон Жўра

ўртасида, уларнинг тақдирида ва ҳатто характерида аллақандай яқинлик кўраман.

Алесь Иванович ҳам Султон Жўра каби ўқитувчи — у мактабда болаларга адабиётдан дарс беради. У бироз ғалатиноқ, дарсни ҳам кўникилган тартибда бермайди, болаларга муомаласи ҳам бошқачароқ. Бу кўпчиликнинг ғашини келтиради, лекин болалар уни севишади ва унинг инсонийлик, ватанпарварлик ҳақидаги гапларини муқаддас ҳақиқатлар сифатида қабул қилишади. Уруш бошланади. Алесь Иванович тарбиясини кўрган болалар кўприк устунларини кесиб, немислар тушган машинани анҳорга қулатмоқчи бўлишади. Бироқ тажрибасизлик туфайли қўлга тушишади. Немислар уларни ўқитган ўқитувчи эвазига болаларни бўшатиб юборишни ваъда қилади. Бу пайтда Алесь Иванович партизанлар орасида эди. У ҳам, партизанлар ҳам фашистларнинг ваъдаси ёлғон эканини, бу ваъдага ишониб, уларнинг ҳузурига борса, болалар ҳам, ўқитувчи ҳам муқаррар ҳалок бўлишини яхши билишади. Мороз немислар ҳузурига боришга қарор қилади, партизанлар уни қайтаради, ҳатто қисм командири Морозга боришни қатъиян ман этади. Бироқ ўзи ўқитган, тарбиялаган болалар сўнгги нажот сифатида ўқитувчиларининг келишидан умидвор бўлиб ётар эканлар, Мороз уларнинг олдига бормаслиги мумкин эмас эди. Бунга унинг виждони йўл қўймайди. «Боришимнинг фойдаси йўқ, мен ҳам бекорга ўлиб кетаман», деб Мороз партизанлар лагериди қолса, унинг болаларга айтган гапларининг ҳаммаси, меҳр-шафқат, инсоний оқибат, эзгуликдан берган сабоқларнинг ҳаммаси қуруқ гапга, сафсатага айланиб қоларди, болаларнинг, уларгина эмас, катталарнинг ҳам ўқитувчига, Инсонга ишончи чиппака чиқарди. Мороз бундан кўра ўлимни афзал билади. У немислар ҳузурига боради. Табиийки, фашистлар Морозни ҳам, болаларни ҳам қатл қилишади. Мороз ҳалок бўлади, лекин ўзининг ўлими билан ҳам одам-

лар қалбида Инсоннинг гўзаллиги ва улуғворлигига ишонч уруғларини кўкартириб кетади.

Султон Жўра ҳам ўн олти йиллик ижодий фаолияти давомида неча марталаб Ватанга муҳаббат ҳақида куйлади. У ҳам Ватан олдидаги фарзандлик бурчини оқлаш ҳақида қайта-қайта ваъдалар берди. У ҳам болаларга одамийликдан, виждонийликдан, эзгулик ва олижанобликдан сабоқлар берди. Шеърликда ҳам инсонни яхшироқ, гўзалроқ бўлишга ундаб, хитоблар қилди. Ниҳоят, энг оғир, энг даҳшатли синов кунлари етиб келди. Султон Жўранинг фронтга бормасликка расмий асослари бор эди, бироқ у бу асосларни рўкач қилгани йўқ. Бир амаллаб, фронт орқасида қолиб кетса, унинг шоир сифатида ўн уч йил давомида тарғиб қилган ғояларидан путур кетарди, ўқитувчи сифатида берган сабоқлари салмоқсиз бўлиб қоларди. Шоир ва педагог юксак ғояларни тарғиб қилиш учун маънавий ҳуқуқдан маҳрум бўларди. Бунга эса унинг виждони йўл қўймасди. Чунки шеър ҳам, мактабдаги сабоқлари ҳам Султон Жўра учун шунчаки сабаби тирикчилик эмас, балки бутун вужудини бахш этган, бутун эътиқодини ўзида ифодалаган иш эди. Улар Султон Жўра ҳаётининг мазмуни эди. Шунинг учун шоир ҳеч иккиланмай, фронтга жўнайди. У фронтда ҳам ўзини панага олмайди, балки дадил ва жасорат билан жанг қилади. «Шиддатли эди Султон, — деб эслайди шоирни фронтда учратган таниқли ўзбек ёзувчиси Зиннат Фатхуллин. — Мен уни ёниб турган шаҳар алангалари ичида кўрганман. Султон отни елдириб борарди. Қайрилиб қараб, мени таниди. Ушанда унинг тутундан қорайган юзида табассум пайдо бўлиб, кўзлари чақнаб кетганди. Бу учрашув Днепра яқин жойда юз берганди».

Султон Жўра билан фронтда бирга бўлган қуролдош дўстлари шоирнинг биринчи жангга кириши билан боғлиқ бир воқеани эслашади. Маълумки, 1939 йилда Султон Жўра ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги кат-

та хизматлари учун Хурмат белгиси ордени билан мукофотланган ва уни Москвада Лениннинг сафдоши Бутуниттифоқ оқсоқоли М. И. Калининнинг қўлидан қабул қилиб олганди. Бу олий мукофот шоирнинг қалбини чексиз қувонч ҳислари билан тўлдирган ва у ўз туйғуларини «Шодлигим» шеърисида ифодалаганди. Султон Жўра фронтга жўнар экан, орденини ўзи билан олиб кетади ва биринчи жангга уни артиб, ялтиратиб, тақиб киради. Шу фактнинг ўзидаёқ унинг қалбида совет кишиси, совет шоири бўлгани учун ифтихор туйғуси нечоғлиқ буюк бўлганини кўриш мумкин. Унинг Ватан озодлиги учун кучини аямай, ҳузур-ҳаловатдан, оромдан кечиб, мардона жанг қилганини шу фактдан ҳам кўрса бўладики, ҳарбий қўмондонлик Султон Жўранинг жасоратини «Улуғ Ватан уруши» ордени билан тақдирлади. Жангларда тобланган, ғоявий жиҳатдан янада чиниққан Султон Жўра урушнинг энг оғир кунларида — 1943 йилнинг кузида большевиклар партияси сафига киради. Бу унинг ҳаётидаги шу қадар улуғ ҳодиса эдики, қалбида шеърий акс садо бермаслиги мумкин эмасди. У «Партбилетни оларкан» шеърини ёзади. Бу шеърда Ленин партиясининг аъзоси бўлишдек буюк бахтдан қувонч ҳислари ифодаланган. Шеърда жанговар қасамдек жарангловчи қўйидаги мисралар бор:

Ҳам милтиғим, ҳамда созим ила
Шу унвонни оқламоқ қарзим.
Майдон ичра, гарчи зарур экан,
Жон фидолик жанговар фарзим.

Бу шеър Султон Жўранинг энг сўнгги шеъри эди. У 1943 йилнинг 10 октябрида ёзилган. Орадан роппароса бир ой ўтгач, 1943 йилнинг 10 ноябрь куни эса шоир Лоев шаҳри учун олиб борилган жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Улуғ Ватан уруши майдонларида жасорат кўрсатган ўзбек жангчиларининг хотирасини абадийлаш боби-

да кўп ишлар қилган, уларга ўнлаб очерклар ва жанговар лавҳалар бағишлаган Адҳам Раҳмат Султон Жўра иштирок этган сўнгги жанг тафсилотларини шундай ҳикоя қилади:

«Йигитлар Савченконинг буйруғини кутиб турганларида лейтенант штурм бошлаш тўғрисида буйруқ берди. ДОТ ва пулемёт уяларига товуш чиқармай бориб қолган жангчиларимиз бараварига граната ирғита бошладилар. Кучли портлашларга пулемёт овозлари қўшилиб, ҳаммаёқни маҳшарга айлантириб юборди. Пастликдаги ертўлалардан гитлерчилар югуриб чиқа бошлаганда, Султон Жўранинг пулемёти қирондай ўт очиб, гитлерчиларни қийрата бошлади.

Лоев шаҳридан 17 километр нарида Козероги ўрмонида қаттиқ ва қонли жанг бошланиб кетди. Бу ерда мардона ҳужум қилиб келаётган совет жангчилари қаторида жангчи шоир Султон Жўра ҳам қаҳрамонларча курашар ва олға ташланарди. Урмон ичидаги жанг бир кеча-ю, бир кундуз давом этди. Худди мана шу жанглар вақтида Султон Жўра душман билан шерлардек курашиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлди».

Шу тарзда ажойиб инсон, атоқли шоирнинг юраги урушдан тўхтади. Султон Жўра хизмат қилган ҳарбий қисмнинг сиёсий ишлар бўйича командир муовини гвардиячи подполковник Алиев шоирнинг рафиқасига йўллаган мактубида қаҳрамон жангчи шоирнинг жасоратини муносиб баҳолаган:

«Хурматли ўртоқ Жўраева! Сиз севимли Ватан олдида ўзининг улуғ бурчини бажарган турмуш йўлдошингиз билан фахрлансангиз арзийди, у муқаддас уруш тарихига кирди ва келгуси насллар уни фахр билан тилга оладилар».

Дарҳақиқат, шундай бўлди. Келгуси насллар, яъни бизнинг авлод Султон Жўра номини фахр билан тилга олади, чунки шоир қисқа умрини ажиб бир қўшиқдай баланд пардаларда яшаб ўтказди. Ундан бизга ижодда

самимийлик ва ҳалоллик, турмушда виждонийлик ва садоқат мерос қолди. Одам шундай одамларга қараб қаддини ростлайди, улардан андоза олди ва ўзи ҳам уларга жинсдош бўлгани учун ифтихор қилади.

* * *

Султон Жўра 1910 йилда Бухоронинг Шафиркон районидаги Қоғолтом қишлоғида камбағал деҳқон оила-сида туғилган. Ёшлигидаёқ ота-онаси ўлиб кетиб, Султон етим қолади. У ўн ёшга кирганида опасини қидириб, қишлоқдан Бухорога пиёда боради. Бу йилларда Октябрь революцияси ғалаба қозонган, Урта Осиё халқи унинг илк самараларидан баҳраманд бўла бошлаган кезлар эди. Октябрь революцияси таъсирида Бухорода ҳам халқ амир истибдодига қарши бош кўтариб, уни тахтдан ағдариб ташлаган ва эндигина халқ республикаси ўрнатилган эди. Султон бошқа кўпгина меҳнаткаш халқ фарзандлари қаторида янги тузумнинг шарофати билан ўқиш, саводини чиқариш имконига эга бўлади. У аввал етти йиллик мактабда таҳсил кўради, сўнг эркаклар билим юртида ўқий бошлайди. Уни тугатгач, мактабда тил ва адабиётдан дарс бера бошлайди. Султон билим юртида ўқиб юрган кезларидаёқ адабиётга қизиққан ва шеърлар машқ қила бошлаган. Унинг матбуотда эълон қилинган биринчи шеъри «Меҳнат кўйнида» деб аталади. 1927 йилда ёзилган шу шеър ўша йили «Янги йўл» журналида босилиб чиққан эди.

1930 йилда Султон Жўра Андижонга кўчиб ўтади ва фронтга жўнагунга қадар шу жойда истиқомат қилади. У бу ерда ўқитувчилар институтида ўқиб, олий маълумот олади, мактабларда, билим юртида, ўқитувчилар институтида дарс бериб, қисқа муддат ичида моҳир педагог сифатида донг чиқаради ва жамоатчиликнинг ҳурмат-эътиборини қозонади. Султон Жўрани яқиндан билган замондошларининг, қариндош-уруғларининг эсла-

шича, унинг табиатида туғма педагоглик қобилияти бўлган. У болаларни жон-дилидан яхши кўрар ва уларнинг тарбиясига сира ҳам вақтини аямас эди. У ҳеч қачон қуруққина дарс бериб чиқиш билан қаноатланмасди, ҳар бир дарсида болаларга ўз фанининг бирор муҳим қисмидан маълумот бериш билан бирга, уларнинг руҳий дунёсига таъсир қилишга, уларнинг характерини шакллантиришга ҳам уринарди. Ҳар ҳолда Султон Жўранинг дарслари ўқувчилар қалбида чуқур из қолдириб, хотираларига ўрнашиб қоларди. Андижон Давлат педагогика институтининг доценти, филология фанлари кандидати Ғ. Мусина Султон Жўранинг педагогик маҳоратини шундай эслайди: «Мен Андижон педбилим юртида ўқиб юрган вақтда ҳурматли Султон Жўра бизга ўзбек тили ва адабиёти фанларидан дарс берар эди. Унинг дарслари жуда мазмунли ва қизиқарли ўтар эди. У илмий қоидаларни мустаҳкамловчи дарсларда кўпинча тарбиявий мавзуларга оид шеърини парчалар келтирар ва уларни аксари ёддан ўқир эди. Андаккина бўлса ҳам чаласавод ёзилган нарсага тоқат қилмас, уни дарров тузатарди. Студентлар ўртасида «Кимда ким Султон Жўрадан таълим олса, у, албатта, тилчи, адабиётшунос ёки шоир бўлиб етишади», деган гап юрар эди». (Бу хотира Н. Қобуловнинг Тошкентда «Еш гвардия» нашриётида 1973 йилда босилган «Кичкинтойларнинг катта шоири» деган китобида келтирилган). Ана шу хотиранинг ўзиданоқ Султон Жўранинг болаларга меҳри, ўз фанига муҳаббати ва бу муҳаббатни болаларга ҳам юқтира олиш иқтидори яққол кўриниб турибди.

Султон Жўра педагогик фаолиятни бадний ижод билан қўшиб олиб борган эди. Унинг дастлабки шеърлари муайян камчиликлардан холи бўлмаса-да, жамоатчиликнинг эътиборини тортади. Бу — тасодиф эмас эди. Султон Жўра ўзига ғоят талабчанлик билан муносабатда бўлар, ижодга чуқур масъулият туйғуси билан қарар ва шунинг учун ҳам шеърлари устида қунт

билан узоқ меҳнат қиларди. Бу жараёнда у рус ва бошқа қардош адабиётлар традицияларига таяниб иш кўрарди. Султон Жўра она тилидан ташқари рус тилини, тожик, қozoқ ва татар тилларини жуда яхши биларди. Бу эса шу тилларда яратилган энг яхши асарлар билан чуқур танишиш имконини берар ва уларнинг ижодий тажрибасини пухта ўзлаштиришга йўл очарди. Айни чоқда, Султон Жўра Ҳамза, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний каби улкан сўз санъаткорларининг ижодидан ҳам кўп баҳраманд бўлган. Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби замондош шоирлар эса унга йўл кўрсатувчи маёқдек хизмат қилган. Султон Жўранинг ижодий камолотида, айниқса, Фафур Фуломнинг роли катта бўлган. Фафур Фулом ҳар гал Андижонга борганида Султонни топтириб, унинг янги асарлари билан танишиб, унга маслаҳатлар бериб турган. 1939 йилда Султоннинг «Фидокор» деб номланган шеърлар тўпламининг босилишида ҳам Фафур Фулом ташаббускор бўлган. Шунингдек, ўша йили Тошкентда Ёзувчилар союзида Султон Жўранинг ижодий кечасини ўтказишда ҳам Фафур Фулом бош-қoш бўлган.

Бу даврга келиб Султон Жўра ўзининг оригинал асарлари билан китобхонларнинг муҳаббатини қозонган ва адабий ҳаётда борган сари сезиларли роль ўйнай бошлаган эди. Ўзбекистон халқ шоири Уйғун Султон Жўра билан дастлабки учрашувини шундай эслайди: «Эсимда, Султон Жўра билан ёзувчиларнинг Инжиқободдаги дам олиш уйида, бир адабий анжуманда танишган эдик. Бўйи ўртадан баландроқ, чақнаб турган кўзлари маънодор боқувчи бу йигитнинг гаплари ғоят маъноли бўлиб, жуда кўп мутолаа қилганидан, классик адабиётимиздан, жаҳон адабиёти хазинасидан кўп баҳра олганидан далолат берарди. Уша куни биз Султон билан поэзия, унинг вазифалари ҳақида узоқ сўзлашдик. Талантли ёш шоирда бу борада баҳс ва мунозара қилишга майл зўрлигини сезиб, ҳаммамиз қувонган

эдик. Бугина эмас, Султон бошқа фанларга ҳам жиддий қизиқар, билимини тинмай ошириб борарди». Адабиётни ана шундай жўшқин қалб билан севадиган, билимга ташна Султон Жўра қисқа муддат ичида ўзбек шеърятидан ўзининг муқим ўрнини эгаллади. Тўғри, у ўн йилдан бир оз ортиқроқ давом этган ижодий фаолияти мобайнида бори-йўғи учта китоб чиқарди. Буларнинг биринчиси — 1933 йилда «Шеърлар» номи билан босилган тўплам, иккинчиси — юқорида номи тилган олинган «Фидокор» деган китоб ва ниҳоят, учинчиси — 1941 йилда нашрдан чиққан «Москва» деб аталган китоб эди. Бироқ 30-йилларнинг газеталари ва журналлари саҳифаларида Султон Жўранинг асарлари кўплаб эълон қилинган ва уларнинг анчаси китобларга кирмай қолиб кетганди.

Улуғ Ватан уруши бошлангандан кейин бошқа совет ёзувчилари каби Султон Жўранинг ҳам ижодий активлиги беқиёс ошди. У ҳарбий ватанпарварлик мавзуда ўнлаб бақувват лирик шеърлар яратди. Шунингдек, шоир Восит Саъдулла билан ҳамкорликда «Ирода» деган пьесасини ёзди. Бу асар Андижон театри саҳнасида намойиш этилди. Бундан ташқари Султон Жўра андижонлик қаламкаш дўстлари билан биргаликда Андижон аҳли номидан Москва ҳимоячиларига қарата шеърини мактуб текстини ҳам ёзди. Бу мактуб ҳам ўша йили «Коммунист» газетаси саҳифаларида эълон қилинган эди. Султон Жўра қаламига мансуб бундай асарларнинг кўпчилиги кейинроқ китоб ҳолида нашр этилди. Шоирнинг вафотидан кейин эълон қилинган китоблари ичида «Шеърлар» (1951), «Очиқ чехралар» (1959), «Шеърлар» (1965) ва «Қалдирғоч» (1980) кабилар алоҳида ажралиб туради. Булар орасида чиройли безалган «Қалдирғоч» аввалги ҳамма китобларидан мукаммалиги билан диққатга сазовор. Уни шоирнинг рафиқаси Моҳира Жўраева нашрга тайёрлаган. Китобга Султон Жўра ижодини тарғиб қилишда анча жонбозлик кўр-

сатган, унинг ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб, «Учқур поездлар» деб аталган ҳужжатли қисса яратган Омон Мухтор қисқа, лекин мазмундор сўзбоши ҳам ёзган. «Қалдирғоч» китобидаги асарлар Султон Жўра ижодининг қирралари ҳақида, шоир амал қилган ижодий принциплар тўғрисида, унинг поэтик меросининг салмоғи ҳақида анча тўла тасаввур беради.

* * *

Султон Жўранинг адабий меросини шартли равишда учга ажратиш мумкин. Буларнинг биринчи гуруҳини лирик шеърлар, иккинчисини балладалар ва достонлар, учинчисини болаларга аталган асарлар ташкил қилади. Албатта, шоирнинг ижодий меросига, бугунги шеъриятимиз юксаклигидан қарасак, анча-мунча қусурлар топиш мумкин. 30-йиллар шеъриятида мавжуд бўлган айрим нуқсонлар, поэзиянинг моҳияти ва вазифаларини бир томонлама талқин қилиш оқибатида туғилган баъзи бир камчиликлар Султон Жўра ижодини ҳам четлаб ўтган эмас. Бу нуқсонлар, айниқса, шоирнинг илк ижодида аниқ кўринади. Султон Жўра дастлабки шеърларидаёқ янги социалистик ҳаётдан қувончини изҳор этади, янги совет кишининг фазилатларини куйламоқчи бўлади, бироқ тажрибанинг камлиги туфайли, шеърининг моҳиятини чуқур англаб етмагани сабабдан бу ниятларини тўла рўёбга чиқара олмайди. Унинг илк шеърларида янги инсон кўпроқ ташқи белгилар орқалигина очилади ёхуд шоир далаларда гуркираган меҳнат пафосини куйлар экан, натуралистик тасвирга, ахборотга, фактларни қуруқ қайд қилишга, яланғоч чақириқларни ҳайқириб айтишга берилиб кетади. Бунинг оқибатида шеърлар зарур нафосатдан, салмоқли эстетик қимматдан маҳрум бўлиб қолади. Бундай камчиликлар ўша кезларда фақат Султон Жўра ижоди учун

характерли эмас эди — улар, умуман, 30- йиллар шеър-
ятида анча кенг тарқалган эди. Муттасил ўқиш-ўрга-
ниш туфайли, қардош ва рус поэзияси тажрибаларини
ижодий ўзлаштириш натижасида бундай қусурлар бар-
ҳам топа боради. Султон Жўра ҳам ижодидаги камчи-
ликларни енгиш йўлидан бориб, секин-аста ўзининг бе-
такрор ижодий қиёфасини шакллантиради. Унинг даст-
лабки шеърларидаёқ намоён бўла бошлаган, сўнг эса
борган сари камолотга етиб, шоир ижодининг етакчи
фазилатларидан бирнга айланган, унинг кўпгина поэ-
тик асарларига жон ато қилган хислат шоирнинг са-
мимийлигидир. Султон Жўра нима тўғрисида куйлама-
син, нимани қаламга олмасин, кўз ўнгида содир бўла-
ётган қайси воқеадан қувониб, шодланмасин, бари бир,
туйғуларини ғоят самимий ва ҳаққоний ифодалайди.
Унинг лирик шеърлари ҳаётдаги хилма-хил воқеалар-
га бағишланган бўлса-да, уларнинг ҳаммасида битта
бош мавзу бор. Бу — Ватан мавзуси. Унинг шеърларида
гап нима тўғрисида кетмасин, бориб шу бош мавзуга —
Ватан мавзусига уланади. Шоир Ватан ҳақида тўлиб-то-
шиб, тўлқинланиб, эҳтирос билан куйлайди. Бу — бежиз
эмас, албатта. Ватан Султон Жўра учун дунёдаги энг
ардоқли, энг азиз, энг мўътабар тушунча. Ватан унга
ота-оналик қилган, пешонасини силаган, ўқитиб, илм бер-
ган, ҳаётда ўз ўрнини топиб олишига кўмаклашган. У
ҳаётда нимагаки эришган бўлса, буларнинг бари Ва-
тан туфайли, Ватанда жўш урган янги ҳаёт туфайли.
Бироқ гап фақат Султон Жўрада эмас. Янги ҳаёт, Ватан
Султон Жўра каби юзлаб, минглаб, миллионлаб одам-
лар учун бахт эшигини очди. Янги ҳаёт, Ватан меҳнат-
каш одам асрлар мобайнида қалбида ардоқлаб келган
энг эзгу орзулар ўшалган, энг юксак идеаллар амал-
га ошган маскан бўлди. Шунинг учун ҳам шоир Ватанни
улуғлайди, унга фарзандлик садоқатини ифодалайди,
янги ҳаётни тараннум этади. У шу гўзал Ватаннинг бах-

тиёр шоирни бўлгани учун ифтихор туйғуларини бор овозда, юксак оҳангларда куйлайди:

Айтинг, Дантелардан Муқимийгача
Биздек бахтли шоир ўтганми экан?
Уни Жамбуллардек асри ардоқлаб,
Нишон, гулдасталар тутганми экан?

Шунинг учун ҳам янги замон шоирининг сози ўзгача — у ғам-аламларни куйлашдан, маҳзун ва мажруҳ қалбларни ифодалашдан узоқ. Унинг сози, биринчи навбатда, кулгиларга, шодиёнага жўр. Султон Жўра 30-йилларнинг ўрталарида ёзган бир шеърида кулгига атаб ёрқин романтик бўёқли мисралар тизади. Унда кулги янги ҳаёт сурурини ифодаловчи умумлашган эстетик категория сифатида кўринади:

Кулгидек лазиз ором борми?
Кулгиларга жўр бўлди созим.
Кулги — юракдаги завқ-суруримнинг
Ипак қанот таққан овози.

Дунёдаги ҳар нарсадан азиз ва мўътабар бўлган Ватан учун фидокорлик билан хизмат қилиш, унга муносиб фарзанд бўлиш мавзуи Султон Жўранинг 30-йиллардаги шеърларида кўп учрайди. У шоирнинг муқаддас бурчи деб, аввало, «ижоднинг асл дурдонасини Ватанга бериш»ни тушунади. Кейин эса зарур бўлганда қаламини милтиққа алмаштиришга тайёр экани ҳақида қасамёд қилади:

Ғар эртага жанг бўлиб қолса,
Фидокорман Ватан йўлида.

Бу мисралар 1934 йилда ёзилган «Овчи» шеърдан, 1939 йилда яратилган «Шодлигим» шеърида эса бу фикр янада қатъий оҳангларда жаранглайди:

Баҳор ижодининг бутун гулдаси
Сенинг учун Ватан — онажон!
Керак бўлса, қалам милтиқ бўлур!
Сенинг учун бу жон, онажон.

Султон Жўраининг 1938 йилда ёзилган «Шоир» деган шеъри бор. Программ характерга эга бўлган бу асар тўрт қисмдан иборат бўлиб, дастлабки уч қисмда Пушкин, Лермонтов, Некрасов каби буюк сўз санъаткорларининг давр билан ихтилофи ва фожиали тақдири кўрсатилади. Сўнгги — тўртинчи қисми «Мен — бахтиёр шоир» деб аталади ва унда ўтмиш шоирларининг тақдирга қарама-қарши ўлароқ совет шоирининг бахтли қисмати ифодаланади. Қуйидаги мисралар шеърнинг манتيқий хулосасидай, шоирликни улуғ бир шараф даражасига кўтарган Ватанга содиқ фарзанднинг қасамидай туюлади:

Агар керак бўлса, милтиқ билан ҳам
Зумда алмашинар бизнинг лираимиз.

Ҳа, шеърдан шеърга кўчиб ўтувчи, ҳар гал ўрни келганда шоир қатъият билан таъкидловчи фидокорлик ғояси Султон Жўра ижодида тасодифий ҳодиса эмас, балки гражданлик бурчини, Ватанга фарзандлик бурчини ғоят чуқур ҳис қилиш оқибатида туғилган эътиқоддир. Бу эътиқод шоир шеърларининг қон-қонига сингиб кетган ва уларнинг юксак ғоявийлигини, ҳаётийлигини таъминлаган.

Султон Жўра лирикаси халқ ҳаёти билан чамбарчас боғланган. Бу лирика 30-йилларда мамлакатимиз бўйлаб кенг қулоч ёйган социалистик қурилиш тўлқинларида туғилган, янги ҳаёт парвозини акс эттирувчи лирикадир. Ҳаётдаги ҳар бир янгилик шоирни беҳад завқлантиради. Бироқ ҳаммадан ҳам ортиқ уни янги инсон ҳаяжонга солади. Бу инсон ҳур, эркин, мағрур. У тарихда биринчи марта ўлароқ ўз бахтини ўз қўли билан парпо этиш имконига эга бўлди. Унинг характе-

ридаги етакчи белги онглилик, ижтимоий активлик, курашчанлик, эътиқоднинг мустаҳкамлиги. У Совет Иттифоқидай буюк ва қудратли ўлканинг граждани эканидан ифтихор қилади. Султон Жўра шеърларида ана шу туйғулар эҳтирос билан тараннум этилган. Албатта, Султон Жўра ҳам янги инсоннинг лирик характери тасвирлар экан, 30-йилларда кенг расм бўлган баъзи бир приёмлар ва усуллари четлаб ўтолмаган. Булар қандай приёмлар ва усуллар? Уша кезларда, айниқса, 30-йилларнинг бошларида шоирлар янги инсон характери, тақдирини кўрсатиш учун албатта, унинг бугунги кунини кечаги ҳаёти билан таққослаб беришарди. Бу приём аслида ҳаёт тақозаси билан туғилганди.— Революция ғалабасига ҳали кўп бўлгани йўқ, ўтмиш ҳаманинг хотирасида, одамлар табиий равишда кеча ва бугунни қиёслашади. Бироқ адабиёт шундай хусусиятга эгаки, энг ҳаётини принциплар ёхуд приёмлар ўринли-ўринсиз такрорланаверса, қисқа муддатда шаблонга айланиб кетиши, схематизмга йўл очиши, аввалги самарани бермай қўйиши мумкин. Султон Жўра ҳам янги инсон, унинг янгича бахти ҳақида куйлар экан, кўп ҳолларда қаҳрамоннинг бугунги ҳаётини ўтмиши, кечаги куни билан таққослайди. Баъзи шеърларда эса капиталистик дунё воқелиги билан совет воқелиги қиёсан тасвирланади. Бундай қиёслар баъзан схематизм унсурларидан холи бўлмаса-да, баъзан шеър ғоясини аниқ ва қабариқ ифодалашга ҳам хизмат қилган. Бу ўринда унинг «Очиқ чехралар», «Май қўшиғи», «Оила, муҳаббат, бола» каби шеърларини эслаш мумкин. Бу шеърларда ва яна кўпгина лирик миниатюраларда Султон Жўра социалистик ҳаёт фактларига асосланиб, уларнинг замиридаги поэтик моҳиятни кашф этади ва янги ҳаётни гўзал ҳаёт сифатида тасдиқлайди.

Султон Жўранинг ҳарбий лирикаси ҳам 30-йилларда шакллана бошлаб, барқарор характер касб этган фазилатларни ўзида сақлаб қолди, яъни бу даврда ҳам

шоир ҳаётийлик ва ғоявийлик принципларига қатъий амал қилиб қалам тебратди. Айни чоқда, унинг ҳарбий лирикаси жанговар чақириқ оҳанглари билан бойиди. Уларда совет кишисининг улуғворлигини, ғалабага ишончини куйлаш билан бир қаторда шоир ғаддор душманга оташин нафратини ҳам ифодалади. Шоирнинг уруш мавзуида ёзган биринчи шеъри «Текстиль комбинат тўқувчилари» деб аталади. Шеър буюк немис шоири Гейненинг «Силезия тўқувчилари» асари таъсирида ёзилган бўлиб, совет кишисининг меҳнати билан Гитлерга кафан тўқилиши, «итларга ажал келиши», ғалабамиз муқаррар эканлиги ҳақидаги ғоя ифодаланган.

Султон Жўра ҳарбий лирикасининг муҳим хислатларидан бири шундаки, у жанговар йилларнинг муҳим ҳодисалари, конкрет шахслари ҳақида ёзар экан, биринчи навбатда совет кишисининг жасоратини бадний таҳлил қилади, унинг моҳиятини ва манбаларини очиб берилади. Шоир талқинида бу жасорат айрим шахсларнинг фавқулодда фаолияти эмас, балки оммавий характерга эга — жасорат жамики совет кишиларига хос бўлиб, уларнинг ватанпарварлигидан, юксак маънавий фазилатларидан, мустаҳкам эътиқодларидан туғилади. «Уч оғайни ботирлар», «Тўпчи Муҳаммад», «Қаҳрамон Қўчқор», «Чавандоз», «Пулемётчи овози» каби шеърлар бу фикримизнинг далили бўла олади. Масалан, «Қаҳрамон Қўчқор» шеърдан олинган қуйидаги парчада фашист босқинчиларига қарши адолатли урушнинг моҳияти, жангчи жасоратининг манбалари очилган:

Лекин унда қайдан бунча куч пайдо?
Бу қудратга тенг бормикан ҳеч қайда?
Бонси шу — якунласам мард кучин:
У жанг қилар ҳақ иш учун, халқ учун.

Шунинг учун ёш Рустамим ботирки,
У жанг қилур доҳимни деб, бахтим деб.

У жанг қилур эрка ҳақли инсон деб,
Бу кунни деб, ҳам келажак вақтни деб.

Шу тариқа кўрамизки, Султон Жўра лирикаси янги инсоннинг лирик характери, маънавий сифатларини, ички дунёсини тараннум этган лирика эди. Унда 30-йилларнинг нафаси ҳам, уруш йилларининг шиддати ҳам муҳрланиб қолган. Султон Жўра лирикаси айни шу хислати билан биз учун қадрли.

Султон Жўра лирикасида куйланган ғоявий мотивлар унинг балладалар ва дostonларида ҳам марказий ўринни эгаллайди. Шоир назарида социалистик тузум инсонга биринчи марта ҳақиқий бахт берган, ижодкорона меҳнат қилишига имкон яратган, инсондаги яратувчилик руҳининг тантанаси учун йўл очган гуманистик тузумдир. Бу тузумда инсониятнинг энг эзгу орзулари, энг ардоқли идеаллари рўёбга чиқади. Инсоният бутун тарихи давомида ҳамиша ҳурликни, адолатни, бахтни қўмсаб ҳаёт кечирган. Бу йўлда не-не зукко мутафаккирлар, буюк ақл эгалари ўз ҳаётларини қурбон этганлари Султон Жўранинг балладалари ва дostonларида ана шу мавзулар атрофлича очиб берилган.

Мана, унинг «Қалдирғоч» балладаси. Иссиқ мамлакатларга учиб кетган қалдирғоч ўзига тинч ва осуда ошиён излайди. Лекин ҳамма жойда урушнинг совуқ нафаси ҳоким. Бундай ошиённи у фақат бизнинг мамлакатимиздагина топади. Шеърнинг асосий ғояси қалдирғоч тилидан шундай ифодаланган:

Эҳ... Ҳур Ватан! Жон Ватан!
Қишда ҳам жонажонсан.
Илитувчи нуринг бор,
Бизга 'иссиқ ўрнинг бор!

Қалдирғоч Москва устида яйраб учади ва Кремль деворига қўниб, ором олади. Шоир балладада Ватаннинг улуғлигини, ҳамма учун ардоқли нур макони эканини шундай очади. Ватанга муҳаббат туйғулари «Жан-

нат» деб номланган балладада ўзига хос шаклда куйланган. Шоир уни «янги эртак» деб атайди ва чиндан ҳам эртак шаклидан фойдаланиб, одамлар асрлар мобайнида орзу қилган афсонавий жаннат бизнинг юртимизда барпо этилганини тасдиқлайди. Шоир яратган эртакнинг мазмуни қуйидагича: Алишер Навоий вафот этгач, унинг қаҳрамонлари Фарҳод, Ширин ва Шопур янги бахтиёр бир диёрни излаб, асрлар оша сажатга чиқадилар, лекин беш аср давомида бундай юртин топа олмайдилар. Ниҳоят, улар бизнинг асримизга, бизнинг юртимизга етиб келишади ва бу ўлкада халқнинг эркин ва ижодкор меҳнати билан чинакам жаннат яратилганини кўришади. Шоир она юртимизнинг гўзаллигини кўтаринки мисраларда ифодалайди:

Хув... серқуёш феруза водий,
Уни лим-лим нурлар ювади...
Тоғи — биллур, этаги — шойи...
Суви — кумуш, гўё кўк — ойи...

Фарҳод, Ширин, Шопурлар бу ўлкада буюк Алишернинг орзулари амалга ошаётганини, халқ Алишерни ҳам, унинг қаҳрамонларини ҳам тирилтириб ўз сафига қўшиб олганини кўришади ва бу мўъжизанинг ижодкорини сўрашади. Уларга шоир жавоб беради:

— У бир олим, бахт демоқ номи,
Халқ ғамидир ҳамнша ғами.
Удир сизни тирилтган олим.
У — севикли доҳиймиз Ленни.

«Жаннат» балладасининг қимматли жиҳати шундаки, у Султон Жўранинг синчков, изловчан шоир эканидан, фантазияси бойлигидан далолат беради.

Султон Жўранинг йирик поэтик асарларидан бири «Қарим ва Қундуз» достони бўлиб, у Катта Фарғона каналининг қурилишига бағишланган. Бу асарда ҳам шоирнинг диққат марказида замондошимиз образи ту-

ради. Шоир ўзбек деҳқонининг ўтмишдаги оғир ҳаётини, сувга зор бўлиб ўтганини, фақат совет давридагина ер ҳақидаги, сув ҳақидаги орзулари ушалганини кўрсатади. Достонда Катта Фарғона каналининг умумхалқ қурилиши бўлгани, унда халқимизнинг ижодкорлиги, яратувчи меҳнати мукамал намоён бўлгани яхши очилган. 30-йиллар воқелигида жуда катта тарихий ҳодиса бўлган канал қурилиши фонида шоир ўз қаҳрамонлари Карим ва Қундузнинг маънавий сифатларини, ватанпарварлигини, меҳнатга муҳаббатини бадий таҳлил этади. Достонда коллектив меҳнат пафоси анча дуруст очилган. Лекин шу билан бирга, «Карим ва Қундуз» дostonи жиддий бадий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Улар шунда кўринадики, шоир совет ёшлари образини яратганда баъзан ҳаётийлик принципидан чекинади, уларнинг айрим сифатларини ҳаддан ташқари бўрттириб, бир томонлама тасвирлайди, натижада схематизм пайдо бўлади. Конфликтнинг сустлиги ҳам қаҳрамонлар характерини тўла очишга монелик қилган. Достоннинг тилида ҳам, тасвир воситаларида ҳам га-лизликлар ва сунъийликлар учраб туради.

Султон Жўра ижодида марказий ўрин эгаллайдиган яна бир мавзу бор. Бу нур ва зулмат, тафаккур ва жаҳолат ўртасидаги азалий кураш мавзусидир. Унинг шеърларида эркин фикрлашга, парвозга интилган, инсонни заминга парчинлаб турадиган ҳар қандай бандлардан, хурوفотдан устун келишга интилган одамлар образи кўп учрайди. Бу жиҳатдан шоирнинг «Парвознома» дostonи диққатга сазовор. Достон конкрет ҳаётий ҳодиса таъсирида туғилган. Маълумки, 30-йилларнинг ўрталарида машҳур совет учувчилари Чкалов, Байдуков, Беляковлар бошқарган самолёт Шимолий Қутб орқали Москвадан Америкага учиб ўтгани ва мислсиз парвоз жаҳон авиацияси тарихида янги саҳифа очган эди. Ана шу тарихий парвоз шоирга илҳом берган. Бироқ Султон Жўра ҳар қанча муҳим бўлмасин бир факт доирасида қолиб

кетмайди, шу ҳодиса ҳақида оддий ахборот бериш йўлидан бормайди, балки турли халқларнинг ривоятларига мурожаат қилиб, нурга интилиш, тор қафасларни ёриб, кенгликлар сари парвозга интилиш инсоннинг ажойиб фазилати экани ҳақида чуқур поэтик умумлашмалар чиқаради. Султон Жўра ижодида бу умумлашма бир қатор асарларнинг етакчи ғоявий мотивини ташкил қилувчи муҳим концепция даражасига кўтарилган. Инсон ҳақида нурга, бахтга, эркинликка интилиб яшаган. Инсон ҳаётини зулмат ва жаҳолат қоплаган кезларда ҳам буюк ақл эгалари инсонийликни шарафлаб, эрк, бахт ва нур ҳақидаги ғояларга содиқ қолганлар, бу йўлда ҳатто жонфидо қилганлар. Бундай одамлар шоир назарида ҳақиқий қаҳрамонлардир. Уларни ҳар қанча улуғласа, ҳар қанча эъзозласа арзийди. Шунинг учун ҳам Султон Жўра ижодининг катта бир қисмининг ўтмишида инсон тафаккурини улуғлаган, бу йўлда ҳеч қандай мушкулотлардан чўчимай курашган буюк шахслар образини яратишга бағишлади. Бунинг оқибати ўлароқ Италиянинг буюк олими, файласуф ва математик Жордано Бруно ҳақида дoston вужудга келди. Султон Жўра Бруно образини яратар экан, унинг Европа мамлакатларида сарсон-саргардонликда кечган ўн беш йиллик умрини кўрсатса-да, Италия зиндонларида кечган икки йиллик умрини тасвирласа-да, қаҳрамон биографиясини барча тафсилотлари билан баён этишга ёхуд XVI аср Европа воқелигининг жами хусусиятларини муфассал ёритишга интилмайди. Шоирни, биринчи навбатда, Брунонинг маънавий олами қизиқтиради. «Қуёш ер атрофида эмас, аксинча, ер қуёш атрофида айланади» деган эътиқоди учун инквизиция Брунони ўлимга ҳукм қилади. Бу осий банда тавба қилсин учун черков унга қирқ кун муҳлат беради. Бруно бир оғиз гап билан — «Тавба қилдим, фикримдан қайтдим», деган ибора билан ўлимдан қолиши, озодликка чиқиши, ҳамма қатори тирикчилигини давом эттириши мумкин эди. Аммо у бундай қилмайди, қилолмайди. Бу — эътиқо-

дига, ўз-ўзига хиёнат қилиш бўлур эди. Эътиқоддан кечиб, ҳақиқат юзига оёқ қўйишдан кўра Бруно ўлимни афзал кўради ва 1600 йилнинг 17 февраль куни гулханда ёндирилади. Шоир драматизмга тўла ана шу воқеаларни тасвирлар экан, даставвал, Брунодаги буюк инсоний сифатни, маънавий қудратни очади. Шу туфайли Бруно инсон зотига улуғлик бахш этиб, асрлар мобайнида яшаб қолди.

Султон Жўранинг «Бруно» поэмаси ўзбек шеърляти ривожига салмоқли ўрин тутади.

* * *

Султон Жўра ижодий меросининг учинчи қисмини болаларга аталган шеърлар ва эртақлар ташкил этади. Ҳа, Султон Жўра болалар шоири ҳам эди. Гарчи у болалар учун ўзи истаган даражада баракали ижод қилмаган бўлса-да, ўзбек болалар адабиётининг йирик вакили даражасига кўтарилди. Бу тасодиф эмас эди. Султон Жўранинг болалар шоири бўлгани ҳам унинг характеридаги яхлитликдан туғилган. Шоир болаларни жон-жонидан севган, уларни эркалатиб, ардоқлаб, севимли «нинничаларим» деб атаган, негаки шоир болаларда Ватан истиқболини таъминлайдиган одамларни кўрган ва шунинг учун ҳам бутун куч-қувватини болаларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига бағишлаган.

Унинг болаларга аталган шеърлари ҳам ҳаётий ва ҳаққоний шеърлардир. Уларда шоир болалар ўртасида учрайдиган айрим қусурлар устидан кулади, уларни яхши ўқишга, одобли бўлишга, озодаликка риоя қилишга, ватаннинг муносиб фарзандлари бўлиб етишишга ундайди. Бу асарларнинг кўпчилиги қувноқ юмор туйғуси билан суғорилган. Мана, унинг «Чўнтак» шеъри. Унда Дадашвой деган бир боланинг образи яратилган. Дадашвой яхши бола бўлса-да, бир оз бепарво ва шўх. Унинг чўнтаги ҳақиқий омборга айланиб кетган — унда чумчуқдан тортиб соққаю ёнғоқларгача бор. Шоир Да-

дашвойнинг ана шу хислатини майин юмор билан танқид қилар экан, тозалик саломатликнинг гарови эканини китобхонга сингдиришга ҳаракат қилади. «Маманнинг кечирмишлари» шеъриси эса ялқовлик танқид қилинади. «Икки баҳо», «Аъло ва яхшининг мақтови», «Кимнинг хати чиройли» каби шеърлар ҳам мактаб ўқувчилари ҳаётининг турли муҳим жиҳатларига бағишланган. Султон Жўра болаларнинг соғлом бўлиб ўсишини хоҳлар, айниқса, улар ёлғончилик, кўзбўямачилик, лаганбардорлик каби иллатлар узоқ туришини истарди. Шунинг учун ҳам шеърларида бу қусурларнинг моҳиятини эсда қоладиган ҳаётий вазиятларда очарди. Бу жиҳатдан, «Ёлғончи» шеъри характерли. Унинг қаҳрамони Нуъмон деган бола. У гоят айёр, ёлғончи. Дарслардан «ёмон» баҳо олади. Кўпинча мактабдан қочиб, вақтини ўйин билан ўтказди. Лекин уйда ота-онани, мактабда ўқитувчиларни алдайди. Ниҳоят, кунлардан бирида унинг ёлғончилиги фош бўлиб, шармандаси чиқади. Султон Жўра бу шеърда ёлғончиликнинг каттакичилиги бўлмаслигини, бугун яқинларини алдаб ўрганган бола эртага Ватанни алдаши, унга хиёнат қилиши мумкинлигини, ҳар ёлғончи виждон ўғриси эканини очиб берган.

Султон Жўра айрим асарларида болалар ёзувчиси учун жуда зарур ва гоят муҳим бўлган бир сифатни — фантазиясининг бойлигини ҳам намойиш этади. Бу, айниқса, «Ҳарфлар паради», «Тиниш белгиларининг мажлиси» каби шеърларда яққол кўринади. «Ҳарфлар паради» ўзбек алфавитининг рус графикасига ўтиши муносабати билан ёзилган ва унда рус тилининг улуглиги, халқлар дўстлигини мустаҳкамловчи кучи очилган. Янги ҳарфлар ўз вазифаларини шундай белгилайди:

Қардош халқлар бирлигин
Мустаҳкамлаб биз тагин,
Гуллатамиз Алишер

Бошлаган шу тил боғин.
Энди Лениннинг номин
Бир хил ёзар бутун халқ!

«Тиниш белгиларининг мажлиси» ҳам ғоят мароқли ва оригинал шаклда ёзилган. Беш-олтита тиниш белги йиғилиб, мирзатерак Ундов белги раислигида мажлис қуришади ва ҳар бир тиниш белги нутқ сўзлаб, ўз вази-фаларини тушунтиради. Шеърингизнинг шаклда, қувноқ юмор билан баён этилган қоидалар китобхон хотирасига осон ўрнашиб қолади. Жумладан, вергул шундай нутқ сўз-лайди:

— Жинқарча, деб мени, деманг норасида,
Урним тенгдош бўлакларининг орасида,
Фикрларининг «разъезди»ман, менда бирпас
Олиб ўтар ҳар ўқувчи ярим нафас...

Султон Жўранинг бундай асарлари қисқа муддат ичида болаларга манзур бўлган. Шунинг учун ҳам 1940 йилда «Ленин учқуни» газетасида шоирга шундай мак-туб эълон қилинган эди:

«Ҳурматли Султон Жўра!

Сизнинг «Тиниш белгиларининг мажлиси» шеърин-гизни газетамизда бостириб чиқарган эдик. Шундан сўнг Ўзбекистондаги болалардан бирмунча хат олдик. Бу хатларда шеърингизнинг яхшилиги ва фойдалилиги ай-тилган. Болалар сизнинг шеърларингизни газетами-да босиб чиқаришни сўрайдилар. Шунинг учун ўз вази-фамиз бўйича болаларга ёзган шеърларингизни тезда редакциямизга юборишингизни илтимос қиламиз».

Султон Жўра болалар учун йирик асарлар ҳам ярат-ган. У Абдулла Тўқайнинг «Эчки билан қўй ҳақида» эртагини муваффақиятли таржима қилди ва ўзи ҳам «Зангори гилам» деган эртак яратди. «Зангори гилам» эртак аталса-да, аслида, реалистик асар — шоир дoston-ни ҳаётний материал асосига қурган: қадим замон-ларда бир чол бўлган экан. У хотини ва қизи билан қаш-

шоқликда ҳаёт кечирар экан. Уларнинг бирдан бир овунчоғи — онадан мерос қолган зангори гилам экан. Гиламда жуда гўзал водий сурати туширилган бўлиб, кўрган одамнинг ақлу ҳушини олар экан. Қишлоқ бойи гиламни тортиб олиш мақсадида чолни зиндонга солади. Кўп муддатдан сўнг бир камбағал деҳқон чолни қочириб юборади. У уйига келиб қараса, на уй бор, на оила... Хотини ғам-аламдан куйиб, ўлиб кетибди, қизи эса номаълум томонларга бош олиб кетибди. Чол ҳам тоғу тошлар қўйнига кетиб, дарбадар ҳаёт кечира бошлайди. Кунлардан бирида у бир гўзал водийга дуч келади. Қай кўзи билан кўрсинки, бу водий ўша зангори гиламда тасвирланган водийнинг ўзи. Унда одамлар шоду-хуррам ҳаёт кечиривади. Улар орасида чол қизини ҳам топиб олади. Чол бу мўъжизанинг сирини сўрайди — халқ янги ҳаётнинг ижодкори Ленин дея жавоб беради. Кўринадики, шоир бу асарида ҳам қизиқарли шаклда, конкрет шахслар тақдири орқали ёш китобхонлар онгига давримизнинг буюклиги ҳақидаги ҳақиқатни сингдиришни мақсад қилиб олган ва бу борада анча муваффақиятга эришган. «Зангори гилам» ҳам Султон Жўранинг болаларга аталган бошқа асарлари каби ҳануз қимматини йўқотгани йўқ.

* * *

Султон Жўра қисқа умр кўрди ва атиги ўн беш йил ижод қилди. Бироқ шу қисқа муддатда ҳам у адабиётимизда салмоқли из қолдира олди. Султон Жўра Октябрь шарофати билан халқимизнинг ижод булоғи қайнаб тошганини, унинг истеъдодли фарзандлари учун ҳамма имкониятлар яратиб берилганини яна бир бор исбот қилади. Халқ Ватанга муҳаббат ва садоқат ғояларини жўш уриб куйлаган ва шу куйларининг чинлигини бутун ҳаётини билан исботлаган фарзандини унутмайди.

КАМАЛАК ЖИЛОЛАРИ

ОЧИБ БЕРАЙ СИЗГА ҚАЛБИМНИ...

«Очиб берай сизга қалбимни» — бу оташин сўзлар бизнинг мамлакатимиздагина эмас, балки олис қитъаларда ҳам шуҳрат қозонган Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия қаламига мансубдир. Зулфия асарларининг 45 тилга таржима қилинганлигининг ўзиёқ фикримизнинг исботидир. Китобхонлар аллақачон шоиранинг ҳар бир янги асари унинг талантининг ҳозиргача маълум бўлмаган янги қирраларини кашф этишига кўникиб қолишган. Шунинг учун ҳам биз шоиранинг янги асарлари пайдо бўлишини муштоқлик билан кутамиз.

Қўлимизда шоиранинг Москвада нашр этилган ва «Камалак» шеърлар туркуми киритилган «Танланган асарлар»и. Агар бунгача чиққан китоблари ва тўпламлари шоира портретига штрихлар бўлиб хизмат қилган бўлса, янги китобни комил ишонч билан Зулфиянинг ижодий қиёфаси тўғрисида тўла тасаввур берувчи, бир қадар тугалланган портрети дейиш мумкин. Китобга муаллифнинг энг сара асарлари жамланган ва улар шоира шеърятининг ўзига хос томонларига янгича нигоҳ билан қарашга, кўпмиллатли шеърятимиз хазинасига Зулфия қўшган ўзига хос бойликни аниқлашга имкон беради.

«Танланган асарлар»га кирган шеър ва поэмалар турли йилларда ёзилган. Уларнинг ҳар бири Зулфия та-

лантининг такрорланмас қирраларининг муҳри сифатида таассурот қолдиради. Уларнинг ҳар бирида бадний ифода воситаларидан маҳорат билан фойдаланувчи сўз устасининг қўли, ҳар бир шеър заминиди авторнинг поэтик табияти, унинг дунёни идрок этиши, кўпқиррали, бой шахсияти сезилиб туради.

«Қамалак» туркумига жамланган шеърлар турли мавзуларда ёзилган бўлиб, улар бир мақсад сари йўналтирилган, бир нафас билан куйланган ажойиб қўшиқлар каби тасаввур туғдиради. Қўшиқлар баҳор осмонидаги камалак сингари назокатли ва жозибадордир. У қўшиқларда Шарқ шеърятининг донишмандлиги, рус лирикасининг мафтункор самимийлиги уйғунлашиб кетган. Улар кўпмиллатли совет маданияти анъаналарини давом эттириб, бойитиб келаётган қўшиқлардир.

Зулфия шеърятини ҳозирги ўзбек аёлларининг бахтли тақдири мавзун қизил ип бўлиб ўтганлигини кўп ёзишади. Дарҳақиқат шундай. Зулфия ўзининг барча асарларида очиқликка чиққан, эркин Шарқ хотин-қизлари кўзи билан дунёга қарайди. У эрк сари йўли «Сомон йўлидан ҳам узун бўлган», кўп асрлар жабр чеккан ва фақат Октябрь революциясидан кейингина эркин парвоз қилиш учун қудратли қанотларга муяссар бўлган ўз дугоналарининг ҳаёти ва ишлари ҳақида самимий илҳом билан ёзади. Унинг қаҳрамонлари колхоз далаларининг заҳматкашлари, фабрика ва завод ишчилари, олималардир. Уларнинг ҳар бири ўзига хос ёрқин характерли бетакрор шахсдир. Тақдирга кўр-кўрона қул бўлиш уларга бегона. Аксинча — уларнинг ҳаммаси ўз тақдирларини ўз қўллари билан яратадилар. Уларни яна бир нарса бирлаштириб туради — улар юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган, маънавий дунёси бой кишилардир. Зулфия шу тариқа Совет ҳокимияти йилларида ўзбек халқи ҳаётидаги улкан ижтимоий ва маънавий ўзгаришларни, воқеаларни ўзида мужассамлан-

тирувчи ҳозирги замон ўзбек аёлларининг умумлашган образини моҳирона яратиб беради.

Зулфиянинг замонавий шоира бўлишини таъминлаган, унга катта ҳаётий куч бахш этган нарса яна шунда кўринадики, Зулфиянинг бутун шеърияти Инсонга чуқур ҳурмат, ундаги олижаноб ва нурли ибтидоларнинг тантанасига қатъий ишонч руҳи билан йўғрилган. Тўпلامдаги шеърларнинг ҳар бир сатрида ниҳоятда сажий юракнинг аниқ уришларини эшитиш мумкин. Унга пассив кузатувчанлик бегона, у ҳар қандай бепарволик ва лоқайдликка қарши исён кўтаради, ҳаракатга, янги нурли уфқларга ундайди:

Демак яшаш керак,
ланжликни унут,
Дарё каби уйғоқ ҳаётга
отил,
Энг нодир қўшиғинг зар
баридан тут,
У менда! — деб чорлар
олда қанча йил.

Зулфиянинг лирик қаҳрамони ўзини инсониятнинг кичик бир зарраси, аммо бош ҳарф билан аталувчи зарраси деб ҳисоблайди. У ўзини Қоинотнинг ҳукмдори деб ҳис қилади. Шунинг учун ҳам унинг қалби планетадаги ҳамма қувонч ва жароҳатларга ҳар доим очiqдир.

Тўпلامдаги кўпгина шеърлар баҳор ҳақида, тонг ҳақида, қуёш ҳақида. Бу поэтик образлар ҳар гал социалистик турмушимиз, унинг навқиронлиги ва курашувчан ҳаракати рамзи сифатида намоён бўлади. Зулфиянинг лирик қаҳрамони ер юзидаги ҳамма гўзалликларни нозик ва аниқ нигоҳ билан илғаб олади ва бу гўзалликларнинг гулчамбари сифатида яна инсонни кўради. Умуман, Зулфия инсондаги ёруғликни ва оқилликни жуда яхши кўра олади. Шоира унинг ақлини, олижаноб қалбини, унинг қўлларини, унинг қаҳрамонона меҳнати-ни тез-тез шеъриятга олиб кирази. Жумладан, у од-

дий ўзбек қизининг портретини чизиб, унинг кўзлари-
да чақнаётган юлдузни кўради.

Эки пахта далалари Зулфияга қуйидагича, поэтик
образда кўринади:

Киприк билан териб
олинди оқ зар,
Ярқираб турибди аҳдмиз —
оқ бахт.

Бу поэтик образлар Шарқ шеъриятидаги анъанавий
образлиқнинг шунчаки таъсири эмас, улар шоир то-
монидан янгича идрок этилган дунёнинг суратларидир.
Фақат инсонни сева олган ва унинг ижодий куч-қудра-
тига ишонган шоиргина шундай сатрларни бита олиши
мумкин. Зулфия поэзиясида ана шундай инсонпарвар-
лик пафоси мавжуддир.

Албатта, ҳақиқий инсонпарварлик ҳар доим интер-
национализм руҳи билан йўғрилган бўлади. Шеърият
ҳаёт гўзаллиқларини тасдиқлайди, инсонларни жўшқин
ҳиссиёт билан, эҳтирос билан улуглаган, унга бўлган
муҳаббатини куйлаган Зулфия, халқлар дўстлиги ғоя-
ларини ҳам куйламаслиги мумкин эмас эди.

Интернационализм туйғуси, халқлар дўстлиги ғояси
Зулфиянинг шеъриятида муҳим ўрин эгаллайди. Бу
нарса шоиранинг ягона оила тўғрисидаги муқаддас туй-
ғуларни кўтаринки руҳда ифодалаган ажойиб асарлари
— Тожикистон ва Қозоғистон ҳақидаги, Белоруссия ва
Арманистон, Россия ва Украина ҳақидаги шеърларида
ёрқин кўринади. Зулфияда Осиё ва Яқин Шарқ халқла-
рига бағишланган шеърлар ҳам бўлиб, уларда озодлик
ва тинчлик учун курашаётган мазкур халқлар билан
ҳамдардлигимиз ва бирдамлигимиз ўз аксини топган.
Қуйидаги сатрларда шоира бутун дунё меҳнаткашлари-
га бўлган ўз муҳаббатини жуда самимий ифода этади:

Дарёда ёнаман тоғдай
сербардош
Зарра зафарига фарзанд
сингари,
Қувониб ўйнайман
там-там бонгига.
Бахтиёр боқаман
кўзда севинч ёш,
Қабил, халқларнинг
кекса тақдири
Узра отаётган янги
тонгига...

Шоира ўзининг халқаро «Нилуфар» мукофоти билан тақдирланган машҳур «Мушоира» дostonида шоирларнинг эркпарвар кишиларнинг бирлашувидаги олижаноб вазифасини фавқулодда куч ва маҳорат билан талқин этади.

Зулфиянинг замондошларимизнинг кўпқиррали ва бой маънавий дунёсини очиб берувчи шеърини ҳаққоний, халқчил ва чуқур партиявийдир. У намойишкорона ва эҳтирос билан замонамизнинг планетадаги тинчликсевар халқлар эҳтиёжларини кўзловчи тараққийпарвар ғояларини тарғиб қилади, у заминимиз ҳаётидаги гўзалликни кўрсатиб беради, инсонга бўлган ишончни, инсоннинг порлоқ келажакка бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Шоира ўз ижодининг бош вазифаси ҳақида жуда яхши айтган:

«Баъзан чет элларда совет ёзувчиларини пропагандистлар, ташвиқотчилар бўлиб қолишган деб ҳисоблайдилар. Бундан қўрқшимиз керакми? Шундай вақтларда мени комсомол тарбиялаб партияга узатганидан, шонли Коммунистик партиянинг оддий аъзоси эканлигимдан, партиямиз шиорларини мен ҳам пропаганда қилаётганимдан ғурурланиб сўзлайман. Нима учун пропаганда қилмаймиз!? Гўзаллик, олижанобликни тарғиб қилиш айбми?

Биз ажойиб ҳаётни, тинчликни, ер юзида бахтиёр яшашни тарғиб қиламиз... Бу кундан ҳам гўзал келажакни ва унда яшайдиган янги авлодни куйлаймиз... Мен тонгни, нурни, эзгуликни тарғиб қилишдан тўхтамайман.»

Ажойиб сўзлар! Айнан шоира ўз идеалларини тасдиқловчи бу эҳтирос унинг шеърятини миллионлаб ўқувчиларга яқинлаштиради. Халқимиз ўз Зулфиясини бениҳоя севади. Зулфия, бу — ўзбек хотин-қизларининг янги тақдири, унинг жамиятдаги ўрни ҳақидаги асрий орзуларнинг ифодаси рамзидир. Фақат орзуларгина эмас. Биз унинг турмуши ва меҳнатини бизнинг совет давримизда туғилган янги ўлчовлар билан ўлчаймиз. Халқ Зулфияни жамоат ва давлат арбоби сифатида ҳам севади. Шоира Республика Олий Советига депутат ҳамда Ўзбекистон ССР Олий Совети раисининг ўринбосари, республика хотин-қизлар журнали «Саодат»нинг бош муҳарриридир.

Бир неча йил муқаддам Фарғона водийсидаги кўҳна ўзбек шаҳарларидан бири Қўқонда, қарийб ҳар бир кишии шеърят мухлиси, кўпчилик аҳли шеър ёзадиган шаҳарда, ўтмишда машҳур шоиралар — Нодира, Маҳзуна, Анбар отин ўтган шаҳарда Зулфияга ҳурмантан кумуш сиёҳдон ва қалам тақдим этдилар.

— Сизлар мени Нодира, Маҳзуна ва Анбар отинларнинг қалами билан тақдирляяпсиз, — деган эди ўшанда Зулфия. — Агар шу қалам билан шаҳрингизнинг ана шу машҳур шоиралари ўз даврида ифода эта олмаган фикр ва туйғуларни ифода эта олсам ўзимни бахтли санардим.

Зулфия ана шу бахтга мушарраф бўлди. Бунинг исботи — шоиранинг ҳар бир шеърят мухлисининг қалбига йўл топувчи поэзиясидир.

ҲАҚИҚАТНИНГ МУШКУЛ ИУЛЛАРИ

Асқад Мухтор тинимсиз изланадиган, ҳар асариди бирор янгилик кашф этишга интиладиган адиб. Унинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси ҳам шундай изланиш самарасидир. Қиссадаги янгилик сюжет ривожиди, композицион қурилишда ёки тасвир усулида эмас. Бу жиҳатдан қисса анъанавий асар. Унинг оригиналлиги — ғоявий мазмунда, адиб ўз олдига қўйган бадий ниятда.

Қисса атоқли давлат арбоби, Ўзбекистон республикаси Халқ Комиссарлари Советининг биринчи раиси Файзулла Хўжаевга бағишланган. Бироқ ёзувчи қиссада бу ажойиб инсоннинг ҳаёт йўлини, революцион фаолиятини давлат арбоби сифатидаги ишларини йилма-йил, пойма-пойма батафсил ҳикоя қилиб беришни ният қилмаган. Адибни бошқа нарса қизиқтиради.

Файзулла Хўжаев фавқулодда шахс. Унинг революцияга келиш йўли ҳам фавқулодда хусусиятларга эга. Маълумки, Файзулла Хўжаев Убайдуллахўжа Қосимхўжаев деган миллионер савдогар оиласида туғилган. Убайдуллахўжа амирлик тузумининг таянчларидан бири бўлган. «Убайдуллахўжанинг олтини туфайли Бухоро оқчасининг мағзи бут — бошқа пошхоликларники сингари пуч қоғоз эмас». Файзулла 16 ёшга тўлиб-тўлмамай, отаси беҳисоб молу дунёсини ўғлига мерос қолдириб, оламдан ўтади. Файзулла отасидан қолган миллионлар ёнига янги миллионлар келтирувчи заводлар очиши, фабрикалар қуриши, банклар таъсис этиши, ширкатлар ташкил қилиши, қорақўл ва пахта савдосини таг-туғи билан қўлига олиб, Россия ва ҳатто Европа мамлакатлари билан тижорат ишларини авж олдириши мумкин эди. Бундай ишларга кўнгли чопмаса, отасининг давлатини еб, бутун умрини роҳату фароғатда ўтказишга ҳам ҳадди бор эди. Бироқ Файзулла бутунлай бошқа йўлни — амирлик тузумига қарши кураш йўлини танлайди. У яширин таш-

килотларга киради, ихтиёридаги пулларни кураш манфаатига сарфлайди, ғалаёнларда қатнашади, исёнлар уюштиради. Бу йўл таъқибларга, қамоқ ва ўлим таҳдидларига тўла машаққатли йўл бўлса-да, Файзулла ундан қайтмайди. Хўш, нега эндигина ҳаётга мустақил қадам қўяётган 16 ёшли йигит бойликдан, фароғатдан воз кечиб, ўзини изтироблар, машаққатлар, хавф-хатарлар қуюнига отади? Қандай қудратли куч миллионер бойваччани революция лагерига олиб келди? Унинг революционерга айланиш жараёни, яъни ғоявий эътиқодларининг, маънавий дунёқарашининг шаклланиши қандай кечган? Асқад Мухторни ёзувчи сифатида, биринчи навбатда, ана шу мураккаб муаммо қизиқтиради. Адиб Файзулланинг икки йиллик ҳаётини, ҳақиқат излаш йўлларини бадий акс эттириш орқали бу муаммога жавоб излар экан, Файзулланинг шахс сифатида шаклланиши осон кечмаганини, у изтиробли руҳий изланишлар, маънавий драмалар оқибатидагина ҳақиқат йўлига чиқиб олганини яхши билади. Шунинг учун ҳам қиссанинг марказида Файзулланинг ички драмаси, дардлари, қалбини ларзага солган конфликтлар туради. Адиб ҳаёт қозонида қайнай бошлаган Файзулланинг кўпгина хаёлий эътиқодлардан, ишончлардан маҳрум бўлишини, шу туфайли унинг қалбида туғён урган аламлар ва изтиробларни психологик жиҳатдан жуда ишонарли тасвирлайди.

Албатта, Файзулланинг кураш йўлига кириш сабабини, биринчи навбатда, унинг табиатидаги ўзига хосликдан, фавқулоддаликдан излаш керак. Қиссанинг сўнггида Райҳон биби ўғлига қарата «жонингда ўт билан туғилдинг» дейди. Худди шу иборада чигалнинг учига ишора бордай кўринади. Бироқ жоннда ўт билан туғилишнинг ўзи инсон тақдирини белгилай олмайди. Ёзувчи буни яхши тушунади ва шу ўтнинг гуриллаб ёнишига олиб келган омилларни ҳам кўрсатади. Файзулла Бухорода эски мактабда ва мадрасада бир оз ўқигач,

1907-1912 йиллар давомида Москвада хусусий рус муаллимлари қўлида таҳсил кўради. Қиссада унинг бу йиллардаги ҳаёти кўрсатилмаган, лекин шундай ишоралар борки, уларга қараб, ёш Файзулладаги курашчанлик руҳининг уйғонишига худди шу йиллар сабаб бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Ота Файзулланинг Москвадаги ўқишидан кўп нарса кутган эди, бироқ унинг кутганига хилоф ўлароқ, ўғил «ўриспараст» бўлиб қайтади. Албатта, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. У 1905 йил бўронларини бошидан кечирган Москвада яшади. У бу буюк шаҳардаги европача юксак маданиятни кўрди, ақлга мувофиқ яшаш тарзини кузатди. Унинг муаллимлари ҳам виждонийлик, адолат ва эрк, халқ бахти учун яшаш каби олижаноб туйғуларни унга сингдирган бўлиши, унинг қалбида виждон овозининг баралла янграши учун замин яратган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Файзулла Москвадан революционер бўлиб қайтмайди. «Бизга сизнинг инқилобингиз керак эмас... Бизга сизнинг маданиятингиз керак», дейди у Шумиловга тоғасининг уйдаги суҳбатда. Унинг мурғак қалбида «ҳар бобда рус тарққини жорий қилиш» иштиёқи ҳоким. Файзулла шу йўл билан аҳволни ўзгартириш, ҳаётни яхшилаш, Бухорони ўпқондан олиб чиқиш мумкинлигига астойдил ишонади. Бироқ у Бухорога қайтгач, бу ердаги зулматли ҳаёт билан юзма-юз келади. «Йиллар ўтиб кетибдир, аммо ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Уша-ўша бадбўй кушхонаю емхоналар, мудҳиш хасталиклар манбан бўлмиш қуртли обреза каллапазликлар, ҳовузларда, зовурларда ўша-ўша жарсунаи ажал микроблар яшаб, урчиб турибдир, ҳар хонадонда бедаво дардга чалинган бева-бечораю етим-есирлар худодан ўлим тилаб ётадир». Бундай даҳшатли аҳволни кўрган одам — виждони бут бўлса, фикри очиқ бўлса, қалбида олижаноб тилаклар, она юртини бахтиёр кўришдек улуғ ниятлар жўш уриб турса, «токай бу алфозда қолурмиз? Ўзга элу элат қошида шаънимизга

иснод тушмасму! Махлуқ ёки ҳайвон эмас, инсон зоти-дурмиз, маъжусий ёки бадавий эмасмиз, давлатимиз бор!» деб хитоб қилмай қололмасди. Шу туфайли «рубъи маскуннинг бутун ошубу ғавғоси унинг бошига тушди», она юрт ташвиши, хокисор, фақир, мазлум халқ ташвиши унинг юрак дардига айланади. Бу дард даҳшатли бир олов бўлиб унинг вужудини ёндиради, уни ҳузур-ҳаловатдан маҳрум этади ва уни нажот йўлини қидиришга ундайди. Файзулла нажот йўлини Бухоронинг жин кўчаларидан қидира бошлайди, лекин ҳар гал, бирдан-бир тўғри йўлни топдим деганида боши тақ этиб деворга урилади — топгани сароб бўлиб чиқади. Қиссада Файзуллани ҳақиқат сари элтган мушкул йўллар катта маҳорат билан тасвирланган. Адибнинг маҳорати туфайли улар бирлашиб, Бухоронинг инқилоб арафасидаги ғоят мураккаб, пинҳоний оқимларга бой, зиддиятларга тўла, портлаш даражасига келиб қолган ижтимоий муҳитининг ҳақиқий манзарасини вужудга келтиради.

Дастлаб Файзулла отасининг топшириғи билан Каркичига боради ва у ерда князь Антоновский билан танишади, унинг қилаётган ишлари ҳақидаги ҳикоясини эшитиб, нажот йўлини топгандек бўлади. Князь Антоновский ўғли Сашанинг мактабдош ўртоғи, машҳур миллионернинг ўғли Файзуллани унга яраша иззат-икром билан кутиб олади, хушмуомаласи билан уни мафтун этади. Файзулла князнинг билимдонлиги, ишбилармонлиги, яшаш тарзини кўриб, яна бир карра — «русларнинг умргузаронлик тарзи»га қойил бўлади. Албатта, Антоновский Паттакесардай қутсиз ерларга бекорга келмаган. У бу ерда канал қаздирган, экин экдирган, тоғлиқ жойларда кон очиб, кўмир қазиб олади. Буларнинг бари Файзуллага Бухоронинг иқтисодиётини, халқнинг ҳаётини тузатиш йўлидаги саҳоватли ҳаракатдай кўринади. Бироқ орадан кўп ўтмай, князнинг ҳақиқий қиёфаси очилади. Аслида, князь ишбоши, инженер, хўжайин бўл-

са-да, амалда унинг бутун инон-ихтиёри Шульгиннинг қўлида экан. Князь уни хушламайди, лекин гапини икки қиллолмайди ҳам. Ярим ҳарбий кийимдаги, қалин темир нағалли солдат этиги кийган, чап қўли протез, ечилмайдиган қора қўлқопдаги бу қўпол, миқти одам чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини ўзида мужассамлантирган ашаддий ярамас сиймодир. У осиеликларни ёввойи деб ҳисоблайди ва ҳатто Файзуллага ҳам менсимай қарайди. У ўзини маданиятли деб ҳисоблайди, бироқ унинг маданият ҳақидаги тушунчаси жаллод тасаввуридан фарқ қилмайди. Унинг назарида энг маданиятли халқ французлар, чунки уларда гильотина бор, руслар қолоқ, чунки «бизда йўнилмаган қарағай устун, ифлос арқон, кирсовун. Кейин марҳум осилганча сасиб ётади».

Князь қилаётган ишларини чиройли иборалар билан безаб, кори хайрдек кўрсатишга уринади. Шульгин эса ниқобларга муҳтож эмас — у ўта сурбетлик ва шафқатсизлик билан халқни эзади. «Шульгин князнинг тўғонидаги зилол томчиларни бамисоли санаб, пулга чақиб, мисқоллаб чиқаради». Натижада, яна бечора деҳқоннинг аҳволига вой. Шульгин кондаги ишчиларни ҳақиқий қулга айлантирган. Пойтахтдан тафтишчилар келиб, қинғир иши очилиб қоладиган бўлганда эса, у ҳеч иккиланмай, кондаги ишчиларни тириклай сувга чўктириб, ўлдириб юборади. Князь эса бу жиноятнинг олдини олиши мумкин бўлса-да, «мени аралаштирманг, нима қилсангиз қилинг», деб ўзини четга олади. Шундай қилиб, яқиндагина князь ва Шульгинлар қилаётган ишларни нажот йўли деб билган Файзулла турмушнинг биринчи зарбасига учрайди — Шульгин — қотил, жаллод, дағал ва шафқатсиз кимса, князь Антоновский эса ҳар қанча асилзода, тарбия кўрган, нозиктаъб одам бўлмасин, ҳақиқатда шу қотилнинг шериги ва ҳомийси бўлиб чиқади.

Файзулла янги нажот йўлини излайди ва отасининг

қуршовидаги одамларга яқинлашади. Буларнинг бири ҳазрати Шоражаб муфти зуфунун эди. Шоражаб муфти — руҳоний, лекин у реакционер, қора фикрли, маҳдуд одам эмас. У «мударрисларнинг саромади, ҳатто Кўкалдошда ваъз айтган, банораспўш охунд, билимли, муомалали, содда, яхши киши. Ўзга муфтилардек кавушбардорларини эргаштириб юрмайди. Шоражаб муфти билимлигина эмас, кўпни кўрган, доно одам. У ҳам ҳаётдаги иллатларни яхши билади ва одамлар турмушини яхшилаш йўлларини ўйлайди. У муайян эътиқодга эга. Унинг эътиқодига кўра, ҳаётни яхшилаш учун одамларни руҳан мукамал қилиш керак. Руҳий камолотнинг асосий воситаси эса дин, имондир. «Кўча озода бўлгани билан, бошнинг қўтири, оёқнинг риштаси битгани билан кўнгил пок бўлмаса, имон суст бўлса, бадниятлар тошиб чиқа берадилар. Зулмнинг тийғини ҳам имон қайтарғуси» деб ишонади. Шоражаб муфти бу эътиқодини Файзуллага сингдиришга ҳаракат қилади. У аслида тоат-ибодатлар, дуо илтижоларнинг «эгам» га етиб боришига ишонмайди, лекин буларнинг бари бандасини ёмон ниятлардан алаҳситади деб ҳисоблайди. Жамиятнинг равноқ топиши учун Шоражаб муфтининг фикрича, «имон керак, ишонмоқ керак. Худога ишонмоқ бандасини инсофли, имонли қиладир, ахлоқ даврасида ушлаб турадир. Дўзахга ишониш даҳшатда тутса, жаннатга ишониш тасалли берадир. Буларни ҳеч қандай жиний қондалар мажмуаси билан алмаштириб бўлмас...» Хуллас, дин, имон, «у дунёнинг борлиги ҳақидаги ақида бандасига олтин тизгиндир».

Шоражаб муфти билан кўп суҳбатлашган, кўп баҳс-лашган Файзулла секин-аста унинг ақидаларига ишона бошлайди, ҳақиқатни топгандай, нажот йўлига эришгандай бўлади. Дарҳақиқат, ҳамма нарсанинг ўқ илдизи имон бўлиб кўринади унга. Ҳаммани руҳий камолотга эриштириш керак, сўнгра — бари ўз-ўзидан... «Бу гаплар Файзуллага эртакка ўхшаб кетадигандай туюлса-

да, шубҳаларни қувиб, унга ишонади, Шоражаб муфти-ни эса устод деб билади. Лекин у ҳали «дин» деб аталмиш олтин тизгин қайси бандасини тизгинлаши ҳақида ўйламайди, бир томонда қора халқ зулмат ичида, зулм пичоғи суягига етиб, оч-яланғоч турмуш кечираётган бўлса, бир томонда пулдорлар, бу дунёнинг зўрлари ҳузур-ҳаловатда, роҳату фароғатда яшаётган бўлса, қандай руҳий камолот ҳақида гап бўлиши мумкин деб сўраб ўтирмайди. Шоражаб муфти эътиқодига ишонган Файзулла ҳам сидқидилдан шу йўлга киради, ҳатто шу мақсадни рўёбга чиқариш учун йигирма минг тиллони иона этади. Бироқ бу гал ҳам унинг ишонгани рўё бўлиб чиқади. Бандасини руҳий мукаммаллик сари бошлайдиган дин пешволари орасида ҳамма Шоражаб муфти каби ҳалол ва тўғри эмас экан. Улар орасида Шоахсий сингари фақат ўз манфаатини ўйлайдиганлар, фаҳш ишлардан қайтмайдиганлар, ҳаромдан ҳазар қилмайдиганлар ҳам кўп экан. Шоахсий Маккага темир йўл қуриш учун жамғарилган бари сармойани олиб қочиб кетади. Ундан аввал эса бандасини руҳий камолоти йўлида чолишиш ўрнига сунний ва шиа низосини авж олдириб, қирғин бошлайди, зўравонликка, ёвузликка, беғуноҳ қон тўкилишига йўл очиб беради. Шоражаб муфтининг чиройли гаплари қуруқ гаплигича қолаверади. «Сиз ожизсиз, тақсир, ҳа, ожизсиз!» дейди унга Файзулла алам билан. Бу сўзлар реал ҳаёт синовларига дош беролмаган хом ҳаёл, пуч эътиқод устидан чиқарилган ҳукм эди.

Файзулланинг бундан кейинги изланишлари уни жадидлар лагерига олиб келади. Асқад Мухтор қиссада Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг мураккаб характерини жуда яхши очиб берган. Бу ҳаракатнинг ягона сиёсий программаси йўқ эди. Унинг составида эса ҳар хил ижтимоий табақа вакиллари бўлиб, баъзилари ўта ўнг мавқеларда турса, бошқа бирлари сўл қарашларни олға сурарди. Нима бўлганда ҳам, жадидлар даврининг асосий ижтимоий зиддиятларини кўра олмадилар. Улар

Бухорода амирлик тузумининг негизини йўқотмаган ҳолда, уни бир оз пардозлаб, эпақага келтириш пайида эдилар. Асқад Муҳтор Мирзо Муҳиддин, Мулла Аҳад, Ҳожи Сирож, Вафо Маҳзум, Порсоҳўжа каби обрарлар орқали жадиличлик ҳаракатининг олақуроқ характерини ифодалаган. Буларнинг баъзилари газеталар ташкил қилиб, кутубхоналар очиб, маълум даражада бўлса-да, фойдали ишлар қилишга интилганлар. Лекин Порсоҳўжага ўхшаганлар истилоҳи мадорис, шарҳи ҳошиялар ҳақида гап сотишдан нарига ўтмаганлар. Аввалига уларнинг маърифат ҳақидаги гап-сўзлари Файзуллага ҳақиқатан ҳам нажот йўлидек кўрилади. Разолатнинг айни зиди маърифат йўлидир деб ўйлайди у ва куч-ғайратини шу йўлга сарфлай бошлайди. Бироқ халқ бошига битмас-туганмас кулфатлар солиб ётган амирлик тузумини ағдармасдан туриб, бунга эришиш мумкин эмас эди. Адиб бу гуруҳ вакилларини тасвирлар экан, улардан қай бир жиҳатлари билан ажралиб турувчи Хўжа Зухуриддин маҳдум образини ҳам яратган. У асли муҳрсоз, заршунос одам. Фозил, тарихдон, маърифатчи, Пойи Остонада мактаб тутади. У бошқа жадидларнинг ҳаммасидан кўра ҳаётга чуқурроқ қараёлади, илтижолар, дуойи ҳайр билан иш битмаслигини, тадбири кор кераклигини англаб етади. Унинг тадбири кори ҳам мавҳум тушунча эмас. Хўжа Зухуриддин маҳдум халқни маърифатли қилиш учун аввал тузумни ўзгаритириш керак деб ҳисоблайди. «Жарсуми ажални даф этмоқ учун аввал ҳақиқий микробларни, яъни масалан, жоҳил уламою талончи амир амалдорларини йўқ қилиш керак. Бизим душманамиз инсон қиёфасидаги ана ўша микроблар», дейди у. Аммо унинг тадбири кор ҳақидаги қарашларини бошқа жадидлар қўлламайди — улар амирга илтижолар йўли билан айрим ислоҳларга эришишни маъқул кўришади. Ҳаракатдан қўрқиш, келишувчилик, халқдан узилиб қолганлик охир-оқибатда бу истилоҳчиларнинг мағлубиятини бел-

гилайди. Амир уларнинг кўпчилигини ҳибсга олади ва шафқатсиз жазолайди. Шу тарзда Файзулланнинг бу илинжи ҳам чиппакка чиқади — у бу йўл билан ҳам халққа эрк келтириш, уни зулмдан қутқариш мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилади. Қиссада Файзулланнинг Бухоро жин кўчаларида ҳақиқат излаб бундай тентирашлари унинг қалбида нечоғлиқ кучли изтироблар, драматик кечинмалар уйғотганини ҳаққоний тасвирлайди. Бироқ бу изтироблар беҳуда кетмайди. Адиб ошкор айтмаса-да, биз шу тентирашлар давомида Файзулланнинг аста-секин кўзи очилиб бораётганини, унда қандайдир янги сифатлар шаклланаётганини, унинг улғаяётганини, янги эътиқодлари пайдо бўлаётганини зимдан ҳис қилиб турамыз. Бир вақтлар «бизга инқилоб керак эмас» деган Файзулла ҳаётнинг даҳшатли зарбалари таъсирида, шафқатсиз ҳақиқати қаршисида бирдан-бир нажот йўли Инқилоб эканини ғира-шира ҳис қила бошлайди. Қиссада қаҳрамон характеридаги бундай ўзгаришлар яланғоч, ошкора, схематик тарзда эмас, имо-ишоралар билан жуда нозик очилган. Қисса сўнггида Файзулла юрагидаги бутун ғазабини, жамики нафратини тўкиб солиш учун амир ҳузурига боради. Назаримда, бу лавҳа қиссанинг кульминацияси бўлиши керак эди. Лекин худди шу эпизод менга бошқа саҳифаларга қараганда сустроқ чиққандек туюлди. Бу учрашувдан кейин Файзулланнинг бошида қамалиш ва қатл этилиш хавфи туғилади. Уни бу хавфдан Шаҳобиддин тоғаси-ю, революцион кураш йўлига кириб, Шумиловнинг алоқачиси даражасига кўтарилган тенгдош ўртоғи Мўминшо қутқаради. Биз қиссада Файзулланнинг кейинги тақдирини нима бўлганини билмаймиз, лекин Бухоро жин кўчалари охир-оқибатда уни Ҳақиқатнинг катта йўлига олиб чиққанига ишонч билан сўнгги саҳифани ёпамиз. Шу тарзда Асқад Мухтор адабий қаҳрамоннинг эмас, тарихда ўтган реал шахснинг Ҳақиқат сари машаққатли йўлини, руҳан шаклланиш жараёнини

очиб беради. Қиссанинг яна бир муҳим фазилати шундаки, адиб бу жараёни ўз-ўзича, маҳдуд бир ҳодиса сифатида эмас, Бухородаги ХХ аср бошидаги реал ижтимоий-тарихий муҳит билан алоқада очган. Натижада биз фақат Файзулла ва унга алоқадор одамлар ҳақидагина эмас, Бухоро ҳаёти ҳақида ҳам тугал тасаввурга эга бўламиз.

«Бухоронинг жин кўчалари»даги воқеалар салкам етмиш йил олдин содир бўлган. Табиийки, у даврларда Бухоронинг қиёфаси ҳам, миллий психологияси ҳам ҳозиргидан кескин фарқ қиларди. Асқад Мухтор қиссада ўша даврнинг руҳини, маъналарини ҳам, миллий колоритни ҳам жуда яхши бера олган. Бу жиҳатдан, айниқса, қиссанинг тили диққатга сазовор. Ёзувчи ўша даврга хос бўлган ибора ва терминларни чуқур ўрганиб, асарда ўринли қўллаган. Айниқса, зиёлилар ёхуд руҳонийларга хос хусусиятларни тилда мукамал ифодалаган. Эҳтимол, баъзи ўринларда бу мукамаллик тилни оғирлаштирган, бугунги китобхоннинг тушуниши учун қийинлаштирган бўлиши ҳам мумкин. Лекин бу соҳада ёзувчининг жуда катта меҳнат қилганига, чуқур билимини, юксак иқтидорини яна бир бор намойиш қилганига тан бериш керак.

«Бухоронинг жин кўчалари» бугунги прозамизни бойитувчи асар. Бу асар ўзбек ёзувчиларининг бугунги кун учун курашган ажойиб одамлар характериға қизиқиши сўнмаётганини, улар инсон руҳининг ички қатламларига тобора чуқурроқ кириб бораётганини кўрсатади.

ИЗЗАТГА МУНОСИБ ОТАХОН ИЖОДКОР

Достоевский ўзига замондош рус ёзувчилари ҳақида «биз ҳаммамиз Гоголнинг «Шинел»идан чиққанмиз» деган экан. Ҳозир самарали ижод қилаётган ўзбек му-

наққидлари ва адабиётшуносларининг кўпчилиги Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси»дан чиққан десак, кўп ҳам муболаға бўлмас. Мен ўзим адабиётнинг алиф-бесини шу китобдан ўрганганман. Лотинча ёзувда босилган кулранг муқовали бу китоб билан биринчи марта мактабда ўқиб юрган чоғларимда танишгандим. Ушанда шу китоб туфайли қаршимда намоён бўлган ажиб ва сеҳрли дунё олдидан лол бўлиб, бундай асарни ёзган одам девдай барваста, оппоқ соқоли кўкрагини тутган, юзидан нур ёғиб турган донишманд бир қария бўлса керак деб ўйлагандим. Йиллар ўтиб, Иззат Султон билан яқиндан танишиш бахтига муяссар бўлдим ва кўрдимки, болаликда ўйлаганларим унча тўғри эмас экан. Иззат аканинг кўкрагини қоплаган соқоли ҳам, девларникидай барваста қадди-қомати ҳам йўқ эди. Бунинг устига, мингларча одамга адабиётдан сабоқ берган машҳур китобини у ўттизга тўлар-тўлмас — авжи томирларида ёшлик ғайрати гупуриб турган кезларда ёзган экан. Лекин ўттиз йиллик мулоқатларимиз давомида Иззат ака ҳақидаги болалик тасаввуримнинг тўғри жиҳатлари ҳам борлиги маълум бўлди. У ижод соҳасида шу қадар кўп ва ҳўб ишлар қилганки, Иззат Султонни адабиётимизнинг девқомат арбобларидан деса арзийди. Шу ишлари билан у кўпдан бери адабиётимиз оқсоқоллари сафида. Билимларининг кенглиги ва теранлиги, адабиёт ҳақида адолатли ва ҳаққоний фикрлар айтишга қодирлиги, зукколиги ва донишмандлиги учун кўпчилигимиз Иззат акани устоз билиб, унга қўл берганмиз, этагидан маҳкам тутганмиз.

Шарқнинг буюк шоири Саъдий «одам умрининг ўттиз йилини илм ўрганиб, ўттиз йилини саёҳат қилиб, яна ўттиз йилини орттирган билимларини халққа улашиб ўткармоғи керак», деган экан. Иззат Султон бу доно ўғитга бир оз бошқачароқ амал қилди — Саъдий айтган муддатнинг келишини кутиб ўтирмай, йигирма ёшидан бошлабоқ ўзида бор билимни, иқтидорни халққа.

хизмат қилиш йўлига бағишлади. Унинг матбуотдаги биринчи мақоласи 30- йилларнинг бошида пайдо бўлган эди. Шундан бери ярим аср ўтди. Шу ярим аср мобайнида у теран бир эътиқод ва ўткир қалам билан социалистик маданиятимизнинг равнақи йўлида хизмат қилиб келмоқда. Айни чоқда у ўз устида муттасил иш-лашдан, узлуксиз равишда билимларини чуқурлаштиришдан тўхтагани йўқ. У ўзбек адабиётшунослари ичида биринчилардан бўлиб, филология фанлари доктори деган юксак илмий даражага сазовор бўлди, УзССР Фанлар академиясига мухбир аъзо қилиб сайланди. Санъат ва адабиёт соҳасидаги катта хизматларини тақдирлаб, республика ҳукумати унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган фахрий унвонлар берди. 1970 йилда эса Иззат Султон Беруний номидаги республика давлат мукофотини олишга сазовор бўлди. Бу унвонлар, даражалар ва мукофотлар Иззат аканинг ярим асрлик илмий ва ижодий фаолияти нечоғлиқ самарали кечганини яққол кўрсатиб турибди.

Иззат Султон камдан-кам одамларга nasib бўладиган бир хислатга эга — унинг шахсиятида олим билан санъаткор бирлашиб кетган. Муҳими шундаки, у ҳар икки соҳада ҳам халққа манзур бўладиган, ривожимизга ёрдам берадиган асарлар яратиб, ижоднинг юксак пиллапояларига кўтарила олган.

Иззат Султоннинг адабиётшунос олим сифатида яратган асарларини, мақолаларини номма-ном санайман деса, бутун бошли бир китоб бўлади. Лекин гап сонда эмас, албатта. Мен мазкур мақолада Иззат Султоннинг олим сифатида ҳаммамиз учун ибрат бўладиган айрим фазилатлари ҳақида гапиришни маъқул кўраман.

Иззат Султоннинг илмий асарларини ўқир экансиз, даставвал, уларнинг бир хусусиятига диққатингиз жалб бўлади. Иззат ака нима тўғрида ёзмасин ва танқидчи-

ликнинг қайси жанрида ёзмасин, ҳар гал масаланинг ўзак томонини марказга қўяди, давр учун, адабиёт учун муҳим бўлган проблемаларни қаламга олади ва уларнинг ижобий ҳал қилинишига йўл очиб беради. Масалан, бир вақтлар адабиётимизда социалистик реализмнинг шаклланиш йўллари, илк босқичи анча мунозарали масалалардан эди. Иззат Султоннинг 20-йиллар адабиётининг ижодий методи ёки социалистик реализмни шакллантиришда Ҳамзанинг роли ҳақидаги мақолаларидан кейин бу илмий муаммолар анча ойдинлашиб қолди. Худди шунингдек, Ўрта Осиё халқлари адабиётининг ижодий методи ҳақидаги ёки ўзбек адабиётининг ҳозирги босқичи тўғрисидаги мақолалар, адабиётимиз ривожини сохталаштирувчи буржуа олимларига қарши қаратилган мақолалар, айрим ёзувчилар ижодига бағишланган асарлар ҳам даврнинг, адабиётнинг энг муҳим, энг долзарб масалаларини кўтариб чиқиши билан характерлидир. Бу хислат Иззат Султоннинг ғоявий позициясидаги жуда муҳим бир принципдан туғилган — у санъаткоргина эмас, олим ҳам, адабиётшунос ва мунаққид ҳам бутун эҳтироси ва иқтидори билан халққа хизмат қилиши, коммунистик идеалларни тезроқ рўёбга чиқаришга интилиши керак деб ҳисоблайди. Бу — танқидчи олимнинг том маънодаги партиявийлигини туғдиради. Адабиётшунослик ва танқидчиликнинг партиявийлиги эса ҳамиша давр билан ҳамнафас, ҳамқадам бўлишга ундайди, адабиёт ва ҳаётнинг бош масалалари тўғрисида фикрлашни тақозо қилади. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, адабиётшунос ва мунаққид асарларини халқ учун ардоқли қиладиган зарур шартлардан бири — уларда ўзак масалалар кўтарилиши билан бир қаторда, бу масалалар ҳақида айтиладиган фикрнинг теранлиги ҳамдир. Иззат Султонни ўзбек адабиётшунослигининг отахон арбобига айлантирган асосий сифат ҳам худди шунда — унинг асарлари ҳамиша теран фикрларга бой бўлади. Олим адабиёт фактла-

рини жуда яхши билади, лекин ҳеч қачон уларни қуруқ санаш билан ёхуд уларга шунчаки изоҳ бериш билан чекланиб қолмайди. У бирон конкрет асарга тақриз ёзадими, адабиётнинг бирор жанрига обзор берадими, проблематик мақола ёзадими, бари бир, адабиёт ҳақида чуқур фикрлар айтишга, фактлар ва ҳодисаларнинг муҳиятини очишга ҳаракат қилади. Йиллар давомида Иззат Султоннинг бу хислати такомиллаша борди ва мунаққидни иттифоқ миқёсида танилган олимлардан бирига айлантирди.

Иззат Султоннинг ғоявий принциплари унинг илмий фаолиятидаги яна бир муҳим хислатни вужудга келтирган — бу олимнинг илмий қизиқиш доирасининг бениҳоя кенглигидир. Иззат Султон фақат ўзбек совет адабиёти ҳақидагина эмас, классик адабиёт ҳақида ҳам ажойиб асарлар яратган олим. У, айниқса, Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганди ва навойишуносликда ўз сўзини айта олди. Унинг «Мезонул авзон» ҳақидаги тадқиқоти ёхуд «Навоийнинг қалб дафтари» деган ғоят оригинал илмий иши авторнинг адабиётимиз тарихи бобидаги билимлари нечоғлиқ теран эканидан далолат беради. Иззат аканинг бу хислати ҳақида гапиряпман-у, ҳаёлимда ҳозирги танқидчиларнинг бошқа бир хислати намоён бўляпти. Кейинги пайтларда танқидчилар ўз мутахассисликларини тобора торайтириш йўлидан боряпти. Бир танқидчи фақат шеърят билан иккинчиси фақат наср билан, учинчиси фақат драматургия билан шуғулланади. Ҳатто баъзи ҳолларда бундан ҳам торроқ тарзда иш олиб борилади. Масалан, танқидчи, умуман, шеърят билан эмас, унинг бир соҳаси билангина, ёки, умуман, наср билан эмас, унинг бир жанри билангина шуғулланади. Бир жиҳатдан қараганда, мутахассисликнинг бундай торайиши ёмон эмас — адабиётимиз ўсиб боряпти, асарлар кўп, масалалар кўп — бир одам ҳаммасини қамраб олиши тобора қийин бўлиб қоляпти. Лекин шундай бўлса-да, кат-

та адабиётшуносларимизнинг, шу жумладан, Иззат Султоновнинг кенглиги, замон адабиёти соҳасида ҳам, классик адабиёт соҳасида ҳам ўзини сувдаги балиқдек эркин ҳис қилиши кўпроқ ёқади. Ҳар икки соҳада ҳам илми бойитадиган теран тадқиқотлар яратиш қобилияти жуда ноёб ва ибратли қобилиятдир.

Бироқ Иззат Султоннинг илмий қизиқиш доираси фақат шу билан чекланмайди — у рус совет ва классик адабиёти, қардош халқлар адабиёти, жаҳон прогрессив адабиётининг ўтмиши ва бугуни ҳақида ҳам кўплаб мақолалар ёзган. Буларнинг барчасида у гўзалликнинг мухтор вакили сифатида қалам тебратади, буюк ва нодир асарлардаги эстетик бойликдан ўзбек китобхони баҳраманд қилишга интилади. Эҳтимол, бу хилдаги мақолалар адабиётшунослик илмида америка очмас, лекин, бари бир, уларнинг фойдаси катта. Бу жиҳатдан ҳам Иззат аканинг илмий танқидий фаолияти ҳаммамиз учун ғоят ибратлидир. Гап шундаки, ўзини мунаққидлик касбига боғлаган одам, адабиётшунослик илми билан шуғулланувчи шахс ҳеч қачон фақат олим бўлибгина қолмайди. У, айтиш мумкин, бадий адабиётдаги мужассам гўзалликнинг, ҳудудсиз бойликнинг оташин тарғиботчиси, эҳтиросли ташвиқотчиси ҳам бўлмоғи керак. Халқни шу бойликларнинг эгаси қилиш, унинг қалбида гўзаллик гулларининг чаман бўлиб очилишига ҳисса қўшишдан ҳам улуғроқ бахт борми? Иззат Султон ана шундай тарғиботчилик ва ташвиқотчилик фаолиятини ўзи учун энг фахрли иш деб биладиган олимлардан. Энг муҳими шундаки, у адабиётни тарғиб қилар экан, бу ишда ҳам ўзининг ажойиб ғоявий эътиқодига содиқ қолади ва адабиёт ёрдамида бугун бутун инсоният ҳаётида тобора катта аҳамият касб этаётган нарсаларни — интернационализмни, халқлар дўстлиги ва қардошлигини, гуманизмни кенгроқ жорий қилишга интилади.

Иззат Султон фақат олимгина эмас, илмнинг за-

бардаст ташкилотчиларидан ҳамдир. Аввало, у олим сифатида ўнлаб юксак малакали фан кандидатлари ва фан докторларини етиштирди. Кўп йиллардан бери эса А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида адабиёт назарияси секторига мудирлик қилмоқда. Секторнинг ижодий коллективи Иззат Султон раҳбарлигида катта ишларни амалга оширмоқда. Шундай ишлардан бири икки томлик «Адабиёт назарияси» нинг бунёдга келиши бўлди. Ҳозир эса бу коллектив ўзбек танқидчилиги тарихини яратиш соҳасида иш олиб борапти.

Иззат Султон икки томлик, кейинроқ уч томлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг муҳаррир ва муаллифларидан биридир. У «Ўзбек совет адабиёти тарихи» китобининг Москвада чоп этилишида ҳам етакчи роль ўйнади. Ниҳоят, Иззат Султоннинг Москвада нашр этилган олти томлик «Кўп миллатли совет адабиёти тарихи» деган фундаментал китобда ҳам муҳаррир ва автор сифатида иштирок этганини айтиш керак. Булардан ташқари, адабиётимизнинг муҳим масалаларига бағишланган бот-бот бўлиб турадиган Бутуниттифоқ ва халқаро илмий анжуманлардаги иштирокини, ташкилотчилик ролини эсласак, унинг илмий фаолияти нечоғлиқ кўпқиррали эканига амин бўламиз.

Буларнинг барчаси Иззат Султон ижодининг бир палласинигина ташкил қилади. Унинг иккинчи палласи эса Иззат аканинг драматурглик фаолиятидан таркиб топган. Бу паллаларнинг қайси бири оғирроқ деган саволни бермай қўя қолайлик. Менимча, уларнинг иккови ҳам барабар. Иззат Султоннинг танқидчилик ва адабиётшунослик соҳасидаги ишлари қанча салмоқли бўлса, унинг драматурглик фаолияти ҳам адабиётимиз ривожига шунчалик салмоққа эга. Унинг драматургия соҳасидаги биринчи тажрибасиёқ муваффақиятли чиққанди. Яхши эсимда. 1943 йил. Урушнинг авжи қизғин палласи. Ҳамза театрида «Бургутнинг парвози» деган янги асар қўйилиши ҳақида афишалар пайдо бўлди. Уша

пайтларда Ҳамза театри саҳнасида қўйиладиган ҳамма асарларни, албатта, кўришни одат қилиб олгандик. Биринчи куниеқ театрга бордик. Одам минди-минди бўлишига қарамай, бир амаллаб билет топиб, ичкарига кирдик. Парда кўтарилиб, Фарғонада босмачилик ҳаракатига қарши кураш эпизодлари ҳақида ҳикоя бошланди. Кейин саҳнада Фрунзе пайдо бўлди. Уни зал гулдурос қарсақлар билан кутиб олди. Уша пайтларда Ўзбекистонда совет ҳокимиятини ўрнатиш билан боғлиқ революцион воқеаларни ҳикоя қилувчи асарлар бармоқ билан санарли эди. «Бургутнинг парвози»да Лениннинг содиқ сафдоши, оташин революционер Фрунзе образи ҳам Урта Осиё халқлари адабиётида биринчи марта яратилганди. Бу асар уруш йилларидаги томошабинларга жуда манзур бўлди, чунки асарда воқеалар ўтмишда кечса-да, ўша кунларга ҳамоҳанг ғоялар, туйғулар мавжуд эди. Саҳнадан халқлар дўстлигининг қудрати, коммунистларнинг, ленинчи большевикларнинг метин иродаси, ватанпарварлиги ҳақидаги ғоялар талқин қилинганди.

Иззат Султон драматургия соҳасидаги изланишларини давом эттириб, кейинчалик Уйғун билан ҳамкорликда «Алишер Навоий» драмасини яратди. Ўзбек китобхонига бу драманинг қандай асар эканини гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ — бу асар адабиётимизнинг фахри, саҳнаимизнинг кўрки бўлиб қолди. Минглаб одамлар асардан катта-катта парчаларни ҳозир ҳам ёд билишади. Қолаверса, шу асарда яратилган Алишер Навоий образи кейинчалик буюк шоир ҳақида яратилган асарларда бош қаҳрамон образини баҳолашда мезондек бўлиб қолди. «Алишер Навоий» драмасидаги эҳтиросга тўла оташин монологлар, ўткир диалоглар, асар композициясининг пухталиги, тилнинг рангдорлиги муаллифларнинг маҳорати балоғат чўққисига кўтарилганидан далолат беради.

Умуман, Иззат Султоннинг драматик ижодида та-

рихий воқеалар марказий ўрин тутади. Юқорида айтилганлардан ташқари яна «Номаълум киши» драмаси ҳам, ҳозир саҳнада қўйилаётган «Истеҳком» ҳам, «Шоир қалби» ҳам ўтмиш воқеаларига бағишланган. Уларнинг бирида эрк ва адолат учун курашган халқ қаҳрамонининг романтик образи яратилса, бошқасида ўз халқини озод, бахтиёр, маърифатли кўришни истоган, бунга буюк рус халқидан ўрганибгина эришиш мумкинлигига ишонган шоир характери яратилган. Гарчи бу асарлар тарихий темада ёзилган бўлса-да, бугунги кунда муҳим салмоққа эга бўлган ғоялар ифодалангани. Иззат Султон ўтмиш сабоқлари орқали бугунги одамлар қалбига яхшилик, эзгулик, қардошлик уруғларини сепади.

Албатта, Иззат Султоннинг драмалари фақат ўтмиш ҳақидагина ёзилган эмас. Унинг «Имон» ва «Билмайин босдим тиканни» драмалари бевосита бугунги кунга, бугунги одамларга бағишланган. Мен «Имон»нинг ҳам биринчи томошабинларидан бўлган ва бу асар ҳақида ҳатто махсус тақриз ҳам ёзгандим. Тақризга «Виждон қўшиғи» деб сарлавҳа қўйгандим. Чунки бу асарда инсон ҳаётининг негизи виждоний поклик, ҳалоллик экани ҳақидаги фикр яхши очилганди. «Имон» ўша йиллардаги ўзбек драматургиясида янги воқеа бўлганди — унда психологик драманинг ҳамма белгилари мавжуд бўлиб, муаллиф профессор Комиловлар оиласининг ички ҳаётини батафсил таҳлил қилади, чинакам ҳаётий тўқнашувлар орқали совет кишиларининг юксак маънавий қиёфасини очади. «Билмайин босдим тиканни» драмаси ҳам маънавий-ахлоқий проблемаларга бағишланган. Бу асарда драматург ҳаётий материал асосида инсон шахсининг эрки, муҳаббат, виждон, ҳалоллик каби масалаларни илғор коммунистик позициядан ҳал қилади. Иззат Султоннинг ҳар иккала драмасини томошабинларга манзур қилган омиллардан энг муҳими шундаки, уларда инсоний жозиба кучли. Муаллиф ўз қаҳ-

рамонлари характерини яратишда схематизм иллатидан халос бўлишга эришган. Саҳнада қаҳрамонлар нутқ сўзламайди, томошабинга ваъз-насиҳат айтмайди, балки жонли одамларнинг зиддиятларга тўла, мураккаб ҳаётини бошларидан кечиради. Шунинг учун ҳам уларнинг тақдири бизни қизиқтиради, ташвишлари бизни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Иzzат Султон кинодраматург сифатида ҳам салмоқли ишлар қилган. Бу ҳақда гап кетганда, албатта, биринчи навбатда «Алишер Навоий» фильмини тилга олиш керак. Ўзбек фильмлари ичида энг баркамолларидан бири бўлмиш бу фильм жаҳон экранларига чиқди ва халқимизнинг доврўғини дунёга таратди. Фильм яратилганига салкам қирқ йил бўлиб қолган бўлса-да, уни бугун ҳам завқ-шавқ билан томоша қилиш мумкин. Иzzат Султон шу асарни вужудга келтиришда муаллифлардан бири сифатида иштирок этган эди.

Иzzат Султон ўзбек демократ маърифатпарвар шоири Фурқат ҳақида «Россиядан нур» деб аталган киноқисса ҳам яратган. Шунингдек, унинг сценарийси асосида «Фидойи» кинофильми ҳам яратилган.

Иzzат Султон ярим аср мобайнида илмий ва ижодий фаолиятини жамоат ва давлат ишлари билан чамбарчас қўшиб олиб борган олимдир. У меҳнат фаолиятини 30-йилларда «Совет Ўзбекистони» газетасида бошлаган эди. Шундан кейин у А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида илмий ходим, директор ўринбосари, директор бўлиб ишлади. Уруш йилларида ЎзССР Радиоэшиттириш Давлат Комитетининг раис ўринбосари бўлди. Урушдан кейин эса бир неча йил мобайнида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раис ўринбосари, Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг секретари вазифаларида хизмат қилди. 50-йилларнинг бошида у Москва Давлат университетининг СССР халқлари адабиёти кафедрасида ўқитувчилик қилди. Сўнгги йилларда

Иззат Султон Тил ва адабиёт институтида адабиёт назарияси секторига мудирлик қилмоқда.

Ҳа, социалистик тузум шарофати билан ўсиб-улғайган, илм олган, камол топган коммунист инсоннинг ҳаёт йўли мана шундай мазмундор, бой бўлиши табиий. Иззат Султон ҳозир ҳам ёшларга хос ғайрат ва шижоат билан меҳнат қилишда давом этмоқда. Сўнгги йилларда у олий ўқув юртлари учун «Адабиёт назарияси» дарслигини ёзиб тугатди.

Иззат Султоннинг ана шундай кўпқиррали ҳаётини бир жумла билан ифодалаш зарур бўлса, уни «халққа бағишланган умр» деб аташ мумкин эди. Бу эса ижодкорга ҳамиша ёшлик шижоатини, янги илҳом, янги қудратни инъом этувчи манбадир.

«ИНСОНЛАРГА БЎЛИБ ҲАМНАФАС...»

Шукруллонинг «Суянчиқ» тўпламини ўқиб, Расул Ҳамзатовнинг бир гапи эсимга тушди. «Инсон ҳаётининг, шеърятнинг асосий маъноси ўз муҳаббатингни одамларга бахшида этиш эмасми?» деб ёзган эди у мақолаларидан бирида. Буни эслаганимнинг боиси шуки, «Суянчиқ» одатдаги тўпламлардан эмас. У шоирнинг сўнгги йилларда ёзилган янги шеърларидан эмас, ўттиз беш йиллик ижодидан саралаб олинган шеърларидан дасталанган. Биз «саралаб» демоқдамиз, ammo бундан «Суянчиқ» тўпламига Шукруллонинг энг яхши шеърлари кирган экан», деган хулоса чиқариш керак эмас. Шундай қилинса, бу — шоирнинг бошқа кўпгина шеърларига нисбатан адолатсизлик бўлур эди. Шоир тўпламини дасталашда ғоявий мазмунни, темаси, умумий руҳи жиҳатидан бир-бирига яқин шеърларни танлаш йўлидан борган.

Инсон-ла фаҳрлан, қалбим, қанотлан!
Инсон фазилатин, қудратин куйла.

Юрий Гагаринга бағишланган «Инсон ва яхшилик» деган шеърдан олинган бу чақириқ шоир учун программ характерга эга. «Суянчиқ» шу мавзу атрофидаги шеърлардан тартиб топган. Ундаги шеърларнинг ҳаммаси инсон ҳақида, уни мадҳ этувчи, инсоний эзгулик ва меҳр-муҳаббатни ардоқловчи, инсон шаънига доғ бўладиган иллатларни қораловчи шеърлардир. Ҳар хил йилларда яратилган бу шеърлар бир муқова остига жамланиб, шоир ижодининг муҳим бир қирраси ҳақида тугал тасаввур берадиган қувват касб этибди. «Суянчиқ» шундан далолат берадики, Шукрулло бутун ижоди давомида совет кишининг кўп қиррали бой ва гўзал маънавий дунёсини бадий жиолантиришни шеърятнинг асосий вазифаси деб билган.

Шеърларим, бир одам каби
Инсонларга бўлиб ҳамнафас,
Самимий дўст, бир ҳамдам каби
Кўнгилларни овлай олсанг бас,

деб ёзади шоир шеърларидан бирида. Шукрулло шу эътиқодга амал қилиб қалам тебратар экан, инсонга муҳаббат, унга ҳамдардлик ва ҳамнафаслик туйғуларини шеърларининг мағиз-мағизига сингдириб юборишга интилади. Шу маънода «Суянчиқ»ни инсоний олижаноблик ва яхшилик поэзиясини ифодалаган китоб деса бўлади. Бу фазилат Шукрулло шеърятини умумсовет поэзияси билан чамбарчас боғлайди. Негаки, совет поэзиясининг моҳиятида гуманизм ётади. Гуманизм—совет поэзиясининг томирларида оқувчи қондир. Совет шоирларининг энг яхши асарларини жамлаб, уларга бир йўла битта таъриф берадиган бўлсак, кўп миллатли поэзиямизни инсон шаънига айтилган эҳтиросли қўшиқ деб аташ керак. Шукрулло ҳам ўз шеърлари билан даврнинг ана шу улуғвор ва жарангдор қўшиғига эш.

Шукрулло шеърларида гавдаланган инсон ким? Шоир инсонни қандай тушунади ва қандай талқин қилади?

Инсоннинг қайси фазилатлари шоир қалбига илҳом солади ва қайси сифатлари ранжитади? Шоир шеърларида бу саволларга конкрет жавоб берилган.

Шукрулло кўпгина шеърларида инсонни табиатнинг энг нодир мўъжизаси сифатида, буюк қудрат соҳиби сифатида талқин қилади. Шоир учун «буюклик» ва «инсон» тушунчалари бир-бирига тенг, эзгу тушунчалар:

Инсон деган чоғим тоғлар бир ушоқ,
Денгизлар томчидек кўринди кичик.
Инсон борлигича қад кўтарган чоқ
У билан ёнма-ён келди буюклик.

Инсонни буюк қилган нарса — унинг ақл-идроки, тафаккури, меҳнати. Шулар туфайли у атомлар қудратини бўйсундирган, шулар туфайли у фазоларга нурдек тез учади. Бироқ шоир инсоннинг буюклигини фақат шулардагина кўрмайди. Бу ўринда Шукруллонинг инсонни талқин қилишидаги энг муҳим хусусият сифатида шунини алоҳида таъкидлаш керакки, шоир унинг буюклигини айтар экан, чегарасиз муболағаларга берилмайди. Ададсиз мақтовлар ва тасаннолар айтмайди. Инсон шоир учун касбикори, феъл-атвори, яшаш тарзи номаълум бўлган мавҳум мавжудот эмас. Лирик қаҳрамон шу реал заминда шоир билан ёнма-ён ҳаёт кечиради, меҳнат қилади, севади, шодланади, изтироб чекади, излайди, адашади. Ҳар ҳолда шоир инсон ҳақида гапирганда бир лаҳза бўлсин реаллик туйғусини йўқотмайди. Шу реаллик туйғуси туфайли шоир инсоннинг буюклигини унинг оламшумул кашфиётлари, фавқулодда фаолиятидагина эмас, кундалик оддий ҳаётида ҳам кўринади. Шоир наздида инсоннинг маънавий баркамоллиги, руҳий гўзаллиги биринчи қарашда арзимас бўлиб кўринган «майда нарсаларда ҳам, кундалик турмушнинг икир-чикирларида ҳам намоён бўлмоғи керак. Шукрулло кўпгина шеърларида коинот қонунларини ўз измига сол олган қудратли инсон кундалик ҳаётда меҳр-муҳаббатга,

шафқат ва мурувватга, яхшиликка муҳтож эканини тасдиқлайди. Бу ўринда ҳам шоир инсонга муҳаббат ҳақида умумий, баландпарвоз гаплар айтишдан кўра, ҳар бир одамнинг кўнглини олишни, ҳар бир одамни қадрлашни, ҳар бир одамни яхшилик нурларидан баҳраманд қилишни афзал кўради. Бу мотивлар шоир шеърларининг кўпчилигида асосий мазмунни ташкил қилади. Мана, тўпламдаги биринчи тўртлик:

«Дунёда қолдими кўрмаган нарсам?...»
Кўрдим деб гердайма, не кўрибсан, кам.
Бир одам кўнглини овлай олдингми?
Инсоннинг қалбидан борми кенг олам!

Шу тўртлик замиридаги ғоя бошқа шеърларда конкрет очилади. Шукрулло бевосита ҳаёт фактлари ва ҳодисаларига мурожаат қилади ва уларни шу ғоя тарозисига солиб кўради. Бу эса шоирга кўникилган воқеаларни, одатий ҳодисаларни янгича жилолантиришга, уларга янгича нуқтаи назардан қараб, чуқур умумлашмалар ва поэтик хулосалар чиқаришга имкон беради. Масала, шоир гўдак ҳақида, унинг поклиги ва самимийлиги ҳақида ўй сурар экан, шу поклик ва самимийлик инсон қалбида умрбод сақланиб қолишини орзу қилади. Она кўлидаги ҳасса фарзандларнинг катта авлод олдидаги бурчини ўйлашга, фарзанд бўлиб бир ҳассача она дардига дармон бўлолмаганлар ҳақида афсус чекишга ундайди («Ҳасса»). Ехуд бошига мушукул тушганда одамнинг «дунё ўзи шу экан» деб қайғуриши ва ўзига таскин бериши шоирни қаноатлантирмайди — шоир одамлар бошига тушадиган мушукулотнинг сабабкори одам эканини айтиб, бошқача хулоса чиқаришга даъват этади:

Кимдир жафо чекар, кимлардир сафо...
Ҳали бу дунёда ҳамма эмас тенг.
Дустларим, оҳ чекиб демаинг «ҳаҳ», дунё,
«Ҳаҳ, одамлар» денглар, «ҳаҳ, одамлар» денг.

Шоирнинг шу тоифадаги шеърларидан яна бири «Сўнгги нафас» деб аталади. Унда шоир инсон ҳаётининг мураккаблигини кундалик майда ташвишлар ичида кечишини ўйлайди. Тирикчилик ташвишлари ичига кўмилган одам баъзан инсонни инсон қиладиган энг муқаддас, энг эзгу ишларни унутиб қўяди. Лекин мангуга кўз юмиш олдидан ота-боболаримизнинг қадимий удумига кўра у одамлар билан рози-ризалик тилашади. Шоир шу одат ҳақида ўйлар экан, инсон ҳаётининг маъноси фақат сўнгги дамда бир нафасга одамлардан ризалик олиш эмас, балки бутун умр давомида одамларни рози қилиб яшаш эканини таъкидлайди.

Одамлар ризосини ибодатдан ҳам
Нечундир сезамиз шу дам муқаддас.
Одамлар ризосини ўйлаймиз фақат,
Афсус, сўнгги дамда, афсус бир нафас.

Бу шеър бизни яна бир карра ўз ҳаётимизни ўйлашга, одамларга муносабатимиз ва муомаламизни чуқурроқ идрок этишга ундайди. Шу тарзда шоир одамларга муҳаббатни конкрет ҳаётий фактлар орқали ифода қилади, ўз гуманизмининг конкрет мазмунини бугунги одамларнинг жонли муносабатларидан излайди.

Шукрулло одамийликни кенг тушунади. Унинг шеърларида одамийлик фақат яхшилик ва олижанобликдагина эмас, инсон фаолиятининг бошқа кўпгина томонларида ҳам намоён бўлади. «Суянчиқ» тўпламида ватан ҳақида, дўстлик тўғрисида, онага муҳаббат, ёр севгиси ҳақида ҳам шеърлар кўп. Шоир бу мавзуларда ҳам қалам тебратар экан, уларнинг барчасини инсонийлик нуқтанан назаридан ёритишга интилади. Бунга амин бўлиш учун севги ҳақидаги баъзи шеърлар билан танишайлик. Шоир «Кўзгуга ўйилган гўзал нақшсимон» деб бошланадиган тўртликда севгининг абадийлиги ҳақидаги ғояни олға сурар экан, севги инсон қалбининг безағи, кўрки тарзида талқин қилинади. «Садоқат» шеърларида эса

севги ва вафонинг замирида тенгсиз ҳусн, ташқи қиёфа эмас, балки инсоннинг яхшилиги, маънавий гўзаллиги ётиши тасдиқланади. Шукруллонинг «Менинг назаримда» деган шеъри ҳам ғоят диққатга сазовор. Унда шоир муҳаббатнинг ҳаёт йўлини ёритувчи нур эканини тасдиқлар экан, бу гал ҳам яна масалани инсонийлик нуқтаи назаридан ёритади. Муҳаббат шоир учун энг мусаффо олижаноб қалбларда туғиладиган, ёнишдан ҳосил бўлган порлоқ нурдир. Шоирнинг бу фикри қуйидаги мисраларда дуруст ифодаланган:

Менинг назаримда муҳаббат гўё
Ҳаётнинг йўлини ёритувчи нур.
Аммо бу нур ўзи бўлмайди пайдо,
Агарда аланга ёнмаса гур-гур.

Шоир инсоннинг олижаноб сифатларини улуғлар экан, айни чоқда, унинг инсоний қадр-қимматига путур етказадиган иллатларни қоралайди. Шунинг учун шоир шеърларида муҳаббат ва нафрат ёнма-ён туради. Ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки том маънодаги актив гуманизм ҳамиша инсонга муҳаббат билан бирга, инсоний қабихлик ва разолатга нафратни ҳам тақозо қилади. Шукруллонинг нафрати ҳам конкрет ҳаётий мазмунга эга. Бунда ҳам шоир мавҳум, умумий категориялар ҳақида фикр юритмай, ҳаётда ўзи кўрган турли-туман иллатлар ҳақида гапиради. Шоир учун инсонийлик биринчи навбатда виждонийлик билан боғланади, шунинг учун ҳам у шеърларида виждонсизликни қаттиқ қоралайди. Виждонсизлик, нопоклик, ёлғончилик инсонийлик ҳуснига тушган қора доғдир. Бу фикр «Сухбат» шеъринда конкрет ҳаётий эпизод орқали ифодаланган:

Демак, шундай экан, ёлғон гап сотиб
Нопоклар кўнглига бўлгандан маъқул,

Дўстим, ҳақиқату ростини айтиб,
Фақат, виждонингни буюрганин қил.

Шоир наздида виждонсизлик яна бошқа кўпгина иллатларнинг боши. Улар ичида энг ёмонларидан бири — инсоннинг дўстликка, адолат ва ҳақиқатга хиёнатидир. Хиёнат инсон учун разолатли доғ эканини шоир «Мен ўлган эмишман» шеърида кучли эҳтирос билан кўрсатган.

Шукрулло одамларни майдалаштирадиган, юксак маънавиятдан маҳрум этадиган иллатлардан бири сифатида шуҳратпарастликни, сохта манманликни кўради. Масалан «Қабр тоши» шеърида у онасининг тириклигида унга парво қилмаган, вафотидан кейин унга ёдгорлик ўрнатган ўғилнинг қиёфасини очган. Ёхуд «Севаман, деб қасамёд этма зинҳор» деб бошланадиган шеърда шоир иккиюзламаликни қоралайди. Ниҳоят «Шарпалар» шеърида ҳам шоир инсонийликнинг таркибий сифатларидан бири ҳамиша одамлар учун ташвиш чекиб яшаш, дард билан яшаш эканини тасдиқлаб, лоқайдликни, мешчанликни қоралайди. Шоир инсон бахти ҳақида гапирар экан, уни сокин, бежавотир ва беташвиш ҳаёт кечириш маъносида тушунишга қарши чиқади.

Йўқ, дўстим, ҳаётга лоқайд қарама,
Сўзларим қилмасин сенга малоллик.
Беташвиш яшашни бахт деб санама,
Бедардликнинг ўзи бахти қаролик.

«Суянчиқ» тўпламидан шоирнинг «Оташ ва гул» дostonи ҳам ўрин олган. Унда Шукрулло моддий бойликлар барпо этиб, ҳаётга жон бағишловчи ишчининг умумлашган образини яратади. Шоир Ленин даҳоси туфайли ўз қадрини ва бахтини топган, ҳаётнинг асл хўжайини бўлиб қолган ишчини мадҳ этар экан, унинг моҳиятини ҳам ўзининг инсон ҳақидаги умумий кон-

цепциясидан келиб чиқиб кўрсатади. Шоир назарида ишчининг бир қўлида — оташ, бир қўлида гул. Оташ — порлоқ келажак рамзи, гул эса бахт ва ҳаёт белгиси, гўзаллик рамзи. Ишчининг меҳнатисиз ҳаёт йўқ, чунки:

Ҳа, ҳаётни оташсиз, гулсиз
Тасаввур ҳам этмоқлик мушкул.
Ҳаёт бутун сўнарни усиз,
Ўсмас эди ер бағрида гул.

«Оташ ва гул» достони ўзбек адабиётида ишчилар синфига бағишланган муҳим ва масъулиятли темани ишлашда Шукруллонинг ҳам муносиб ҳиссаси борлигидан далолат беради.

«Суянчиқ» тўпламидаги поэтик асарларнинг асосий ғоявий мазмуни ана шундай. Эҳтимол, бизнинг мулоҳазаларимизни ўқиган китобхонда шундай бир савол туғилиши мумкин: «Ахир, инсон ҳақидаги, унга муҳаббат тўғрисидаги, инсонни қадрлаш лозимлиги, инсон қадрини ерга урувчи иллатларни қоралаш ҳақидаги гаплар қадимдан маълум, эски гаплар-ку!»

Ҳа, тўғри, булар эски гаплар, лекин эскирмайдиган гаплар. Ҳали одамзод биз истаган идеал даражасига етмаган экан, ҳали ўзаро муҳаббат ва мурувват ҳар бир кимсанинг яшаш қонунига айланиб етмаган экан, бу гаплар ўзининг қимматини йўқотмайди. Қолаверса, адабиётнинг умумий вазифаси ҳамон инсондек мураккаб жумбоқнинг ҳамма қирраларини чуқур ва атрофлича очиш ва шу йўл билан одамлар қалбида яхшилик ва шафқат, эзгулик ва олижаноблик гулханини алангалатишдир. Буни ҳар қайси қалам соҳиби ўз қобилияти ва ўз услубига яраша бажаради. Айтиш керакки, Шукрулло ҳам бу соҳада катта маҳорат билан қалам тебратган. Энг муҳими шундаки, Шукрулло шеърларида олға сурилган ҳақиқатлар қуруқ насихат формасида, ваъзхонлик шаклида тарғиб қилинмайди. Улар ҳаётда кўпни кўрган, унинг аччиқ-чучукларини тотиб кўрган таж

рибали ва доно одамнинг хулосаларидек қабул қилинади. «Ўртанмасам қайдан бўларди қўшиқ» дейди шоир шеърларидан бирида. Ҳақиқатан ҳам, «Суянчиқ»даги шеърларнинг кўпчилигида шоирнинг ўртанувчи, серташвиш қалбининг муҳри бор. Бу эса «Суянчиқ»нинг китобхонлар қалбидан ҳам мустаҳкам ўрин олишига ёрдам беради.

БОЛАЛАРНИНГ СЕВИМЛИ ШОИРИ

Одам сафарда билинади... 1968 йилнинг кеч кузагида мени Бокуга — буюк озор шоири Воқифнинг 250 йиллик тўйига таклиф қилишди. Ёзувчилар союзида Бокуга Пўлат Мўмин билан бирга боришимизни айтишди. Бунни эшитиб хурсанд бўлдим, чунки Пўлат Мўминни кўп йиллардан бери яхши танир ва сидқидилдан ҳурмат қилардим.

Озарбайжонда бир ҳафтача бўлдик. Бокуда «Интурист» меҳмонханасида бир хонада турдик, юбилей тантаналарида, адабий кечаларда бирга иштирок этдик. Воқиф туғилиб-ўсган жойни — қадимий Шуша шаҳрини бирга зиёрат қилдик, озарбайжон дўстларимизнинг сачий дастурхонлари атрофида бирга ўтирдик. Шу бир ҳафталик мулоқот туфайли, мен, «кишини сафарда сина» деган мақолнинг чинлигига яна бир карра амин бўлдим. Шу вақтга қадар Пўлат Мўминни анча юзаки билар эканман. Бокуда уни ўзим учун янгидан кашф қилгандай бўлдим. Пўлат аканинг мени қойил қолдирган энг ажойиб фазилати — камтарлиги, камсуқумлиги, мўминлиги бўлди. Шундай одамлар борки, уларнинг бутун сиёғидан иззатталаблиги сезилиб туради. Пўлат акада иззатталабликдан ному нишон ҳам йўқ экан. Аксинча, унинг ҳар бир гапида, ҳар бир қилиғида, ҳар бир ишида «ёнимдагиларни қисинтириб қўймайманми, уларга озор бермаяпманми», деган андиша сезилиб туради. Пўлат ака ҳамма қулайликни ёнидаги-

ларга раво кўриб, ўзи озига ҳам кўникиб кетаверадиган одамлар тоифасидан экан. Дўстларининг кўнглини олиш унинг учун энг ҳузурбахш иш экан. Бу ғоят ажойиб ва эзгу фазилатдир. Андиша тортинчоқликдан эмас, инсон маънавиятининг теранлигидан туғилади. Қалбида меҳр жўш урган одамгина андишали бўлади. Пўлат Мўмин ҳақидаги мақолани унинг табиатидаги ана шу ҳислатдан бошлаганим бежиз эмас, албатта. Шу ҳислати туфайли кўз ўнгимда унинг ижоди ҳам қандайдир янги томонлари билан намоён бўлгандай бўлди. Боку сафари туфайли мен, назаримда, Пўлат Мўминни болалар адабиётига олиб кирган асосий сабабни топгандай бўлдим. Албатта, болалар ёзувчиси бўлиш учун ҳам, биринчи навбатда, поэтик истеъдод, образли фикрлаш қобилияти зарур. Лекин ҳар қандай истеъдод эгаси ҳам болалар ёзувчиси бўлавермайди. Чиннакам болалар ёзувчиси бўлиш учун санъаткор истеъдоддан ташқари, меҳрга, муҳаббатга, мурувватга тўла нозик қалб эгаси ҳам бўлиши керак. У одамни умуман эмас, жуда конкрет сева олиши, ҳамиша уни яхшиликка, гўзаликка, олижанобликка етаклаш истаги билан яшаши керак. У ўз қалбидаги меҳр ва мурувват уруғларини гўдак қалбига экадиган сахий деҳқондир. Истеъдод билан ана шундай олижаноб қалб бирлашгандагина асарлари китобхон қалбига етиб борадиган, унга таъсир ўтказа оладиган ҳақиқий болалар ёзувчиси туғилади.

Пўлат Мўмин ўзида гўзал инсоний қалб билан ёрқин поэтик истеъдодни бирлаштирган одам. Шунинг учун ҳам у Зафар Днёр ва Шукур Саъдулла, Қуддус Муҳаммадий ва Ҳаким Назирлар каби ўзбек болалар адабиётининг атоқли намоёндаларидан бирига айланди.

Пўлат Мўмин 1922 йилда Тошкентда камбағал деҳқон оиласида туғилди. Болалигидаёқ у зехни ўткир, ҳар нарсага қизиқувчан, билимга чанқоқ эди. Ҳозирги Собир Раҳимов кўчасидаги Тахтапул билан Тарновбоши мавзулари ўртасида жойлашган 22-мактабга қат-

наб, ҳарфларни таталаб ўқий бошлаши биланоқ, китобга дўст тутинди. «Мен ҳам китоб ўқишга, эртак эшитишга росаям қизиқардим, росаям, — деб ёзади Пўлат Мўмин. — Эртакни эшитиб, китобни ўқиб кетавермасдимда, улар ҳақида ўйлардим. Мағзини чақишга ҳаракат қилардим, кейин-чи, эртак айтганга, китоб ёзганга жуда-жуда ҳавас билан қарардим. Қани мен ҳам эртаклар тўқисам, китоблар ёзсам, деган орзу-хаёлга борардим».

Еш Пўлатжоннинг ана шу эзгу орзусини рўёбга чиқаришда мактаб унга катта ёрдам берди. У ҳамма дарсларни қунт билан севиб ўқирди, лекин ҳар ҳолда адабиётга меҳри баланд эди. Мактабдалик чоғидаёқ Пўлат Мўмин кўпгина классик ёзувчиларнинг асарларини ўқиб чиқди, ўзбек халқ ижодини пухта ўрганди ва улар таъсирида ўзи ҳам шеърлар машқ қила бошлади. Мактаб деворий газетасининг ҳар сониди Пўлат Мўминнинг шеърлари бўларди. Пўлат Мўмин 7-синфни тугатгач, педагогика билим юртига ўқишга киради, кейин эса Низомий номидаги педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетида ўқийди. Студентлик йилларида ҳам Пўлат Мўмин илм асосларини эгаллаш билан бирга адабий машқларини ҳам давом эттиради. Институт Пўлат Мўмин учун жаҳон адабиёти дурдоналари жойлашган хазинага кенг йўл очади. Институтни аъло баҳолар билан битказгач, бўлажак шоир бир неча вақт муаллимлик қилади, сўнгра А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасида таълим олади.

Урушдан кейинги йиллар Пўлат Мўмин учун қизғин ижодий меҳнат йиллари бўлди. У аввал «Ленин учқуни» газетасида санъат ва адабиёт бўлимига раҳбарлик қилади, кейин Ўзбекистон давлат нашриётида бўлим бошлиғи, Ёзувчилар союзида болалар адабиёти бўйича консультант, Маданият министрлиги қошидаги Санъат ишлари бошқармасида драматургия бўйича бош редак-

тор бўлиб ишлайди. Умрининг бу палласи ҳақида гапирар экан, Пўлат Мўмин, айниқса, 1952-53- йилларни алоҳида мамнуният ва қувонч билан тилга олади, чунки шу икки йил мобайнида у Москвада М. Горький номидаги Адабиёт институтида ёш ўзбек ёзувчилари учун очилган курсда таҳсил кўрган эди. Москвадаги маданий муҳит, Ёзувчилар союзида тез-тез бўлиб турадиган адабий анжуманлар, институт ва ётоқхонадаги тинимсиз мунозара ва баҳслар, атоқли ёзувчиларнинг суҳбатлари ва ўғитлари Пўлат Мўминнинг ижодий ўсишида муҳим роль ўйнади.

Пўлат Мўмин урушдан кейинги йиллардаёқ истеъдодли шоир сифатида танила бошлади. Кўпгина газеталарда, «Шарқ юлдузи» журналида унинг асарлари тез-тез босилиб турарди. 1949 йилда унинг болаларга аталган шеърларидан ташкил топган «Сайранг, қушлар» деган биринчи китоби босилди. Китоб адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Бу ёш ёзувчини янада ҳавас билан енг шимариб ишлашга, ўз устида жиддий меҳнат қилишга ундади. Пўлат Мўмин бадиий ижод сирларини кашф этишга ёрдам берувчи воситалардан бири деб таржимани танлади ва А. С. Пушкин, Мамин-Сибиряк, В. Маяковский, С. Маршак, С. Михалков, А. Барто, Н. Носов каби ёзувчиларнинг айрим асарларини ўзбек тилига ағдарди. Таржимачилик мактабида устоз санъаткорлардан олинган сабоқлар Пўлат Мўминга болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларини чуқур ўзлаштириб олишда катта ёрдам берди, Шундан кейин Пўлат Мўминнинг китоблари тез-тез нашр қилина бошлади. Ҳозирга қадар шоирнинг 30 дан ортиқ китоби эълон қилинди. Булар орасида «Офтоб чиқди оламга», «Ҳунардан унар», «Раҳматга раҳмат», «Эсон ва Омон» каби ўзбек тилидаги, «Дружно шагаем», «Режим Наджима», «Ах, как вкусно» каби рус тилидаги китобларини алоҳида кўрсатиш лозим. Шоирнинг 1972 йилда «Ёш гвардия» нашриётида босилиб чиққан «Одоб ва офтоб»

деган танланган асарлари билан танишган одам Пўлат Мўминнинг ўзбек болалар шеърлятига анча салмоқли ҳисса қўшганига амин бўлади.

«Болалар ёзувчиси» бўлиш «катталар ёзувчиси» бўлишга қараганда хийла мураккаброқ ва оғирроқ иш. Албатта, болалар ёзувчиси ҳам ҳаётни акс эттиради, уни образлар воситасида тасвирлайди ва ҳоказо. Бу жиҳатдан, болалар ёзувчиси «катталар ёзувчиси»дан фарқ қилмайди. Бироқ болалар ёзувчиси нима тўғрисида ёзмасин, биринчи навбатда, ўз китобхонини, унинг ўзига хос мурғак тафаккурини, психологиясини ҳисобга олиши керак. Акс ҳолда унинг ёзганлари ўз эгасига етиб бормайди, ҳавога отилган пахтаванд ўқдай беҳуда кетади. Китобхоннинг ўзига хослиги болалар адабиётининг ўзига хослигини белгилайди. Бу ўзига хослик нимада кўринади?

Агар ўрта ёшдаги болаларга аталган адабиётни назарда тутсак, менимча, унинг ўзига хослиги шунда кўринадики, ёзувчи ҳаётимиздаги муҳим ва мураккаб ижтимоий-сиёсий, ахлоқий масалаларни болаларнинг онгига мослаб, уларга тушунарли ва қизиқарли шаклда, содда ва аниқ, лўнда ва равон қилиб тушунтириб бериши керак. Бадий тасвирда ҳаётнинг ҳамма томонларини барча мураккаблиги, диққатга сазовор қирралари, бойлиги, рангдорлиги сақланган ҳолда, инсон табиатининг ўзига хослиги ва мураккаблиги акс этган ҳолда, буларнинг барчаси болалар қалбига яқин, уларнинг таъаввурига мос тарзда намоён бўлиши лозим. Бунинг учун болалар ёзувчиси, умуман, бугунги ҳаётимизни, унинг тараққиёт қонуниятларини, истиқбол йўлларини яхши билишдан ташқари, ўз китобхонларининг ҳаётини ҳам, ички дунёси, табиати, фикрлаш йўсинини ҳам пухта билиши талаб қилинади. Бошқача айтганда, болалар ёзувчиси, айни чоқда, болалар дунёсини беш қўлдай биладиган ўткир психолог ҳам бўлмоғи зарур. Болалар адабиётининг ўзига хос томонларидан яна бири

шундаки, унда ҳаёт тасвири ҳамиша икки тасаввурнинг — ёзувчи тасаввури ва китобхон тасаввурининг бирикмаси орқали майдонга келади. Бошқача айтганда, ёзувчи тасвирланаётган предмет ва ҳодисаларга фақат ўз кўзи билангина эмас, ёш китобхоннинг кўзи билан ҳам қарай олиши шарт. Бу эса болалар ёзувчисининг ишини янада мураккаблаштиради. Ниҳоят, шуни ҳам айтиш керакки, болалар ёзувчиси ҳам «катталар ёзувчиси» каби ўз асарлари билан китобхонга таъсир этиб, уни яхшиликка, мукаммаликка етаклашга, унинг қалбига олижаноблик, тўғрилиқ, виждонийлик ҳақидаги ақидаларни сингдиришга интилади. Бунга эса қуруқ ваъз-насиҳат, жўн дидактика орқали эмас, китобхонни ҳаяжонлантирадиган, унинг хотирасида узоқ вақтгача сақланиб қоладиган жонли ва ҳаётний образлар яратиш билан эришилади. Яланғоч ғоялар, меъдага тегадиган қуруқ насиҳатлар эмас, кутилмаган образлар, ёрқин ранглар, теран фикрлар, самимий туйғуларгина ёш китобхонда кучли таассурот туғдириши, қалбида акс садо уйғотиши мумкин. «Қуруқ гап қулоққа ёқмас» деган мақол бор. Бу мақол, назаримда, атайин болалар адабиётини кўзда тутиб тўқилгандек туюлади. Буларнинг барчасидан болалар ёзувчисининг вазифаси нечоғлиқ мураккаб экани яққол кўриниб турибди. Пўлат Мўмин ўз ижодида ана шу мураккабликни энгиш йўлидан бориб, жиддий ижодий муваффақиятларга эришди.

Пўлат Мўмин поэзиясининг муҳим фазилатларидан бири шундаки, унда Ватанимизнинг бугунги серилҳом, жўшқин ҳаёти, фидокорона меҳнат билан кечаётган кунлари кенг кўламда, барча ранглари ва жилолари билан акс этган. Шоир шеърятининг диапозони ғоят кенг — у ёш китобхонга бугунги ҳаётнинг салмоғини, тарихий моҳиятини конкрет воқеалар ва ҳодисалар мисолида очиб беришга интилади, ўқувчида коммунизм қураётган халқнинг улуғвор фаолияти ҳақида яхлит тасаввур туғдиради.

Бошқа совет шоирлари каби Пўлат Мўмин поэзиясида ҳам Ленин темаси марказий ўрин тутади. Шоирнинг «Ильич яшаган жойларда баҳор» туркуми, «Болаларни дунёда ким энг яхши кўрарди?», «Доҳийни кўрган бувим», «Ильич бобом сўзлари», «Энди адашмайди» каби шеърлари ўзбек болалар поэзиясининг ленинномасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Бу шеърларда Пўлат Мўмин ҳам бошқа шоирлар каби доҳийнинг буюклиги ва инсонийлиги тўғрисида, Ленин ғояларининг ҳаётбахш кучи тўғрисида, совет кишиларининг Ленинга ихлоси ва муҳаббати тўғрисида гапиради. Бироқ Пўлат Мўмин бу темада қалам тебратар экан, ўз йўлидан боришга, ҳали ҳеч қайси шоир айтмаган гапни топиб айтишга, Ленин темасининг янги-янги қирраларини ифодалашга ёрдам берувчи оригинал бадний приёмлар ва тасвир воситаларини кашф қилишга интилади. Бунинг натижасида унинг шеърлари кучли эмоционаллик ва таъсирчанлик касб этади. Пўлат Мўминнинг Ленин темасида яратган шеърларининг ҳаммаси конкрет ҳаётий воқеалар асосида туғилган. Шоир Ленин темаси билан боғлиқ ҳаётий воқеани баён қилиш билан бирга унинг замиридаги улкан маънони умумлаштиришга алоҳида эътибор беради. Масалан, «Ильич бобом бордай туюлар» шеърини кўрайлик. Шеър Горкини зиёрат қилган ёш пионер тилидан ёзилган. Шеърнинг лирик қаҳрамони Ленин яшаган хоналарни айланар экан, ундаги Лениннинг кўзи тушган, қўли теккан анжомларни кўрар экан, назарида Ильич тирикдай, ҳозир хоналарнинг бирдан чиқиб қоладигандай туюлади. Бола шуни истайди, шуни ўйлаб, хаёлга берилади: мабода Ильич чиқиб қолгудай бўлса, бола унинг бўйинларидан қучоқлаб олишга, унга кўнгилидаги энг олий орзусини айтишга тайёр:

Сўнг солдатдай кўкрак керардим,
Бобомларга салют берардим.
Сўзлар эдим ўқишларимдан,
Дўстларимдан ва ишларимдан.

Уқувчилар бригадамиздан,
Пахтамиздан айтардим олдин.
«Боринг, дердим, Ўзбекистонга
Очилганда бизнинг «оқ олтин».

Бу шеърда лирик қаҳрамоннинг туйғулари ғоят табиий ва самимий ифодаланган, у орқали шоир совет ёшларининг буюк доҳийга муҳаббатини очиб берган. Пўлат Мўмин бошқа шеърларида ҳам Ленин билан боғлиқ бўлган чуқур салмоқли ғояларни болаларга тез етиб борадиган, уларнинг эсида қоладиган конкрет ҳаётий воқеалар, аниқ эпизодларда очади. Бу жиҳатдан «Энди адашмайди» шеъри характерли. Ойнисанинг бувиси бор. Кекса кампир неварасининг қайтаришига қарамай, қариндошиникига жўнайди. Лекин кўп ўтмай, адашиб, қайтиб келади. Ойниса уни кузатиб қўяди. Йўлда Ленин ҳайкалига дуч келишлари билан кампир қариндошиникини топиб олади:

— Энди, қизим, дарсингга бор,
Етаклама қўлимдан.
Ленинни мен топдим, бўлди,
Адашмайман йўлимдан, —
Дея роса севинди-да,
Қадам қўйди ўнг томон.

Оддий ҳаётий факт. Лекин шоир шу факт орқали ўз китобхонига «Ленин йўли — ҳақ йўл. Ленинни деган одам ҳеч қачон адашмайди» деган улкан ғояни сингдиради. Шеър сўнггидаги умумлаштирувчи икки мисрада шунга ишора бор:

Бу ҳайкални топган маҳал
Адашмас у ҳеч қачон!

Пўлат Мўмин ёш китобхонларга коммунизм ва унинг моҳияти, коммунистлар ва комсомоллар, халқлар дўстлиги ва интернационализм каби муҳим ижтимоий-сиёсий

масалалар ҳақида ҳам дадил ҳикоя қилади. Бунда ҳам болаларнинг ўзига хос бадий приёмлар топади, қизиқарли ситуациялар яратади. Масалан, ҳали дунёда тенгсизлик мавжуд эканини, дунёнинг бир қисмида болаларнинг қисмати оғир эканини болаларга тушунтирмоқчи бўлар экан, шоир қуёш билан болани суҳбатлаштиради. Улар ўртасидаги диалогда бола ўзига хос соддалик билан қуёшдан, «дунёда қанча бола бор?» деб сўрайди. Қуёш эса у саволга жавоб берар экан, жаҳон болаларининг тақдиридан нақл қилади. Шу тарзда «Коммунизм—чаман бир боғ», «Ун беш гулбоғ», «Коммунистлар», «Опамиз ва акамиз», «Биз яшаймиз коммунизмда», «Бахтиёр дўстлик» каби шеърларда шоир давримизнинг улуғ ҳақиқатини содда ва тушунарли шаклда ифодалаб беришга муваффақ бўлган.

Пўлат Мўмин шеърлятида республикамизнинг бугунги кўпқиррали ҳаётини акс эттириш ҳам катта ўрин тутади. У «Пахтазор шеърлари» туркумида пахтакорлар меҳнاتини улуғлайди, қишнинг қаҳратон изғирини, ёзнинг жазирама иссиғига қарамай, «оқ олтин» хирмонларини яратаётган одамларнинг ёрқин образини яратади. «Яшнаб борар Мирзачўл» туркумидаги шеърларда ҳам одамларнинг фидокорона меҳнати туфайли ёввойи табиат иродамизга бўйсуниб бораётгани, чўллар бўстонга айланаётгани, кечаги саҳро ўрнида боғ-роғлар пайдо бўлаётгани тараннум этилган. Бу шеърларида ҳам Пўлат Мўмин тасвирланаётган ҳодисалар ҳақида ёрқин тасаввур берувчи жонли поэтик манзаралар яратади. Масалан «Чўл сув дейди» шеърида сувсизликдан қақраб ётган ваҳший чўл манзараси шундай берилган:

Қарасам ўнгу сўлга,
Чўлнинг ранги сарғайиб,
Гўё бўлгандай майиб,
Сувсизликдан ҳансираб,
Борлиқ ётар қовжираб.
Ер бети парча-парча

Кўчган мисоли яра.
Шамол эсарди: «Ғув-ғув»
Деган каби: «Сув-сув-сув!»

Пўлат Мўмин «Темир томирлар», «Қувур ўтди — ўрик тутди» каби шеърларида республикамизнинг газ бойлиги ҳақида, газ саноатининг ходимлари тўғрисида, газ қувурлари бутун мамлакатимизга қувват бағишловчи томирлар экани ҳақида гапиради. Пўлат Мўмин шеърларида меҳнат темаси, айниқса, деҳқон меҳнатига, ғаллакор, пахтакор, боғбон, чорвадор меҳнатига эҳтиром темаси анча кенг ишланган. Бунда ҳам Пўлат Мўмин ўз удумига содиқ қолади — ғояларни яланғоч тарзда эмас, оригинал формаларда ифодалайди. У янги тасвир воситаларини қидириб, фольклорга мурожаат қилади ва унинг шаклларида ижодий фойдаланади. Масалан, «Офтоб чиқди оламга» шеърида болалар ўртасида кадимдан мавжуд бўлган «офтоб чиқди оламга, югуриб бордим холамга» қўшиғидан фойдаланилган. Шоир бу қўшиқнинг вазнини, айрим иборалари ва приёмларини сақлаган ҳолда, уларга батамом янги мазмунни сингдирган. Шеърда коллективчилик ғояси, одамлар бирга аҳил яшаши кераклиги ҳақидаги идея, инсон меҳнати шу тотувлик ва иттифоқнинг гарови экани ҳақидаги фикр анча дуруст ифодаланган. Шундай қилиб, кўрамизки, Пўлат Мўминнинг талайгина шеърлари чуқур ижтимоий мазмунга, аниқ сиёсий йўналишга эга бўлиб, уларда Ватанимизнинг бугунги кунини анча ёрқин очилган. Шоир ёш китобхонга жиддий гапларни айтишдан чўчимаydi, аксинча, бу жиддий гапларни болаларга мос шундай шаклда айтадики, натижада улар китобхонда муайян қарашларнинг қарор топишида, уларнинг коммунистик руҳда тарбияланишида муҳим воситага айланади.

Пўлат Мўмин поэзиясининг мароқли томонларидан яна бири шундаки, унда болалар дунёси ўзининг ғоят ранг-баранг қирралари билан бадний гавдалантирилган.

Шоир кўпгина шеърларида болаларнинг ўқиши, меҳнати, дўстлиги, дам олиши ҳақида ҳикоя қилади. Улар бирлашиб, совет болаларининг бугунги бахтиёр ҳаёти тўғрисида тугал тасаввур беради. Пўлат Мўмин поэзия воситалари билан болалар дунёсининг хилма-хил манзараларини чизар экан, бу шеърлари орқали ҳам ёш китобхонга таъсир кўрсатиш, уни коммунистик руҳда тарбиялаш, унинг қалбида яхшилик, ҳалоллик, виждонийлик туйғуларини ўстириш вазифасини назардан соқит қилмайди. Шоир бу мақсадни икки хил йўл билан рўёбга чиқаради. Бу йўллардан бири шундаки, Пўлат Мўмин кўп шеърларига ижобий сифатларга эга бўлган болаларни қаҳрамон қилиб олади, уларнинг фазилатларини конкрет ҳаётий эпизодларда, жонли вазиятларда тасвирлаб, китобхонга ўрнатқилиб кўрсатади. Бу жиҳатдан «Ота-она қалби», «Қимда кўп баракалла?», «Уста Усмон», «Икки наққош», «Яхшиликни оширар», «Магнитли бола», «Қандай исм чиройли?», «Сен дўстимсан, доскажон», «Мактаб бозори», «Билгани барча билар» каби шеърлари характерлидир. Бу шеърларда Пўлат Мўмин болаларни қунт билан ўқишга, билим асосларини пухта эгаллашга, мактабни, отрядни севишга, одобли, ахлоқли бўлишга, ялқовликдан нафратланишга, меҳнатсевар бўлиб ўсишга чорлайди. Шеърларда бу ғоялар яланғоч тарзда, насиҳат қилиш йўли билан эмас, жонли образларда ифодаланади. Масалан, «Уста Усмон» шеърида дурадгорлик касбини эгаллаган моҳир уста Усмон образи яратилган. Усмон ёшлигига қарамай ҳамма ишни яхши қилади, унинг қўлидан чиққан тахталар ойнадай ярқирайди. Ҳамма унинг ишидан миннатдор ва уни қўли гул деб атайдн. Ёхуд «Қойилжон» шеърида уйда ҳам, кўчада ҳам, мактабда ҳам ҳаммиша саришта юрадиган, интизомли, тартибли, ҳамма ишни қойил қилиб, дўндирадиган, шунинг учун ҳам «Қойилжон» лақабини олган Қодиржон образи яратилган. «Қимда кўп баракалла?» шеърида эса шоир сўзларнинг

гули бўлмиш, ҳар боланинг ишининг ўлчови, тош-тарозиси — баракалла сўзига бадий таъриф беради-да:

Агарда-чи, кимда кўп
Бўлса баракаллеси,
Жуда тиниқ ишлайди
Унинг ақли — калласи, —

каби ўйноқи мисралар орқали болаларни «баракаллага» сазовор бўлишга ундайди. Шу тарзда, Пўлат Мўмин ижобий мисолларни ўрнак қилиш йўли билан ёш китобхонларнинг ажойиб фазилатларни эгаллашига, гўзал хулқли бўлиб ўсишига кўмаклашади.

Пўлат Мўмин ўз ғоявий ниятларини рўёбга чиқаришда амал қилган иккинчи йўл шундаки, у шеърларида ижобий сифатларни ўрнак қилиб кўрсатиш билан чекланмай, болалар ўртасида учраб турадиган турлитуман нуқсонларни ҳам танқид остига олади. Шоир, айниқса, дангасалик, прогулчилик, одобсизлик, уришқоқлик, физкультура билан шуғулланмаслик, дарсларни вақтида тайёрламаслик каби иллатлар устидан қаттиқ кулади. Бу жиҳатдан унинг «Бемаза орзу», «Қўл кўтариб», «Мақтовдан бўшашди», «Чалавой», «Писандачи бола» каби шеърлари диққатга сазовор. Шоир болалар характеридаги айрим камчиликларни танқид қилишда қувноқ юмордан, енгил ҳазил-мутойибадан кенг фойдаланади. Шоирнинг танқиди — дарғазаб оҳангда зарда билан қилинган аччиқ таъналар эмас, балки фарзандининг шўхлигидан бир оз ранжиган, уни ҳар жиҳатдан мукамал кўришни истаган меҳрибон отанинг койишига ўхшайди. Ҳар ҳолда, Пўлат Мўмин шеърларидаги салбий қаҳрамонлар билан танишар эканмиз, шоирнинг уларга нисбатан илиқ ва самимий муносабатини, уларнинг аслида яхши болалар эканига ишонганини, камчилик ва нуқсонлардан, албатта қутулиб кетишига умид боғлаганини яққол ҳис қиламиз. Ана шу ишонч, самимият ва юмор туфайли Пўлат Мўмин так-

рорланмас характерга эга бўлган, эсда қоладиган кўпгина қаҳрамонлар образини яратди. Шулардан бири «Ғаниқулнинг каникули» шеърининг қаҳрамони — Ғаниқул. У ёз бўйи мактабдан қутулганига хурсанд бўлиб, бекорчилик билан кун ўтказади. На китоб ўқийди, на ўзини чиниқтиради. У аланглаб, қуруқ хаёл суради. Бора-бора ялқовликдан шу даражага етадики, юрганида мудрай бошлайди. Ғаниқулнинг бу аҳволига ачинган шоир шундай хулоса чиқаради:

Ҳар бир кун ҳаётда
Из қолдирсин у ёқда!

«Чалавой» шеърининг қаҳрамони янада мароқли: у ўта дангаса, бирор ишни охирига етказмайди, ҳатто соч олдирса, ярмига етмай туриб кетади, бир бетини ювиш билан кифояланади, гапини ҳам чала гапириб, одамларни ноқулай аҳволга солиб қўяди. Шунинг учун ҳамма уни «Чалавой» деб чақиради. «Нажимнинг режими» шеъридаги Нажимбой эса ҳамма ишини режимга солиб олган. Бироқ унинг режимида уй ишларини қилиш, отонасига қарашиш йўқ. Она иш буюрса, Нажимбой дарҳол «бу режимда йўқ», деб жавоб беради. «Парфининг ҳарфи» шеърида шоир ҳуснихат қодаларига риоя қилмай, қинғир-қийшиқ ёзадиган, китоб-дафтарларини тоза тутмайдиган боладан кулади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улар шундан далолат берадики, шоир шеърларида айрим камчиликларни мужассамлантирган жонли қаҳрамонлар образини ҳам яратган. Унинг ижобий қаҳрамонлари билан бир қаторда Чалавой, Ғаниқул, Нажим ва Парфилари ҳам ёш авлоднинг соғлом руҳда тарбиялаш ишида актив иштирок этмоқда. Бу фикрнинг исботи сифатида китобхонлардан шонирга кўплаб келиб турадиган мактубларнинг бирдан парча келтирайлик. Уни андижонлик ўқитувчи йўллаган: «Худди шу сиз айтган гап мен ўқитаётган 3-синф ўқувчилари орасида ҳам топилади. Кўпчилик болалар

янги дафтарга ўтишлари билан уларнинг ёзуви бвзилиб, қинғир-қийшиқ ёзадиган бўлиб қолишади. «Парфининг ҳарфи» шеърингизни дарсда ишлаб чиқдим. Уқувчилар уни ўқиб ҳам хурсанд бўлишди, ҳам кулишди. Кўпчилик болалар энди қоида билан чиройли ёзишга ҳаракат қилишяпти». Бу — Пўлат Мўминнинг битта шеъри ва унинг таъсири ҳақидаги гап. Шоирнинг бошқа шеърларини жам қилиб, уларнинг таъсир кучини тасаввур қилсак, Пўлат Мўмин ёшларни тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшаётганига амин бўламиз.

Пўлат Мўмин поэзиясининг характерли хусусиятларидан яна бири шундаки, унинг шеърини жанр жиҳатидан жуда бой ва ранг-барангдир. Шоир ўз зиммасидаги вазифани бажариш учун шеърининг кўпгина шаклларида фойдаланишга интилади. Биз унинг асарлари ичида декламация ва қўшиқларни ҳам, масал ва эртақларни ҳам, баллада ва дostonларни ҳам, фантастик драма ва комедияларни ҳам кўрамиз. Айтиш кераки, шоир бу жанрларнинг ҳаммасида ҳам таҳсинга лойиқ асарлар яратди. Масалан, шоирнинг декламация ва қўшиқларини кўрайлик. Унинг «Бахтиёр дўстлик», «Отрядим, жон отрядим», «Ассалом, мактабжон» каби декламациялари бор. Булар ичида, айниқса, «Обод ўлкам» декламацияси ажралиб туради. Унда жўшқин оҳангда, кўтаринки руҳда жонажон республикамизнинг бугунги қиёфаси, яшнаётган чиройи, қардош халқлар оиласида равнақ топаётгани очилган. Шоир декламациянинг кўтаринки руҳига мос ритмика топган, ички қофиялардан муваффақиятли фойдаланган, жарангдор ва эсда қоладиган бандлар яратган:

Пахта экиб донг таратган,
Меҳнат билан бахт яратган,
Боғларингга гул ярашган,
Озод ўлкам,
Обод ўлкам,
Ўзбекистон, Ўзбекистон!

Пўлат Мўмин яратган қўшиқлар ҳам болалар ўрта-сида кўпдан бери муҳаббат билан куйланади. Шоирнинг қўшиқларида ҳам шеърларидаги каби болаларнинг ўзига хос ҳаёти, ўқиши ва ўйинлари кенг очилган. Қўшиқларнинг юморга бойлиги, ҳаётини мазмунга эгаллиги уларга алоҳида таъсир кучини бағишлайди. Бу ўринда Пўлат Мўминнинг «Авлодлаб қўшиғи», «Ленин бобомлар — менинг бобомлар», «Сайранг, қушлар», «Яшна, улуғ ўлкамиз», «Пахта қўшиғи», «Раҳматга раҳмат», «Салимжон нимжон», «2» қўйманг, ўқитувчим» каби қўшиқларини алоҳида кўрсатиш мумкин.

Пўлат Мўмин яратган масал ва эртақлар ҳам кўп жиҳатдан диққатга сазовор. У ўз масалларида кўпгина ҳаётини ҳақиқатларни болаларга тушунарли тарзда қизиқарли қилиб очиб беради. Масалан, «Тўғри ўсган гул бўлар» масалида гулзорда ўсган итбурун ҳақида гапириб, китобхонни ёшлиқдан тўғри бўлишига ундайди. «Пиёда билан фарзин» масалида эса фарзин танг аҳволга тушиб қолганда унга пиёда кўмак берганини кўрсатиб, мақтанчоқликни қоралайди, камтаринликни мадҳ этади. «Қурбақа билан чумоли» масали ҳам мақтовга лойиқ. Қурбақа ёзи билан ўйин-кулгининг пайдан бўлиб, қишнинг ғамини емайди ва қишда озуқасиз қолади. Чумоли эса меҳнатдан тинмайди. Ёзи билан қишнинг ғамини ёйди. У аввал қурбақага ёрдам беради. Бироқ аҳвол йил сайин давом этавергач, чумоли ҳам ялқов қурбақадан юз ўгиради. Шу тарзда жонли мисолларда шоир ялқовликни қоралайди ва меҳнатсеварликни улуғлайди.

Пўлат Мўминнинг масаллари катта тарбиявий аҳамиятга эга. Уларда шоир салмоқли мазмунни пишиқ бадий формага сола олган ва жонли характерлар яратган.

Пўлат Мўмин эртақларини характерига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Уларнинг биринчи гуруҳига турли халқларнинг эртақлари асосида яратилган асарлар киради. Булар «Зийрак фил ва зиқна баққол»,

«Олтин най», «Доно бола» кабилардир. Уларда шоир халқ ижодига хос бўлган доноликни сақлаб қола олган ва муайян миллий колорит яратган. Иккинчи гуруҳга кирадиган эртақлар халқ ижодидан олинган эмас, балки шоирнинг ўзи тўқиган эртақлардир. Бу ўринда Пўлат Мўмин К. Чуковский, С. Маршак каби устозлар изидан бориб, уларнинг традициясини давом эттирганини қайд қилиш лозим. Пўлат Мўмин ўзи тўқиган эртақларда ўлкамизнинг гўзал табиати ҳақида, социалистик ҳаётимиздаги янгиликлар тўғрисида ҳикоя қилади. Булар ичида, айниқса, «Ҳисоб бобо ва рақамлар», «Лўппи пахта, Ёмғир ва Шамол ҳақида», «Ўқиган қушлар ва беқарор читтак», «Кўчатлар кўчишибди» каби эртақлар ажралиб туради. Уларда шоирнинг фантазияси бой эканини, кундалик воқеаларни фантастик ва хаёлий формаларга солиш қобилияти кучли эканини кўрамыз. Мана, масалан, «Газ полвон» эртаги. Унда шоир газни қаҳрамон қилиб олади, уни жонлантиради ва газ тилидан унинг хусусиятларини, фойдали томонларини очиб беради. Бу эртақда ўлкамизнинг ер ости бойликлари ҳам, уларни кашф этиб, халқ манфаатига хизмат қилдираётган одамларнинг қаҳрамонлиги ҳам яхши очилган. Пўлат Мўминнинг кичкинтой китобхонлар ўртасида шуҳрат қозонган эртақларидан яна бири «Чангютар ботир» эртагидир. Унда ҳам шоир қизиқарли формада, жонли ва ёрқин образларда маиший ҳаётимиздаги янгиликларни ифодалаб берган. Пўлат Мўминнинг эртақлари ҳам бошқа асарлари каби ёшларни коммунистик руҳда тарбиялашда катта қимматга эга.

Пўлат Мўминнинг болалар учун яратган поэзиясида дostonлар ҳам катта ўрин тутди. Шоир болалар ҳаётини кенг кўламда, ҳар томонлама акс эттириш учун 50-йилларнинг бошидаёқ дoston жанрига мурожаат қилган эди. Натижада «Ўринбосарлар» дostonи майдонга келди. Шоир унда ҳунар мактаби ўқувчиларининг ҳаётини акс эттирган, ёшларнинг муҳим касбларни эгал-

лаб, катталарга муносиб ўрибосарлар бўлиб етишаётганини ҳикоя қилган эди. Шундан кейин Пўлат Мўминнинг «Кўнгил истар яхшилик», «Эҳ, роса ширин экан», «Қизилқум ва Одам», «Чинакам пионер» каби достонлари эълон қилинди. Бу достонларда шоир муҳим аҳамиятга эга бўлган ижтимоий-ахлоқий масалаларни қаламга олиш билан бирга, ҳозирги ёшларнинг юксак маънавий фазилатларини очиб берувчи ёрқин образлар ҳам яратди. Масалан, «Чинакам пионер» достонининг қаҳрамони Костя Кравчук ана шундай образлардан бирidir. Шоир ўз асарига ҳаётда бўлиб ўтган воқеани асос қилиб олган. Қўшинларимиз Киев шаҳрини вақтинча ташлаб чиққанларида, ярадор жангчи пионер Костя Кравчукка иккита полк байроғини топширади. Костя ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса-да, уч йил давомида байроқларни кўз қорачиғидай асрайди. Костя Кравчукнинг бу жасорати учун совет ҳукумати уни Жанговар Қизил Байроқ ордени билан мукофотлади. Шоир шу воқеа асосида совет пионерларининг яхши фазилатларини, онглилиги, она-Ватанга чексиз муҳаббатини, ёвуз душманга оташин нафратини кўрсатган. Душман чекиннар экан, бошқа ёшлар билан бирга Костяни ҳам Германияга олиб кетади. Бироқ полк байроғини эсон-омон қайтариб топширишни ўзининг муқаддас бурчи деб билган Костя йўлда поезддан ташлаб қочишга муваффақ бўлади ва неча кунлаб пиёда, оч йўл босиб, Киевга қайтиб келади. У Киевда ғолиб совет жангчиларини полк байроғи билан кутиб олади.

Пўлат Мўмин «Чинакам пионер» достонида жанговар йиллар манзарасини чизган бўлса, «Эҳ, роса ширин экан» достонида ҳозирги тинчлик йиллари воқеаларига мурожаат қилади. Аниқроқ айтганда, бу поэмада йирикроқ бирон воқеа йўқ — шоир битта ҳаётний эпизодни олади-ю, уни кўрсатиш орқали болаларга меҳнатсеварликнинг аҳамиятини очиб беради. Бола отаси билан бозорга қовун олгани боради. Танлаб-танлаб ўн беш

килоли қовун олишади. Бироқ бола уни ердан кўтариб ололмайди. Унга деҳқоннинг ўғли ёрдамга келади. У жуссаси кичик бўлса ҳам, қовунни қийналмай кўтариб, машинага элтиб беради. Бола бунинг сабабини ўйлар экан, деҳқон ўғли Алишернинг ишларидан мамнунлигини айтади. Унинг сўзларида асарнинг асосий ғояси лўнда ва ихчам ифодаланган:

Бизнинг ўғилча полвон,
Ота ўғли чинакам.
Доим беради ёрдам.
Меҳнат билан пишиган,
Барча хурсанд ишидан.

Пўлат Мўмин дostonлари ичида ҳажми ва салмоғи билан ажралиб турадиган яна бир асар бор — бу «Кўнгил истар яхшилик» дostonидир. Унда шоир мактаб ўқувчиларининг бугунги ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади ва муҳим ахлоқий-маънавий масалаларни олға суради. Дoston қаҳрамонлари ҳар қайсиси ўз характериға эға бўлган ёшлар. Дoston сюжетини ҳаракатлантирувчи конфликт эса Толиб билан Уктам ўртасидаги тўқнашувда содир бўлади. Толиб, ялқов, ўқишни хушкўрмайди, мақтанчоқ, дўстликнинг қадриға етмайди. У ўқитувчининг бетоблигини эшитиб, «дарс ўрниға ўйнаймиз» деб хурсанд бўлади. Уктам унинг тескариси. Тўғри, у ҳам қизиққон, гап кўтаролмайди. Аммо муҳим масалаларда — ўқишға, мактабға муносабатда, меҳнатсеварликда, тўғрилиқда, ҳақгўйликда ажралиб туради. Айниқса, у иккиюзламачилиқни ёқтирмайди. Шунинг учун Толиб билан уришиб қолади. Бу тўқнашувнинг тағиға етмай, мактаб раҳбарлари Уктамни мактабдан ҳайдашға ошиқадилар. Фақат коллектив ёрдамида, дўстлар кўмағида ҳақиқат тикланади.— Уктамнинг ҳақлиғи аён бўлади. Толиб қораланади. Шоир дostonда кўпгина жонли манзараларда мактаб ҳаётининг бугунги характерли белгиларини кўрсатиб берган. Энг муҳими эса, эсда қолади-

ган образлар орқали ёш китобхонларга ҳақиқатни сингдиришга, бу орқали уларнинг тарбиясига таъсир ўтказишга уринган. Пўлат Мўмин дostonларининг қиммати ҳам ана шунда.

Пўлат Мўминнинг драматик форма соҳасидаги изланишлари ҳам диққатга сазовордир. У 60-йиллар давомида кичик ва ўрта ёшдаги болалар учун иккита драматик асар ёзди. Буларнинг бири «Қовоқвой билан Чаноқвой» деб аталган эртак-комедия, иккинчиси эса «Суқатой Конфетвой» деб аталган фантастик эртак-песа-дир. Пўлат Мўмин ўз пьесаларини яратишда, биринчи навбатда, рус болалар драматургиясининг бой тажрибасидан унумли фойдаланди. Бу, айниқса, Пўлат Мўмин драмаларининг шаклидаёқ яққол кўринади. Биринчи пьесада Пахта бобо, Чаноқвой, Чигитой, Тарвуз, Қовунжон, Ойшолғом, Лавлагижон, Чигиртка, Капалак, Қовоқ хола каби персонажлар иштирок этади. Ёзувчи уларни жонлантириб, ҳар бирига муайян характер тусини берган. Улар ўртасидаги тўқнашувлар орқали у китобхонга яхшилик ва тўғрилиқ, меҳнатсеварлик ва ҳалоллик ҳақидаги ғояларни сингдиради. Автор пьесада қувноқ ва енгил вазиятлар, кулгили воқеаларни кўп-лаб беради, сюжет чизигининг қизиқарли бўлишига эришади. «Суқатой Конфетвой» пьесаси ҳақида ҳам анча ижобий фикр айтиш мумкин. Бу пьесада ҳам Билим хола, Ақлжон, Одобжон, Конфетвой, Чалавой, Нафсвой, Ёмонжон, Ойпопук, Лақма ота, Жанжал хола, Конфетхўр Қурт каби персонажлар асарнинг қизиқарли ва кулгили чиқишига ёрдам берган.

Пўлат Мўминнинг бу асарлари ҳозирги ўзбек болалар драматургиясида янгилик бўлди.

Шу тариқа кўрамизки, Пўлат Мўмин ўттиз йиллик ижодий фаолияти давомида болалар адабиётининг деярли ҳамма жанрларида қалам тебратди ва кенжатойларнинг бугунги қувноқ, мазмундор ҳаётини акс эттириш орқали уларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига

муносиб ҳисса қўшди. Унинг салмоқдор асарлари ўзбек болалар адабиётининг узвий қисмига айланди. Шунинг учун ҳам Пўлат Мўминни бугунги болалар адабиётининг етук намояндаларидан бири деб атаймиз.

Пўлат Мўминнинг ижодий қиёфасини бир қадар тўла кўрсатиш учун унинг болалар ёзувчисигина эмас, «катталар» ёзувчиси эканини ҳам айтиш керак. Мазкур мақолада биз, асосан, Пўлат Мўминнинг болалар ёзувчиси сифатидаги хислатларини очишни кўзда тутганимиз учун, унинг катталар учун ёзган асарлари ҳақида батафсил тўхтаёлмаймиз. Бироқ уларни мутлақо тилга олмай ўтиш ҳам нотўғри бўларди. Шунинг учун умумий тарзда бўлса-да, Пўлат Мўминнинг катталар учун яратган асарлари ҳақида мулоҳаза билдирамиз.

Пўлат Мўмин ижодининг дастлабки давридаёқ катталар учун ҳам лирик шеърлар яратган эди. Унинг илк шеърлари «Олтин бошоқ» тўпламига кирган бўлиб, унда шоир асосан, қишлоқ ҳаётининг лирик манзараларини, меҳнат кишиларининг маънавий гўзаллигини ифодалаган эди. Шоир лирика бобидаги изланишларини кейин ҳам давом эттириб, шеърят мухлисларининг эътиборини қозонишга қодир бўлган поэтик китоблар эълон қилди. Бу жиҳатдан, айниқса, унинг 1970 йилда Миртемир сўзбошиси билан эълон қилинган «Гул ва пиёз» тўплами диққатга сазовордир. Бу китоб классик поэзиямиз традицияларини пухта ўрганиш туфайли, шунингдек, Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев каби ҳозирги етук шоирлар тажрибасини ижодий ўзлаштириш натижасида майдонга келди. Шоир классик адабиётдаги қитъа формасидан фойдаланади ва шу формага замонавий мазмунни жойлашга интилади. «Бу тўпламдаги ҳар бир шеър олти мисрадан иборат, — деб ёзади сўзбошида Миртемир. — Бу қисқа ва лекин тугал шеърларда Пўлат Мўмин ҳаётдан лавҳалар чизишга, фалсафий ва лирик кечинмаларини тасвирлашга, ҳали ҳаётда учровчи иллатларни ҳам фош этишга ҳаракат қилгандир». Дар-

ҳақиқат, тўпلامдаги 136 қитъанинг кўпчилиги фикрий теранлиги билан ўзига мафтун этади. Уларнинг кўпчилигида шоирнинг ҳаётий тажрибаси, кўрган-кечирганларидан чиқарган хулосалар, поэтик умумлашмалари халқ поэзиясига хос бўлган ихчамлик ва сиққиқликда ёрқин ифодаланган. Мана, бир мисол:

Ўзим сепдим кўкلامда
Ерга турли гул уруғ.
Униб чиқди, очилди,
Еримга юзим ёруғ.
Сотиб олинган гулни —
Ўзатишга кўнглим йўқ.

Пўлат Мўмин фақат лирик шоиргина эмас, кўпгина қўшиқлар текстининг авторси сифатида ҳам катта шухратга эга. Унинг қўшиқлари «Кулди хиёл», «Гул берди — кўнгил берди», «Мен севаман — сен севаганими?» каби тўпلامларига киритилган. Маълумки, ҳар қайси давр ўзига муносиб қўшиқларга эга бўлиши керак. Шу маънода замонавий қўшиқлар яратиш соҳасида Пўлат Мўминнинг хизматлари мақтовга сазовордир. Чунки шоир шеъри билан айтиладиган ўнлаб қўшиқлар, аллақачонлар кўпчиликнинг муҳаббатини қозонди. Улар тўйларда ҳам, ёшларнинг йиғинларида ҳам, бошқа тантаналарда ҳам қувноқ янграйди. Фикримизнинг далили учун «Шифокорлар», «Сенга бир гап айтаман», «Индамади», «Қачон бўлар тўйлари», «Қўлда раъноси билан», «Гул берди-кўнгил берди», «ТошМИ қизлари», «Шошмай тур», «Ол, гулимни ол», «Жон бўлибди — жонон бўлибди», «Қарасам қарамайсан» ва яна бошқа кўпгина қўшиқларни санаб кўрсатиш мумкин. Уларда замондошларимизнинг туйғулари анча самимий очилган. Айни чоқда бу шеърларда лиризмнинг юмор билан бирикиб кетгани уларга такрорланмас ранг бағишлайди, уларни қалбимизга ҳамоҳанг қилади.

Пўлат Мўминнинг катталар учун яратган поэтик

асарларининг яна бир гуруҳини сатирик характердаги шеърлар ташкил қилади. Шоирнинг ҳажвиёти, асосан, 1970 йилда эълон қилинган «Ундоқ дейди, бундоқ дейди» деган тўпламидан ўрин олган. Шоир ҳаётимизда учраб турадиган айрим иллатларни ҳазил шеър, фелъетон, масал, лапар ва ҳажвий қўшиқ формасида кескин танқид остига олади. Унинг шеърларида вақтини айш-ишратда ўтказишдан бошқани билмайдиган текин-хўрлар, ишёқмас ялқовлар, одамнинг кўринишига қараб лаганбардорлик қиладиган носамимий шахслар, қийинчиликлардан қўрқиб, меҳнат фронтдан қочадиган виждонсизлар, эрини ноқулай аҳволга солиб қўядиган мешчанка аёллар ва аёлини таҳқирловчи бемаза эркаклар, аризабозлик билан кун кўрадиган тухматчилар устидан қаттиқ кулинади. Муҳими шундаки, шоир ҳар гал шеърга бирор қусурни объект қилиб олар экан, ундаги мазмунни тўла ифодалашга ёрдам берадиган шакл ҳам танлайди. Сатирик образ яратишда, шеърда кулгининг ўрнини таъминлашда шоир вазн ва қофиядан, поэтик такрордан ва бадий тасвирнинг бошқа приёмларидан анча унумли фойдаланган. Масалан, шоир қуруқ расмийат учун қилинадиган узун-узоқ маъносиз мажлислар устидан кулар экан, уни қуйидагича ўйноқи мисраларда ифодалайди:

Тонгга қадар чўзилган,
Чарчоқ кўзлар сузилган, ;
Қарорлари тузилган
Қучоқ-қучоқ, мажлисим. |

Ана шундай оригиналликка интилишни биз Пўлат Мўминнинг «Ҳайронман», «Участка — иморат қўшиғи», «Ундоқ дейди, бундоқ дейди», «Вой бошим, қон босим» каби шеърларида ҳам учратамиз.

Ана шу айтилганлар ёнига Пўлат Мўминнинг «Севгимга содиқман» деган музыкали комедия ҳам яратганини ва бу комедия республика театрларида муваффақият

билан саҳнага қўйилганини ҳам айтсак, унинг катталар учун яратган асарлари ҳам ўзига хос салмоққа эга эканини кўрамиз.

Пўлат Мўмин адабиётда ҳалол меҳнати билан ўз йўлини яратган камтар ижодкорлардан бири. У ҳозир авжи тажрибага тўлган, кучга, илҳомга тўлган даврда. Халқимиз бу истеъдодли ижодкордан адабиётимиз хазинасини бойитувчи янги-янги бақувват асарлар кутади.

ИЗЛАНИШ ЙУЛЛАРИДА

Ижод муттасил кашфиётлар силсиласидир. Доимо ҳаракатланиб, ўзгариб, янгиланиб турувчи кўҳна дунё жумбоқларини чақмоқ учун, инсон қалби, характери, руҳий оламишнинг янги-янги қатламларини кашф этмоқ учун ижодкор тинимсиз изланмоғи даркор.

Эркин Воҳидов — изланувчи шоир. У ижодда тайёр ва осон йўллар танламайди, «ёзиш сирини мукамал эгаллаб олганман» деб, асарларига маҳлиё бўлиб, ўзига бино қўймайди. Йигирма йилча аввал Эркин бир шеърда «қувноқ даврангизда ўқиб бергали энг яхши шеъримни ёзмабман ҳали» деганди. Шу гапда яхши ифодаланган ва Горький «муқаддас» деб атаган ўзидан қониқмаслик туйғуси Эркинни доимо изланишга ундайди, кўникилган тасаввурлар, қолипга тушган расм-русумлар, кўпчиликка сингишиб кетган ақидалар билан баҳслашишга, ўз-ўзи билан, аввал яратган асарлари билан, қаламкаш дўстлари билан мунозара қилишга, шоирона сўзнинг янги-янги имкониятларини топишга даъват этади. Шундай изланишлар самараси ўлароқ туғилган «Тирик сайёралар» китоби ҳозирги пайтда Эркин ижодий янгилиниш жараёнини кечираётгани, унинг шеърияти янги ғоявий-эстетик сифатлар касб этиб бораётгани ҳақида гапиришга асос беради.

«Тирик сайёралар»даги янги ғоявий-эстетик сифат-

лар, биринчи навбатда, шунда кўринадики, Эркиннинг ҳаёт ва ижод ҳақидаги тасаввурлари беқиёс бойиған, ҳаётни идрок этиш ва тасвирлаш принциплари анча чуқурлашган. «Тирик сайёралар»га кирган шеърларнинг деярли ҳаммасида дунёнинг ярмини кезиб чиққан, ҳаётнинг паст-баландини, аччиқ-чучугини обдан кўрган, салмоқли тажриба орттирган доно одамнинг қўли сезиб туради. Эркиннинг аввалги ижодини мутлақо камситмаган ҳолда таъкидлаш керакки, илгари у ҳаётнинг ёрқин, нурли, ҳузурбахш томонларини тезроқ илғар ва уларни кўтаринки оҳангларда маҳорат билан жозибадор қилиб кўрсатиб берарди. Унинг шеърларида «тириклик боғидаги баҳорий илиқлигу наҳорий тишиқлик»ни завқ билан жўшиб куйлаш истаги устун эди. Энди эса шоир оламнинг мураккаблигини, ҳаёт аввалдан бичиб-тўқилган қолипларга сиғмаслигини англашда янги босқичга кўтарилибди. Авваллари дунё унга мутлақо аён кўринган бўлса, энди шоир «Эй, мен билган, билмаган дунё, заррадан то кинот қадар ҳам аён, ҳам тилсимот қадар фикрат бовар қилмаган дунё!» деб хитоб қилади. Энг муҳими шундаки, бу хитоб хитоблигича қолиб кетмайди, балки шеърларда мураккаб ҳаёт ҳодисаларининг талқинида ўзининг амалий ифодасини топади.

Олам ҳақидаги тасаввурларнинг бойиши ҳаёт диалектикасини чуқур англаш Эркин шеърларида инсон талқинига том маънода замонавий руҳ бахш этган. У қуруқ мадҳиябозликдан, чучмал сухандонликдан, сохта гуманистик пафосдан қочади ва чинакам образли тафаккур асосида инсон ҳаётининг турфа хил қирраларини идрок этади. Шу туфайли Эркин шеърларида маънодор умумлашмаларга, теран фалсафийликка интилиш кучайган. Шоир нима тўғрида ёзмасин, жаҳоний миқёсларда фикрлайди, бугунги ҳаётга умумбашарий нуқтаи назардан қарайди; у бутун олам ҳақида, жамики инсоният тўғрисида, унинг зиддиятларга тўла ҳаёти, қудра-

ти ва ожизлиги, орзу-умидлари ва ташвишлари, бугуни ва келажаги тўғрисида ўйлайди. Шоир ўзини инсониятнинг бир зарраси деб ҳис қилади, лекин замон шамолларида кукунга айланиб кетадиган ожиз зарра деб эмас, балки инсоният номидан ва инсоният учун гапиришга иқтидорли қудратли зарра деб билади. Эркиннинг шоирона нигоҳи қаршисида ҳаётдаги оддий ва жўн нарсалар кутилмаган маъно касб этадилар ва инсон ҳаётининг моҳиятини очишга имкон берувчи муҳим воситаларга айланадилар. Эркиннинг ижодий изланишлари қандай самара берганини, айниқса «Тирик сайёралар» шеърда яққол кўриш мумкин. Шеър чиройли топилган аниқ ва ихчам манзарадан бошланади:

Деразамдан тушган тола нур
Сомон йўли каби товланур.

Бу оддий манзара шоирни коинот ҳақида, унинг жумбоқлари тўғрисида ўйлашга ундайди. Шоир назарида шу тола нурнинг ҳар заррасида сўнгсиз бир сирлилик, ажиб бир тилсимот бор, гўё ҳар заррада бутун бир олам, ўзга бир сайёра мавжуд. Шоирнинг ўйлари ривожлана бориб, бугун юлдузларга кемалар йўллаётган, тор дунёда ўзини танҳо ҳис этиб, дўст тутингани чексиз фазода ўзи каби оқил хилқат излаётган инсонга кўчади. У буюк ва қудратли, чунки у фикри билан фазонинг истаган бурчагига етиб буролади...

Шеър шу ерда тугаганда, космос асрининг доно ва мард одамлари шаънига айтилган оддий мадҳиядан нарига ўтмасди. Шоир буни яхши тушунади ва инсон ҳақида ўйларини давом эттиради: доимо кўкка боқиб, осмонни тинтув қилиб яшаётган инсон ўз қалбини етарли билармикин ёки юрагида не борлигини билмай ўтиб кетармикин? Шоирнинг фикрича, «одамзоднинг ўз қалбидаёқ яшаётир ўзга сайёра». Бинобарин, уни кашф этмоқ керак. Зотан, инсоннинг ҳар қандай улуғвор фаолияти ўз-ўзини танишдан, ўз ҳаётининг моҳиятини анг-

лашдан бошланади. Ана шу шоирона таққосдан сўнг
ғоят салмоқли умумлашма фикр туғилади:

У яшайди тилсимлар аро,
Ҳар кашфиёт янги маррадир.
Унинг ўзи сирли бир дунё,
Дунё эса фақат заррадир.

Шоир ўз фантазиясининг кучи билан объектив олам-
даги азалий нисбатларни алғов-далғов қилиб юборади —
аслида, инсон коинотнинг бир зарраси, холос, шоир учун
эса батамом аксинча — инсон қошида дунё бир зарра,
холос. Шу тарзда шоир нигоҳининг теранлиги туфайли
«одамзоднинг ўзи тирик сайёрадир», деган ажойиб бир
ҳикмат туғилади ва биз уни ақлан ҳам, қалбан ҳам ту-
гал поэтик ҳақиқат сифатида қабул қиламиз. Бу ҳақи-
қатнинг замирида эса шоирнинг XX аср одамига чўнг
эҳтироми ҳам, ундан тубсиз ҳайрати ҳам ётади.

Шоир тўпламдаги деярли ҳар бир шеърда гоҳ босиқ
ва майин оҳангларда, гоҳ портловчи эҳтиросга тўлиқ
ёниқ мисраларда инсон ҳақида баҳс юритади.

Инсон ҳаётда босиб ўтадиган йўллар ғоят хилма-хил
ва адоқсиз. Бу йўлларда унинг инсоний моҳияти бени-
ҳоя хилма-хил кўрinishларда намоён бўлади. Шоир
шеърларида шу хилма-хилликка мос тарзда турлича ўй-
лари, кайфияти ва ҳисларини ўртоқлашади. Масалан,
«Замин ташвишлари» шеърда шоир тириклик машақ-
қатлари ҳақида гапириб, яна бир бор инсон бардошига,
иродасига тасанно ўқиса, «Зангори шуълалар»да сунъий
ясама нарсаларга берилиб, табиий ҳаёт гўзалликлари-
дан бебаҳра қолаётган кимсаларни таассуф билан қа-
ламга олади. Ёхуд «Ота тилаги» шеърда:

Оламни елкада кўтармак учун
Дунёга келади, билсанг, эркаклар,

дея инсон зиммасидаги буюк масъулият тўғрисида
гапирса, «Биз ишляяпмиз» шеърда ўзбек халқининг

мардонавор меҳнатини ифтихор билан куйлайди. Лекин «Биз ишлаяпмиз» халқ меҳнатининг шунчаки тасвири эмас. Унда халқимиз учун чинакам ғурур туйғулари билан бирга халқ ҳаётини юзаки, бир томонлама акс эттираётган, халқ характерини чуқур очиш ўрнига қуруқ мадҳиябозликдан, баландпарвоз гаплардан нарига ўтмаётган асарлар учун хижолат ва ўкинч туйғуси ҳам бор. Бу шеър буюк меҳнати билан мўъжизалар яратаётган улуғ халққа муносиб шеърят яратишга, унинг ишлари билан бўйлашадиган чинакам санъат яратишга эҳтиросли чақириқдай жаранглайди. Умуман, Эркиннинг бу тўпламида «Ёш шоирларга», «Бонг уринг», «Шеърятнинг қизил карвони», «Тожиқ биродаримга» каби шеърларда чақириқ, хитоб, ташвиқот руҳи анча кучли. Бироқ бу руҳ ҳеч қайси шеърда мазмунни яланғоч ифода қилишга восита бўлган эмас, балки қаламга олинган ҳаётний ҳодиса туфайли шоир қалбида жўш ураётган эҳтиросни янада тўлароқ очишга хизмат қилади. Бу жиҳатдан, айниқса, «Бонг уринг» шеъри характерлидир. Бу шеър ҳам чуқур фалсафий мазмунга эга. Унда ҳам шоир инсон ҳаётининг моҳиятини ташкил қилувчи муҳим нарсалар ҳақида фикр юритиб, жуда ҳаққоний, ғоят ҳаётний деталлар орқали лоқайдлик, пассивликни қоралайди ва одамларни ҳар лаҳзани қадрлаб, мазмунли ва фойдали ҳаёт кечиришга ундайди. Шеър шу қадар оташли таъсир кучига эгаки, уни ўқиб чиққач, одам ўз ҳаётига бир қайта назар ташлашга эҳтиёж сезади, умрининг беҳуда ўтган дамлари учун ўкинади ва қалбида фурсатни қадрлаш иштиёқи пайдо бўлади.

«Тирик сайёралар»даги энг яхши шеърлардан бири «Арслон ўргатувчи»дир. У Канада туркумига кирган. Ундаги воқеа шоирнинг Канадада кўрганларидан бири. Бироқ шоирнинг кучи шундаки, у бир факт поэзияси даражасида қолмай, ўша фактга умумбашарий маъно беради. Одам «тўқайлар шоҳи» арслоннинг бошида қамчи ўйнатиб, оловли ҳалқадан сакрашга мажбур этади. Арс-

лон бир ҳамла билан бу нуноқ масхарабозни мажақлаб ташлаши мумкин, бироқ маълум бўладики, у шерни ожиз, ўзини зўр билганидан эмас, «эгалик қул» бўлгани учун, «тириклик қули» бўлгани учун шундай қилишга мажбур экан. Тириклик бирига қамчи тутқазган, иккинчисига — қафас. Бу адолатсизлик олдида иккови ҳам лол. «Арслон ўргатувчи» шеърисида эркисизлик фожиаси яхши очилган.

Эркин шеърятининг фазилатларидан яна бири сифатида шунни таъкидлаш керакки, шоир бутун инсоният тақдири ҳақида ўйлар экан, маъхумиятга берилиб, аниқ ижтимоий меъёрни унутмайди. Яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, гўзаллик ва хунуклик шоир учун аниқ синфий чегараларга эга — бу тушунчаларга шоир совет кишининг кўзи билан қарайди. Унинг шеърларида икки олам — юксак маънавий фазилатларга, олижаноб сифатларга эга бўлган гўзал одамлар олами ва шоир идеалига батамом зид бўлган манфаатпарастлар, «оқсоқоллар», матмусалар олами бир-бирига кескин қарама-қарши туради. Шоир бутун эҳтироси билан буларнинг биринчисини маъқулласа, иккинчисини қоралайди. Бироқ «Оқсоқол», «Матмусанинг дутори», «Сен менга тегма», «Манфаат фалсафаси» каби танқидий руҳ билан суғорилган шеърларни китобнинг умумий контекстидан ташқарида турувчи асарлар деб қарамаслик керак. Шоир уларда ҳаётдаги нуқсонлар ҳақида гапирар экан, иллатларни қаҳр-ғазаб билан фош этар экан, бари бир, гапни асосий масалага — инсонийлик масаласига, инсон ҳаётининг моҳияти масаласига олиб бориб боғлайди. Мана, «Оқсоқол» шеъри: соч-соқоли оқармаган бўлса-да, «оқсоқол» деб ном олган, чоғроқ бўйли, лекин қаддида салобати бор, қўлида тол хивичи билан секин юрадиган, секин гапирадиган бу одам ҳар саҳар нонга навбатга турган одамларни тартибга келтиради. Бундай воқеа оғир уруш йилларида тез-тез учраб турарди. Бироқ шоирнинг мақсади уруш йилла-

ридаги нохуш ҳодисалардан бирини бугун яна бир қайта эслатиб қўйиш эмас. У масалага чуқурроқ қарайди: нима учун одамлар қалбларига қулоқ солиб, ўзлари тартиб ўрнатиш ўрнига, шу мушук кўзли шумшукка мутелик билан бўйин эгадилар? Шеър шоирни ўйлантирган ана шу муаммога жавоб излаш оқибатида туғилган. «Оқсоқол» шунчаки тартиб ўрнатувчи эмас, балки қаҳр, бешафқатлик, зуғумнинг тимсоли. Бу дағал куч эгаси «қора оломондан ҳазар қилади, пастдагиларга ғазаб, нафрат билан назар ташлайди.» Унинг қўлидаги хивичи, шафқатсизлиги одамлар қалбига қўрқув солган. Йиллар ўтиб, замон ўзгарди, бугун «янграр атрофда шодон қўшиқлару қувноқ хандалар». Бундай шароитда «оқсоқоллар» ҳаётнинг катта йўлидан сурилиб, бир чеккага чиқиб қолди. Шу тарзда шеърда оддий бир факт улкан ҳаёт ҳақиқатини ифодаловчи чуқур маъно касб этади, шоир халқ ҳаётининг тажрибасини «муҳтожлик қўрқув туғдиради, қўрқув эса мутеликни барпо этади», деган маънода умумлаштиради. Шу маънони шоир китобининг бошқа бир ўрнида гоаят ихчам шаклда бир байтга жойлаб, теран ҳикмат сифатида китобхоҳга тақдим этади:

Қўрқувнинг кўзи катта,
Юраги кичик бўлур,
Қўрқув зўр келган юртда
Арслонлар кучук бўлур.

«Тирик сайёралар»да «Тоғ лочини», «Матмусанинг дутори», «Қумурсқалар жанги», «Тангри ва ямоқчи» каби шеърлар борки, улар ҳам ҳаётни бадий ифодалашнинг янги-янги имкониятларини излаш оқибатида туғилган. Бу шеърлар ривоятлар ёхуд афсоналар тарзида ёзилган бўлиб, шоир бу форма орқали ҳам бугунги куннинг муҳим гапларини айтиш, умумбашарий гоаяларни, теран ҳаёт ҳақиқатини ифодалаш мумкин эканини исбот қилган.

Изланишлар оқибатида Эркин шеърлятида пайдо

бўлган янги сифатлардан яна бири ундаги юморда кўри-
нади. Маълумки, бадий ижодда юмор чинакам истеъ-
доднинг доимий йўлдошидир. Узи юксак талант эгаси
бўлиб, юмор туйғусига эга бўлмаган, асарларида қай
даражада бўлмасин, юмордан фойдаланмаган ёзувчини
эслаш қийин. Эркин Воҳидов ҳам бундан мустасно эмас.
Унинг биринчи тўпламидаёқ юморга мойиллиги аниқ се-
зилиб турарди. Бу мойиллик китобдан китобга ўтиб,
кучая борди. Ундай бўлса, нима учун юмордан фойдала-
нишни Эркиннинг бугунги шеърлятига хос янги сифат
деб баҳоламоқдамиз? Гап шундаки, бугун Эркин шеър-
ларида юморнинг кўлами ҳам, вазифаси ҳам анча ўз-
гарган. Агар аввалги шеърларида юмор кўпроқ тасвир-
ни безовчи поэтик деталь вазифасини ўтаган бўлса
ёки шоирона лутф оқибатида туғилган гўзал сўз ўйини
бўлган бўлса, бугун у Эркин шеърларида воқеликни ба-
дий ифодалашнинг асосий воситаларидан бири бўлиб
қолган. Кўпгина шеърларда Эркиннинг воқеликка му-
носабатининг замирида юмор ётади. У зоҳиран жуда
жиддий, ўта салобатли кўринган воқеа ва ҳодисалар-
га мийиғида кулиб муносабатда бўла оладикки, бу улар-
нинг турли қирраларини батамом кутилмаган жиҳатдан
очишга имкон беради. Ҳозир Эркин юморни шеърга де-
таль сифатида сингдириб юбориш билан қаноатланмай,
бутун-бутун шеърларни бошдан-оёқ юмор асосига қур-
моқда «Замин ташвишлари» шеъри ана шундай асар-
лардан биридир. Унда қаламга олинган ташвишлар
аслида заминники эмас, инсонники. Шунинг учун ҳам
шеър сўнггида замин тилидан инсонга қарата айтилган
гаплар бутун асар мазмунини янгича рангга бўййди ва
инсон бардошини улуғлайди. Бундай юмор «Биз ишла-
пмиз», «Ёш шоирларга», «Темиртан даҳолар», «Куза-
тиш», «Шаҳарми бу, қишлоқми бу?» каби шеърларда
ҳам мавжуд. Шуниси муҳимки, Эркин шеърларида юмор-
нинг киноя, қочириқ, пичинг каби шаклларига кенг му-
рожаат қилади. Юмордан кенг фойдаланиш шеърлар-

нинг жиддийлигига ҳам, салмоғига ҳам путур етказган эмас. Аксинча, юмор шеърлардаги лиризмни янада тугал намоён қилишга ёрдам берган. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, чунки юмор дегани жилмайиш, табассум деганидир. Жилмайиш эса қалбни ошкор қилишдир. Табассум билан гапираётган одам бизга яқинроқ бўлиб қолади. Табассум — самимият шаҳодатномасидир... Шунинг учун ҳам юмор Эркин шеърларидаги лиризмни кучайтирган; у ҳаёт ҳақиқатини чуқурроқ очишга хизмат қилиш билан бирга, шеърларга такрорланмас ранг беради, улардаги миллий руҳни жилолантиради.

«Тирик сайёралар»даги шеърларнинг яна бир фазилати уларнинг равллиги ва мусиқийлигида. Бу фикрни айтар эканман, мен Америка очмаётганимни яхши билман — Эркин аввалдан ҳам шеърятда мусиқийлик, жарангдорлик, равлликиннинг устаси сифатида танилиб келган. Шунга қарамай, юқоридаги фикрни таъкидлар эканман, бунинг боиси бор, албатта. Маълумки, поэзия, шеърят бирор фикрнинг шунчаки вазнга солинган қуруқ ифодаси эмас. Асарга асос қилиб олинган фикр ҳар қанча теран, салмоқли, умумлаштирувчи бўлмасин, агар у яланғоч ва қуруқ ифодаланса, шеър тугилмайди. Ҳақиқий шеър нимаси биландир музикага ўхшайди — унда мазмун теранлиги билан бирга, китобхон қалбига таъсир кўрсата оладиган юксак нафосат ҳам бўлиши керак. Шу нафосатнинг вужудга келишида шеърнинг мусиқийлиги, равллиги, оҳангдорлиги катта роль ўйнайди. Афсуски, шоирларимизнинг кўпгина шеърлари худди шу жиҳатдан оқсайди. Баъзан шундай бўлади: шоир шеърда бирон салмоқли ёхуд оригинал фикрни айтади-ю, лекин шеърнинг шеърдек бўлиши устида қайғурмайди. Бундай асарларни ўқиганингда одам шеърни прозадан, қора сўзлардан фарқлаёлмай хуноб бўласан. Тўғри, уларда вазн бузилмаган, оҳангда ошкора сакталик йўқ. лекин шундай бўлса-да, гўё атайин қилинган-дек, майинликдан, мусиқийликдан қочиш бор. Мен бу

камчиликнинг боисини шеърят маданиятининг етишмаслигидан деб биламан. Эркин поэзиясининг, хусусан, янги шеърларининг энг ибратли томонларидан бири шунда, у шеърый техника устида мукаммал ишлайди, ҳар бир шеърнинг жарангдор ва мусиқавий бўлишига эришади. Шеърлардаги оқар сувлардек қуюлиб келувчи оҳангнинг табиийлиги ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди, шеърларнинг бадийлигини бир поғона кўтаради. Мана, баъзи мисоллар:

Най даставвал наво бўлиб
Кирди дилу ўйларга.
Ҳамма унга шайдо бўлиб,
Олиб кетди тўйларга.

(«Найнинг қисмати»).

Мўжаз ҳовли,
Пастгина девол,
Пастаккина тандири билан
Яшар эди кичкина бир чол
Кичкина бир кампири билан.

(«Тандир ҳақида эртак»).

Мен атиги икки шеърнинг биринчи бандларини келтирдим. Эътибор қилинг: бу мисраларнинг ҳеч қайсисида дабдабали ўхшатишу ақлни лол қиладиган истиоралар йўқ. Улар ҳар қандай безакдан холи, жуда оддий, жўн жумлалар. Лекин шунга қарамай, шу бандларни ўқиш биланоқ, биз қалбимизда аллақандай гўзаллик туйғуси уйғонаётганини, вужудимизни майин нафосат чулғаб олаётганини ҳис қиламиз. Бунга шоир шеърят техникасини мукаммал ишлаш билан эришган. Мисралардаги равонлик, мусиқийлик шеърнинг китобхон қалбини ром қилувчи алоҳида, бетакрор иқлимни вужудга келтиради. Бу эса шоирнинг иқтидоридан, нозик поэтик истеъдодидан далолат беради.

«Тирик сайёралар» чинакам шоир учун камолотнинг

чегараси йўқ эканини исбот қилувчи асарлардандир. Бу китоб яна бир бора шеъриятда ҳам замоннинг энг долзарб муаммоларини кўтариб чиқса бўлишини, шеъриятда ҳам инсон характерини жуда чуқур таҳлил қилиш мумкинлигини кўрсатди. Ниҳоят, «Тирик сайёралар» бугунги ўзбек шеърияти изланиш йўлларида бориб, янги-янги поэтик кашфиётлар маррасини эгаллаётганидан далолат беради. «Тирик сайёралар» ҳозирги одамларнинг мураккаб руҳий оламини юксак бадний савияда ифодаловчи асар сифатида адабиётимизда доим яшаб қолади.

ШЕЪРИЯТ — ҚАЛБ ЕЛҚИНИ

Абдулла Орипов ўзбек шеъриятига 60-йилларнинг бошида кириб келди. Унинг «Митти юлдуз» деб аталган биринчи тўплами 1965 йилда чиққан эди. Абдулла илк шеърлари биланоқ кўпчиликнинг эътиборини жалб қилди. Чунки унинг шеърларида китобхон қалбига жиз этиб тегадиган ёлқин бор эди. Еш шоир биринчи китоби билан бақувват поэтик истеъдод эгаси эканини, китобхонга айтадиган ўз гапи борлигини, ҳаётга ўзига хос янгича нигоҳ билан қарай олишини намойиш этди. «Митти юлдуз»даги шеърларда шоир қалбидagi ёлқиндан нурланган ўзгача дунё, теран фикрлар ва эҳтиросли ҳисларга йўғрилган янги бир поэтик олам мавжуд эди. Ушандан бери Абдулланинг «Кўзларим йўлингда», «Онажон», «Ўзбекистон», «Рухим», «Хайрат», «Юртим шамоли» деган китоблари эълон қилинди. Адабий жамоатчилик ва шеърят мухлислари уларни катта қизиқиш билан кутиб олди, чунки шеърларнинг кўпчилиги шоир қалами ўткирлашиб бораётганидан, таланти улғайиб, балоғат босқичига қадам қўяётганидан далолат берарди. Бу китоблар шеърят мухлисларига том маънодаги юксак поэзия намуналарини туҳфа этди. Бу орада унинг шеърлари рус тилига ҳам таржима қилина

бошланди. Аввал улар «Литературная газета», «Дружба народов», «Новый мир» каби муътабар газета ва журналларда босилди. Кейинроқ эса Тошкентда «Родник», Москвада «Ветер родины» номи билан алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Бу китоблар Абдуллани Буниттифоқ шеърят орбитасига олиб чиқди. Ёш ёзувчиларнинг бешинчи кенгашида шеърят семинарига раҳбарлик қилган атоқли совет шоири Қайсин Қулиев семинар ишининг якунлари ҳақида «Литературная газета»да эълон қилинган мақоласида Абдулла Орипов билан учрашув ўзи учун чинакам шеърят байрами бўлгани ҳақида ёзади. 1973 йилнинг бўсағасида «Совет Ўзбекистони» газетасида босилган мақоласида эса Абдулла Ориповни ҳозирги ёш шоирлар орасида энг истеъдодлиларидан бири сифатида баҳолайди.

Абдулла Орипов улкан совет шоирининг бунчалик юксак баҳосига қандай эришди? Унинг истеъдодининг ўзига хос томонлари нимада? Унинг шеърляти қайси сифатлари билан китобхонларнинг эътибори ва муҳаббатини қозонди?

Аввало, шунини айтиш керакки, Абдулла Орипов янги ўзбек шеърини яратгани йўқ. У шеър тузилишини ислоҳ қилмади, аксинча, унинг ҳамма шеъри традицион вазнлар асосида туғилган. У поэтик тафаккурнинг янги қонуниятларини ҳам кашф этгани йўқ. Қолаверса, у ҳам бошқа юзлаб шоирлар куйлаган нарсалар ҳақида — Батан, муҳаббат, меҳнат ва инсон тўғрисида ёзади. Лекин шунга қарамай, унинг лирикаси ҳозирги ўзбек шеърлятида янги саҳифани ташкил қилади, чунки у ўз моҳиятига кўра новаторона лирикадир. Бу ўринда қарама-қаршилиқ йўқ, негаки адабиётдаги чинакам новаторлик ҳеч қачон ўзидан аввалги адабий тажрибани қуруқдан-қуруқ инкор этишни тақозо қилмайди. Худди шунингдек, чинакам новаторлик ҳеч қачон моҳир қофиябозликдан ёхуд шеърый ритмикадаги устакорликдан ташкил топмайди.

Чинакам шоир одатда улкан қалб эгаси бўлади. Унинг қалби оламнинг барча тўфонлари ва осойишталигини, барча ранглари ва жилоларини ўзига жо этади. Курранинг ҳар силкиниши, заминнинг ҳар зилзиласи бу қалбда битмас излар қолдиради. Шоир қалбининг уришида ҳаётдаги жамики оҳанглар ва куйларнинг, ҳайқириқ ва нидоларнинг акс-садосини эшитмоқ мумкин. Инсон бахти учун қайғуриш, ҳақиқат ва адолат, виждон ва диёнатга даъват, ёвузлик ва ёмонликни маҳв этиб, эзулик ва олижаноблик тантанасига кўмаклашиш иштиёқи чинакам шоир қалбида шундай зўр дардга айланадики, бу дард бамисоли сўнишни билмайдиган оташин ёлқиндай шоирни ҳаловатдан, фароғатдан, лоқайдликдан маҳрум қилади. Шеърият — шу муқаддас ёлқиннинг фарзанди.

Чинакам шоир доимо адабиётга шеъриятнинг янги талқинини олиб келади ва бунда замоннинг эстетик эҳтиёжлари инодаланади. Шеърият вазифаларини янгича тушуниш, шоирнинг жамият ҳаётидаги ўрнини янгича талқин қилиш Абдулла Орипов учун ҳам характерли. Унинг бутун ижоди шеъриятга жиддий ва теран муносабат билан суғорилган. Шеърият шоир учун инсон руҳининг олий ижоди. Инсон жисми, инсон вужуди — дайр денгизидаги бир кема, холос. Бир эмас — бир кун унинг қояга впилиб ғарқ бўлиши муқаррар. Аммо инсон руҳи-чи? Шоир инсон руҳига мурожаат қилар экан, жуда чиройли ташбеҳлар билан унинг мангулигини тасдиқлайди:

Сенга на бўронлар кор қила олур,
Сени на йўқотиб, бор қила олур.
Сен мисли камалак — юксак ва сўнмас,
Камалакни эса парчалаб бўлмас.

Ана шу юксак ва сўнмас руҳиятнинг ажиб самараси бўлмиш шеърят чинакамига теран ва гўзал бўлмоғи учун унда инсон маънавиятининг жаминки бойлиги ҳар томонлама ҳаққоний ифодаланиши даркор. Абдулла шеърятдаги сохталикни, шеърятга енгил-елпи муносабатни эҳтирос билан қоралайди, чунки бундай муносабат оқибатида шеърят ўз моҳиятини йўқотиб, майда ва бачкана туйғуларни, сийқа ва жўн фикрларни намойиш қилиш учун бир баҳонагагина айланиб қолади. Шоир ҳеч қачон ўз қиёфасини, ўз овозини йўқотмаслиги ва доимо замонага муносиб қўшиқлар ижод қилмоғи керак. Шоир ўзининг тор дунёсига биқиниб олиб ижод қилиши мумкин эмас — у минглаб иплар орқали зиддиятларга тўла қайноқ ҳаёт билан боғланган. Шунинг учун ҳам у ўз даврининг ташвишлари, дарди, эҳтироси билан яшамоғи лозим. Оламга тор назар билан қараш, ҳаётни бир томонлама талқин қилиш, инсонни схематик тасаввурлардан келиб чиқиб, қолипга солиб қўйиш поэзияни қанотдан маҳрум қилади, уни арзимас, майда ва бачкана нарсага айлантириб қўяди. Абдулла Ориповнинг «Шоир» деган тўртлиги бор:

Демангки, дунёнинг ташвиши қолиб
Ўзини ҳар ёнга уради шоир.
Тоғдай оғир юкни кифтига олиб
Қушдай енгил бўлиб юради шоир.

Бу мисраларда шоирнинг ҳаётдаги ўрни, шоир хизматининг моҳияти жуда ихчам ва лўнда ифодаланган. Шеърят моҳиятини бундай тушуниш Абдулла Орипов лирикасининг уфқларини кенгайтиради, инсон образини яратишда унинг янги принципларини белгилаб беради. Унинг шеърларида ҳаётдаги бирон ҳодисани кўриб, ундан енгил-елпи завқланиш йўқ. Унинг шеърларида инсоннинг бирор сифатини риторик тарзда мақташ бегона. Бу жуда ҳам муҳим, чунки ҳақиқий поэзия юзада ётган нарсани, сийқа ҳақиқатларни, жўн фикрларни

шунчаки қайд қилишдан ёхуд баландпарвоз ҳайқириқлардан узоқ туради. Абдулла Орипов ҳар бир шеърда ўзига замондош инсоннинг руҳий дунёсига чуқурроқ кириб боришга, унинг бой ва мураккаб ҳислари ва фикрларини англаб етишга ва шу орқали ўзининг ҳаётга муносабатини ифодалашга интилади.

Шу тарзда Абдулла Орипов поэзиясида лирик қаҳрамоннинг инсоний жозибатор реалистик образи майдонга келади. Бу лирик қаҳрамонда эса замондошимизнинг энг характерли сифатлари мужассамлашган. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони табиатан ватанпарвар инсон. Она-юртга, туғишган жонажон халқига, унинг ўтмиши, бугуни, келажакига, унинг ақл-заковати ва меҳрига муҳаббат лирик қаҳрамоннинг қон-қонига сингиб кетган. Абдулланинг Ўзбекистонга бағишланган шеърлари талайгина. Уларда Ватан муҳаббати янгича талқин қилинади. Масалан, «Мен нечун севаман Ўзбекистонни?» деган шеърини олайлик. Бизнинг поэзиямизда Ўзбекистонга бағишланган юзлаб, балки минглаб шеърлар бор. Уларнинг ҳаммасида ҳам она-юртнинг ҳусн-жамоли, тоғлари ва водийлари, шаҳар ва қишлоқлари, боғлари ва далалари тараннум қилинади. Бу шеърларнинг кўпчилигида Ватан муҳаббати катта маҳорат билан ифодаланган. Абдулла шу шеърларни инкор қилмайди — у ҳам Ўзбекистоннинг гўзал чиройига мафтун, лекин айни чоқда шоир аввалги айтилган гаплар доирасида қолмайди. У ўз шеърда «Ватан» тушунчасини янгича талқин қилади. Абдулланинг лирик қаҳрамони учун «Ватан» тушунчасининг негизида тенгсиз гўзал диёр, жаннат билан рақобатлашувчи ўлка эмас, меҳнаткаш халқ туради. Асрлар бўйича жафо чеккан, фақат Октябрь туфайли рўшнолик кўрган, ўзининг қудратли меҳнати билан юртини безаётган халқ тақдири «Ватан» тушунчасининг мазмунини ташкил қилади:

Шоирона гўзал сўзлардан олдин
Мен таъзим қиламан она халқимга:
Халқим, тарих ҳукми сени агарда
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
Қорликларни макон этган бўлсайдинг,
Меҳрим бермасмидим ўша музларга?

Ватанга муҳаббат туйғуси «Юртим шамоли» шеърда ҳам, «Ўзбекистон» қасидасида ҳам жуда теран ва самимий ифодаланган. «Ўзбекистон» қасидасида Абдулла ўзбек халқининг тарихидаги ёрқин саҳифаларни чинакам фарзандлик ғурури билан поэтик либосда жонлантиради ва чуқур мамнуният билан халқимизнинг бугунги ҳаёти ҳақида ёзади. Ҳатто биринчи қараганда фақат табиат манзараларини тасвирлашга бағишлангандай кўринадиган шеърларда ҳам Абдулла Орипов ўз поэтик принципига содиқ қолади. Мана, унинг «Саратон» шеъри. Унда «бутун олам гўё улкан дошқозон» бўлиб туюладиган саратон манзараси жуда ёрқин поэтик деталларда ифодаланади:

Осмон ловиллаб ёнар офтоб кўридан,
Уфқда саробдан оташин балдоқ.
Чинқириб юборар куннинг зўридан
Қайгадир беркиниб олган чирилдоқ.

Лекин шоирнинг асосий мақсади кўкдан шафқатсиз олов сели қуйиладиган, «гўдак уҳича ҳам шамол» топилмайдиган палланинг поэтик манзарасини чизиш эмас, балки шу манзара баҳонасида халқ жасоратини, қаҳрамонона меҳнатини, фидокорлигини улуғлашдир. Энг муҳими шундаки, шоир деҳқоннинг қаҳрамонлиги шарафига баландпарвоз мадҳиялар ўқимайди, балки бевосита шу қаҳрамонликнинг ўзини кўрсатади. Шоир «ҳали тонг ғунчаси очмасидан лаб, наҳор фароғатин ўйламай тақир, кимсасиз далага кўзни уқалаб чиқиб келган» деҳқонга, қайноқ қозонни кузатиб эмас, ичига тушиб меҳнат қилувчи фидокор инсонга мурожаат қилади:

Кўрдим-ку, манглайнинг тер билан қотиб,
Бераҳм оташга берганини тоб.
Кўрдим-ку, тепангда ўзин йўқотиб
Хайратдан дол қотиб қолганин офтоб.
Азму шижоатинг мен ахир кўрдим,
Кўрдим кўзларингда чарчоқ бир кулгу.

Шундай қилиб, Абдулла шеърларида «Ватан» тушунчаси фидокор халқ тушунчаси билан чамбарчас бирикиб кетади, шонр она-Ватан муҳаббатини она халққа муҳаббат тарзида ифодалайди.

Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони учун «Ватан» тушунчаси фақат ўз республикаси билангина чекланмайди. У кўпмиллатли ўлкамизнинг ҳамма халқларига бирдай муҳаббат ва эҳтиром билан қарайди. Интернационализм туйғуси, ягона оила туйғуси «Некрасов ҳасрати», «Арманистон», «Маяковскийга», «Пушкин», «Қозоғистон охуси», «Совға», «Ленин» каби шеърларида яхши ифодаланган.

Абдулланинг лирик қаҳрамони маънавий дунёси бой, доно, нигоҳи ўткир шахс. У ҳаётни жуда теран қабул қилади, ҳаётдаги кўпгина воқеалар унинг қалбида чуқур из қолдиради ва унинг эҳтиросли ҳисларини, салмоқли фикрларини кўзгайди. Шу ҳислар ва фикрлар орқали ҳаёт китобхоннинг нигоҳи қаршисида бутун тўлалиги ва мураккаблиги, бутун нотекислиги ва зиддиятлари билан намоён бўлади. Мана, «Она сайёра» шеъри. Бу шеър сунъий йўлдош ернинг суратини олиши муносабати билан ёзилган. Суратда она сайёрамиз, бизга бепоёндек, ҳудудсиздек кўринадиган заминимиз — ғоят кичкина, «салмоғи Қуванинг анорича бор». Аммо шу жажжи сайёра ўз бағрига улуғвор тоғларни ҳам, қирғоқсиз океанларни ҳам, яна қанча-қанча қитъалар, мамлакатлар, халқлар ва элатларни ҳам жо этган. Шу замин бағрида неча-неча доҳийлар, сардорлар, куйчилар яшайди. Шу замин қўйнида одамлар тинчлик ва бахт орзусида тирикчилик машаққатини чекади. Бироқ

бу жажжи сайёрадаги ҳаёт ғоят мураккаб. Сайёранинг ҳамма фарзандлари ҳам унга осойишталик ва бахт келтириш ҳақида қайғурмайди. Лирик қаҳрамон шу мураккаблик сабабларини, зиддият илдизларини идрок этишга уринади ва бунинг сабабини ижтимоий тузумларнинг турлилигида кўради. Шеърда замин бағрини поклашдек буюк вазифа бизнинг ватанимиз зиммасига тушгани ифтихор билан куйланган. Лирик қаҳрамон заминнинг порлоқ истиқболига ишонади ва унинг бахтсаодати учун жон фидо қилишга ҳам тайёрлигини билдиради:

Йиллар ўтар балки, ўтар кўп замон,
Ер юзи чулғанар бахтга, чаманга.
Агар дардларингга бўлсам дармон,
Руҳим фидо бўлсин шундай ватанга.
Мен ҳам бир ўғлингман, она сайёра.
Бағринг мен учун ҳам хоки пок бўлсин.
Толенг то абад бўлмасин қора,
Манглайинг оқ бўлсин, ярқироқ бўлсин.

Абдулла Ориповнинг шеърларида ҳаётнинг моҳияти, унинг муттасил ҳаракати, инсоннинг ҳаётдаги ўрни, яшамоқдан мақсади, яхшилик ва ёвузлик, олижаноблик ва разиллик ўртасидаги кураш, севги ва нафрат, садоқат ва хиёнат каби мангу масалалар ҳақида ўйлар кўп. Шоирнинг бу ўйлари реал заминдан ажралган мавҳум ўйлар эмас. Унинг ҳаёт тўғрисидаги жамики ўйлари, мураккаб воқеа ва ҳодисаларга муносабати аниқ, барқарор, мустаҳкам қарашларга асосланган. Шоир ҳаёт ҳақида коммунистик идеалдан келиб чиқиб фикрлайди. У зиддиятли турмушда ниманинг яхши ва ниманинг ёмон эканини коммунистик эътиқод, коммунистик ахлоқ, коммунистик муносабатлар тарозусида тортиб, кўриб аниқлайди. Коммунистик принципларнинг қарор топишига ёрдам берадиган жамики нарсалар шоир учун мақбул ва тараннум этишга лойиқдир ва, аксинча, шунга халақит берадиган нарсаларнинг ҳаммаси унинг

нафрат ва ғазабига дучор бўлади. Худди шунинг учун ҳам у қалбсиз, меҳру шафқатдан маҳрум, ўз ҳаловатини дунёда ҳамма нарсадан ортиқ кўрувчи одамларни эҳтирос билан фош этади («Темир одам»). Шоир лойқа ҳовуз ичида ташландиқ ушоқ еб кунини ўтказувчи, дунёни бир кўлмак ҳовуз деб билувчи тилла балиқчалар орқали мешчанлик психологиясини шафқатсиз қоралайди, инсоннинг маънавий дунёси кенг бўлиши кераклигини тасдиқлайди. Булутларга ёндаш осмон остида, қилчининг дамидай арқон устида маҳорат билан жавлон урувчи дорбоз шоирнинг завқини кўзгайди, аммо катта йўлда эплаб юролмайдиган баъзи кўзи очиқлар уни ҳайратга солади. Шундай қилиб, Абдулла поэзиясида ҳаётдаги эзгуликни, гўзалликни тасдиқлаш худбинликни, лоқайдликни, фикрий ва руҳий қашшоқликни инкор қилиш билан чамбарчас қўшилиб кетади. Бу эса шоир лирикасига ғоят кучли таъсирчанлик бахш этади.

Абдулла Орипов поэзиясида салмоқли ва теран фикрларгина эмас, айни чоқда нурли ва ёрқин туйғулар ҳам катта ўрин тутаяди. Шоир, айниқса, қаҳрамонининг ички дунёсини камбағаллаштирмай, туйғуларини майдалаштирмай тасвирлашга, уни улкан ҳисларга, жўшқин эҳтиросларга қобил бир инсон тарзида кўрсатишга интилади. Унинг шеърларида инсон ҳиссиётининг ҳамма жиллоларини, ҳаётдаги ҳамма ҳодиса ва воқеаларга акс-садо берувчи қалбнинг энг нозик тебранишларини кўриш мумкин. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, шоир ёрқин ва кўтаринки туйғуларни ифодалаш билан бир қаторда, йўқотилган муҳаббат аламини, ҳижрон изтиробларини, жудоллик нолаларини ҳам шеърга олиб киришдан чўчимайди. Унинг шеърларидаги ҳазинлик чуқур инсоний мазмунга эга бўлгани учун китобхонда мунгли таассурот уйғотмайди, унинг қалбида тушқунлик руҳини кўзгамайди. Бунини «Биринчи муҳаббатим» ва «Ошажон» шеърларида кўриш мумкин.

«Биринчи муҳаббатим» ёшлик туфайлими ёхуд бош-

қа сабабданми қадрига етилмаган, йўқотилган, лекин бир умрга қалбга муҳрланиб қолган пок туйғуни қўм-саш ҳақидаги шеър. Шу хатонинг — «аввал билмаганлик, парво қилмаганлик»нинг изтироблари, бефойда афсус чекаётган қалбнинг тўлғанишлари шеърда жуда яхши ифодаланган. Қалбнинг энг теран жойларидан ёлқиндай ловиллаб чиққан бу изтиробли нола айни чоқда ёшлик туйғуларининг мусаффолиги ҳақидаги мадҳия ҳамдир. У бизни инсон қалбининг поклигига, инсон самимиятига ишонишга ундайди:

Нидо бергил, қайдасан, шарпангга қулоқ тутдим,
Сирли тушлар кўриб мен бор дунёни унутдим.
Тонгда туриб номингга ушбу шеъримни битдим,
Дилдаги оҳим менинг, биринчи муҳаббатим,
Ёлғиз оллоҳим менинг, биринчи муҳаббатим.

«Онажон» шеъри автобиографик характерга эга — у шоирнинг онаси Турди Карвон қизининг вафотига ёзилган марсия. Бу шеърда ҳам жудодик алами жуда чуқур ифодаланган. Бу гал ҳам шоир она шарафига умумий мадҳиялар айтиш йўлидан бормайди, балки бир қанча ҳаётий деталлар орқали бутун умрини фарзандларига бахшида этган, уларнинг ўсиб-унишини, камолини кўришни орзу қилган онанинг ёрқин образини чизади. У инсоний мукамаллиги билан қалбимизга чуқур ўрнашиб қолади. Шеърнинг энг қимматли томони, уни лириканинг нодир ва ноёб намунасига айлантирган нарса — унда фарзандлик туйғусининг ғоят чуқур ва самимий ифодаланишидир. Шеърнинг сўнгида бу туйғу юксак патетик оҳанг касб этган:

Дилда неки журъатим бор,
Дилда неки ҳаяжон,—
Бари-бари сенга бўлсин,
Сенга бўлсин, онажон.
Сенга бўлсин бор ҳаётим,
Номим, шоним бир йўла,

Хотирангга ушбу шеърни
Езди ўғлиниг Абдулла.

Абдулла Орипов учун шеърятдаги энг муҳим, энг қимматли нарса инсоний туйғулар, эҳтирослар, кечинмаларнинг чинлиги, ҳаққонийлигидир. Шунинг учун ҳам унинг деярли ҳар бир шеъриси биз бевосита ҳаёт нафаси уфуриб турганини ҳис қиламиз, инсон қалби уриб турганини сезамиз. Лекин бундан шоир лирикаси ўз кўтаринкилигини йўқотмайди. Абдулла шеърларининг энг муҳим фазилати — ҳиссиётнинг самимийлигидир. Шоир нима ҳақида ёзмасин, биринчи навбатда ўз қалбини ҳаққоний ва самимий очади. У ҳисларни ўзгалардан насияга олмайди, балки доимо ўзида ҳис этган, ўзи изтироб билан кашф этган нарсалар ҳақида куйлайди. Шунинг учун ҳам унинг шеърларида муҳаббат ҳамиша муҳаббат, қайғу ҳамиша қайғу, шодлик ҳамиша шодликдир.

Абдулла Орипов поэзиясининг кучи, сеҳри шундаки, у сизни сездирмай, ўз дунёсига олиб киради. Бу поэтик дунёда ҳамма реал нарсалар ўз реаллигини сақлаб туради, бироқ айни чоқда шоирнинг кечинмалари туфайли янги сифатлар, янги белгилар, янги ранглар касб этади. Бу оламда кўкдан қуйилувчи ёмғир — ёмғир ва айни чоқда, муҳаббати рад қилинган ошиқнинг аҳволига йиғловчи самонинг кўз ёшлари, боғларда лов-лов ёнган хазон-хазон ва айни чоқда, шоир юрагидан тўкилган олов куз қуёши эса — қуёш ва айни чоқда, олис ёшликда қолган муҳаббат. Биз бу оламга кирганимиздан сўнг аста-секин ўзимиз сезмаган ҳолда ҳаётга шоир кўзлари билан боқа бошлаймиз, унинг кечинмалари бизнинг ҳам қалбимизга кўчади ва биз бутун вужудимизни шоирга ҳамдардлик туйғуси чўлғаб олганини ҳис қиламиз. Шу тарзда китобхон билан шоир лирикаси ўртасида яқинлик ва яқдўллик пайдо бўлади. Бу эса бадий асарнинг ҳаётий кучини кўрсатувчи, унинг китобхонлар фикрига

ва ҳисларига таъсирини белгиловчи энг муҳим фа-
зилатдир.

Поэзия ҳам санъатнинг бошқа турлари каби образ-
ли фикрлаш демакдир. Абдулла Орипов лирикаси ҳа-
миша ёрқин, тўлақонли, маъноси кенг ва теран образ-
лар асосига қурилган. Шоир ҳаётни кузатар экан, минг-
лаб турли-туман воқеаларнинг, ҳар хил ҳодисаларнинг
гувоҳи бўлади. Булар шоир хотирасида изсиз йўқолиб
кетмайди. Аксинча, улар турли ассоциациялар қўзғай-
ди, янги фикрлар ва ҳисларни уйғотади ҳамда шоирга
ҳаёт ҳақида, инсоннинг моҳияти тўғрисида мулоҳаза
юретишга имкон беради. Абдулла Орипов ижодининг
жозибаси шундаки, у ўзига қадар бошқа шоирлар томо-
нидан кўплаб марта қаламга олинган ҳодисалар ва
предметлардан ҳам ҳаққоний шеърят учқунини чиқа-
ра олади. Натижада, бу ҳодисалар ва предметлар биз-
нинг нигоҳимиз қаршисида янги қирралари билан намо-
ён бўлиб, бизни ҳаёт ҳақида жиддий ўйлашга ундайди.
Мана, «Бургут» шеъри. Осмоннинг эгаси, самода эр-
кин ва мағрур парвоз этувчи бу қушлар султони ҳақида
озмунча шеър ёзилганми? Лекин Абдулла бургут ҳақида
ёзишдан чўчимайди, чунки у бургут орқали китобхонга
ўзининг салмоқли гапини айтади. Бургутнинг шиддат-
ли парвози шоирнинг ҳавасини қўзғайди, завқини кел-
тиради. Бироқ шу қудратли парвоздан мақсад нима?

Ўйноқи шамоллар ила басма-бас,
Ана, қўнди бургут энг юксак жойга.
Чўққи узра мағрур турди-ю бирпас,
Яна бўрон мисол қўзғалди. Қайга?

Ана шу «қайга?» деган савол шоирни бургутга янги-
ча қарашга ундайди ва у ҳар қандай шиддатнинг, мағ-
рур қудратнинг, бўрон мисол парвознинг замирида ул-
кан мақсад бўлиши зарурлиги ҳақидаги ҳукми китоб-
хонга ҳавола қилади:

Ахир не бўларди берсанг, табнат,
Шу буюк шиддатга яраша мақсад.

Бургутнинг қудратли ва лекин бемақсад парвози ҳақидаги афсус-надомат бизни инсон учун муҳим, фойдали, юксак мақсаднинг зарурлиги ҳақида ўйлашга даъват этади.

Абдулланинг «Булут» деган шеъри ҳам «Бургут»га ҳамоҳанг. Шамол қанотида ошёнидан узоқ-узоқларга йўл олган, аммо қайларга шошилганини билмай, чўллар, тоғлардан ўтиб, йўлини йўқотган булут шоир қалбида теран мазмунга ва дадил умумлашмаларга тўла ассоциациялар қўзғайди:

Ва бир кун кезишлар жонга тегди-ю,
Қайтмоқ бўлди шунда ортига. Бироқ...
Бироқ... Йўл бермади шамоллар ҳайдаб,
Инглаб битди булут, сел бўлди кўзёш.
Сўнг ирмоқ бўлди-ю, билмайдн қайда...
Маконин ахтариб олиб кетди бош.

«Райҳон», «Қўшиқ», «Денгизга», «Юртим шамоли», «Сен баҳорни соғинмадингми?» «Най», «Булбул», «Ях-малак», «Сув» ва яна бошқа кўплаб шеърлар Абдулла Орипов шеърлятидаги образлиқнинг моҳияти ҳақида яхши тасаввур беради. Бу образлиқлик, нарсаларни ўз нигоҳи билан янгича кўра олиш, тинимсиз, изланувчи фикр ва маънодор поэтик умумлашмалар Абдулла Орипов шеърлятини чинакам санъат намуналарига айлантиради.

Абдулла Орипов адабиётга ўзига тенгдош авлодининг — XX аср ўрталаридаги ёшларнинг ўй-фикрларини, орзу-армонларини, туйғулари ва кечинмаларини олиб кирди. Шоир уларни самимий ҳурмат қилади, уларнинг манфаатлари билан яшайди, уларнинг фикри билан фикр қилади, уларнинг ҳислари билан ҳис этади. Ўз лирикасида Абдулла замондошимиз образини — фикрловчи инсон образини, бутун фикри-зикри келажакка йўналтирилган, одам ташвишларини ўйловчи, истиқбол

учун ўзини масъул деб билувчи ижодкор инсон образини яратди. Шоир шеърларида бор бўй-басти билан намён бўлувчи инсон улкан ишларга, теран ҳиссиётларга қобил. У жонсиз соя эмас, балки заминда барқарор турувчи инсоннинг ҳамма улуғворлиги ва ожизликларини ўзида мужассам этган жонли шахс. Бу шахсни тасвирлаш орқали шоир бизнинг қалбимизда энг яхши туйғуларни, энг ёрқин ҳисларни қўзғайди, бизнинг маънавий оламимизни бойитади, олам ҳақидаги, ҳаёт ва инсон тўғрисидаги тасавурларимизни чуқурлаштиради. Шоир шуниси билан бизга ардоқли. Абдулла Орипов шеърларининг кенг китобхонлар оммаси қалбига тез йўл топганининг боиси ҳам шунда.

Севимли шоиримизга қандай истак билдириш мумкин? Мен унга бундан кейин ҳам шундай яшаш ва ижод қилишни тилардимки, бунинг оқибатида у келгусида ҳеч қачон ўз истеъдоди қаршисида хижолат чекадиган аҳволга тушмасин, Абдулла ҳамиша ўзининг улкан, нодир ва нурли истеъдодига муносиб бўлсин.

Шоирлар билан альпинистлар ўртасида муайян муштараклик бор: улар ҳаётлари давомида ҳамиша чўққиларга интилишади. Шоир ҳам, альпинист ҳам ҳеч қачон биринчи бўйсундирилган чўққи билан кифояланиб қолмайди. Чунки чўққилар кўп. Биринчисига кўтарилсанг, унинг ортидан нигоҳинг қаршисида янги чўққи пайдо бўлади. Ундан кейин эса яна ва яна... Ҳаёт шунақа. Энг юксак, энг нурли чўққилар ҳамиша олдинда.

ҲАҚҚУШ ҲИКМАТЛАРИ

...Уни на кўриб бўлади, на қаёқдан келаётганини, на қаёққа кетаётганини билиб бўлади. Фараҳли ва сокин тонг олдида одамлар унинг «Ҳақ-қ» деб чақирганини эшитади, холос. Ҳаққуш овозини бирон садо бўлиб юборса, милтиқ гумбури босиб кетса, ёмон бўлади... Юртимизда, осмонимизда ҳаққушнинг «Ҳақ-қ!» деган нажиб қичқириғи янграётган экан, бу — буюк саодат.

Демак, олам—осойишта, юрт—фаровон, ҳақиқат—барқарор...

Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқирғи» деб аталган китобида афсонавий Ҳаққуш шу тарзда тириклик рамзи сифатида талқин қилинган. Асар инсон тириклигининг энг муҳим, энг зарурий жиҳатларидан нақл қилувчи афсоналардан таркиб топган. Улар шу қадар теран ва ибратли мазмунга эгаки, уларни Ҳаққуш ҳикматлари деб атаса бўлади.

Омон Матжон шу пайтгача кўпроқ замонавий мавзуларда асар битиб келганди. Бу гал у она юрти—Хоразм диёрининг қадим ривоятларига, антиқа афсоналарига қўл урибди. Хўш, шоирни бунга нима мажбур этди? Бугунги адабиётга кўҳна ривоятларни олиб кириш шунча зарурми? Умуман, йигирманчи аср одамига—телевизорлар, ракеталар, компьютерлар, космик кемалар замонида яшаётган одамга афсонаю эртақлар, мифлару ривоятлар равоми? Бу саволга Омоннинг ўзи китобида яхши жавоб берган.

Омон афсоналарни «болалигимизнинг оқ қанотли қушлар»и деб жуда нафис ва шоирона таърифлайди. Афсона унинг учун алмисоқдан қолган лузумсиз буюм эмас, аксинча, «узоқ умр кўрадиган, яъни энг кўп маънавий хизмат қиладиган фахрий ватандош». Афсонага мурожаат қилиш замонавий ёзувчи ижодида чекиниш, ортга кетиш эмас. «Бу—тезлигимиз, суръатимиз ошгани сабабли биздан орқада қолиб кетаётган эски дўстларимиз—эзгулик, самимият, табиийликни бирга олиб кетиш учун бир зумлик қайрилиш, холос».

Бу гапларга қўшимча қилиб яна шуларни айтиш мумкин: афсона ўтмиш авлод-аждодларимизнинг, бобокалонларимизнинг бизга қолдирган маънавий васияти. Афсоналарнинг насллардан наслларга кўчиб, асрлардан асрларга ўтиб, бизнинг кунларимизга охори тўкилмай етиб келганида буюк ҳикмат бор—маънисиз гап ҳеч қачон тилдан тилга кўчиб юрмайди. Афсоналарда насл-

ларнинг ҳаётий тажрибаси, ундан чиқарилган лўнда ва доно хулосалар мужассамки, бу хулосаларда халқ ҳаётининг асосини ташкил қилувчи буюк маънавий ақидалар ифодаланган. Уларнинг мағиз-мағизига шу афсоналарни ижод этган халқнинг қалби, руҳи, даҳоси сингиб кетган. Афсоналар — ўтмишни бугунга, бугунни эртага улайдиган гўзал ва безавол маънавият ришталаридир.

Ҳозирги замон одамнинг тафаккури ўсиб, донороқ бўлиб қолганини кўрсатувчи муҳим белгилардан бири шундаки, у ўзи беқийс маънавий бойликлар яратиш билан чекланмай, ўтмишда яратилган маънавият дурдоналарини қадрлашни, уларни кўз қорачиғидай авайлаб-асраб, бугунги амалий фаолиятида фойдаланишни яхши ўрганиб олди. Бу ҳақиқат Чингиз Айтматовнинг китобга эпиграф қилиб олинган сўзларида яхши ифодаланган: «Хотираси бўлмаган, тарихи бўлмаган, кўҳна ривоят ва афсоналарда, классик адабиётда акс этган маънавий биографияси бўлмаган одам руҳан қашшоқликка маҳкум ва бундай одам мураккаб замонамиз ҳаётини англашга ожиз». Бинобарин, Омон Матжон Хоразм афсоналаридан бир дастасини «Ҳаққуш қичқириғи» китобига жамлаб, хайрли ва фойдали иш қилган. Шунинг учун шоирни алқаса арзийди. Бироқ Омон фольклоршунос олим эмас, шоир. Омонни ҳар қайси афсонанинг келиб чиқиши-ю, поэтикаси, композицияси-ю, тил хусусиятлари қизиқтирмайди. Омонни афсонанинг умумий мазмуни, шу мазмун заминидеа ётган ҳақиқат нуқраси жалб қилади. Омон шунини асос қилиб олади-да, ўз шоирона индивидуаллигига йўғириб, афсонани қайтадан яратади. Ҳар бир афсонада Омон Матжон шахсиятининг якқол сезилиб турадиган аниқ муҳри бор. Шунинг учун «Ҳаққуш қичқириғи»ни Омон Матжоннинг ижодий маҳсули деб қараш керак. Шунинг сабабдан китоб қадимий афсоналардан ташкил топган бўлса-да, бошдан-оёқ том маънода замонавий руҳ билан сўғорилган. Муаллиф эски ривоятларни яна бир бора эслатиб қўйиш ёхуд

Хоразмнинг афсоналарга бой ўлка эканини намойиш этиб, яна бир карра мағрурланиш нияти билан қўлга қалам олмаган. У қадимий афсоналар баҳонасида бугунги кун ҳақида фикр юритишни, бугунги одам учун ғоят зарур нарсалар тўғрисида баҳс қилишни асосий мақсад деб билади. Афсоналарни қайта ишлар экан, шоир уларнинг мазмунини шунчаки баён қилиб бермайди. У ҳар қайси афсона замиридаги чўнг маънони — афсонага мангу ҳаёт бахш этган жонни топишга интилади. Шунинг учун ҳам биз асарни ўқиб, бири биридан гўзал, бири биридан теран афсоналардан мутаассирланиб, завқланиб қўя қолмаймиз, айни чоқда, инсонни Инсон қилувчи, авлодларни авлодларга туташтириб, инсониятга яхлитлик инъом этувчи буюк маънавий ақидалар ҳақида ёки, аксинча, инсонни тубанлик қаърига улоқтирувчи маънавий иллатлар тўғрисида ўйга толामиз. Шу тарзда шоир ўз иқтидорининг кучи билан қадимий афсоналарни бугунги кун манфаатлари учун хизмат қилдиради.

«Ҳаққуш қичқириғи»даги афсоналар иноқлик, дўстлик, адолат, виждонийлик, элу юртга фидойилик, Ватанга садоқат каби юксак маънавий фазилатларни, худбинлик, виждонсизлик, лоқайдлик, хиёнат каби иллатларни юксак бадий савияда очиб беради. Албатта, бу ғоялар, ақидалар, маънавий-ахлоқий принциплар биз учун янгилик эмас. Омонгача ҳам улар адабиётда жуда кенг куйланган. Лекин чинакам санъатнинг сеҳру жодуси шундаки, унда ҳар гал азалий, умумбашарий ҳақиқатлар янги-янги ҳаётий вазиятларда, бир-бирига ўхшамайдиган инсоний характерлар, инсоний тақдирлар орқали очилади ва бунинг оқибатида эски ҳақиқатлар китобхонга ҳар гал янгидай туюлади, қалбини янгидан ларзага солади, янги ҳаяжонлар тўлқинини қўзғайди.

«Ҳаққуш қичқириғи» китобида ҳам шу ҳодисани кузатамиз — ҳар бир афсонада эски, лекин эскирмайдиган ҳақиқатлар янгича намоён бўлади ва улар бирла-

шиб инсон ҳаётининг мазмуни ва моҳияти ҳақидаги поэтик қиссага айланади.

Инсон қандай яшамоғи керак? «Одамнинг ёши» деб аталган шеър инсон ҳаётининг ана шу бош масаласига жавобдай туюлади. Бу шеър машҳур ривоят асосига қурилган: эмишки, жонзотлар пайдо бўлаётган кезларда бобо табиат уларнинг ҳар қайсисига қирқ ёшдан умр ато қилибди. Эшак билан ит «қирқ ёш кўп» деб ярмини олибди. Одамзод эса қирқ ёшни кам деб яна умр сўрабди. Бобо табиат эшак билан итдан ортиб қолган умрни унга берибди. Шундан одамзод қирқ йил одамдай яшар экан, қирқ йил умр эса эшакдай меҳнат қилиб ит азобида ўтар эмиш. Шоир бу ривоятни баён қилади-ю, лекин ундан батамом янгича хулоса чиқаради. Бу хулоса том маънода гуманистик моҳиятга эга бўлиб, инсонни фаолликка ундайди. Инсоннинг қандай яшаши унинг ўз қўлида — у қирқ йиллик одамзод умрини аъло яшаса, ҳеч қачон боши эгилмайди. Бордию, унинг ўз ёши пуч ўтса, ёшлиги бекор кетса, эшак ва ит қисмати бошига тушиши муқаррар:

Қирқ ёш — асл ўз ёшинг,
Қирқ энг тикка қуёшинг.
Шуни аъло яшолсанг,
Сўнг ҳам эгилмас бошинг.
Шу ўз ёшинг ўтса пуч,
Бекор кетса ёшлик, куч.
Эшак ва ит қисмати
Сенга сўзсиз бўлур дуч.

Хўш, «аъло яшаш» деганда нимани тушуниш керак?» «Аъло яшаш» — яхши еб-ичиб, яхши кийиб, тинимсиз кайф-сафо ичида ҳаёт кечириши ёхуд унинг бошқа маъноси борми? Шоир кўпгина ривоятларга таяниб, халқ наздида — «аъло яшаш», биринчи навбатда, юксак ахлоқий-маънавий фазилатларга интилиб яшаш эканини, олижаноб, саҳий, бағри кенг, виждонли бўлиб яшаш эканини кўрсатади. Инсон инсондай яшамоғи учун

кўпгина сифатларга эга бўлиши керак. Бу сифатлар ичида энг зарури — инсоннинг Ватанга фарзандлик туйғуси, элу юртга садоқати, одамлар билан биргалиги, ҳамфикрлиги, қардошлигидир. Бу ғоя айниқса, «Алла» деб аталган ривоятда яхши ифодаланган. Бу кичик насрий лавҳани ўқиб, чинакамига ҳаяжонланасан, киши. Унда гурланлик Розия деган қиз билан хорижий йигит ўртасидаги муҳаббат ҳикоя қилинади. Йигит қизни ўз юртига олиб кетади. Онаси «бола кўрсанг, уларнинг ҳеч бирига алла айтма! Айтсанг, сендан бутун умр норози кетаман», деган шарт билан қизини узатади. Розия мусофир юртда аввалига тинч ва бахтли яшайди. Бола кўради. Шартга биноан уларга алла айтмайди. Болалар оламдан ўтади. Учинчи ўғил туғилади. Унга ҳам алла айтмайди. У ҳам касалланиб қолади. Ниҳоят, бемор ўғилнинг азобларига чидаёлмай, она унга йиғими, ўтинчига ўхшаш овоз билан алла айтади. Бола бора-бора тузалиб кетади. Лекин онанинг ўзи бедаво дардга чалинади — алла унга она юртини, болалиги ўтган жойларни, ота-она, қариндош-уруғларини, дугоналарини эслатади. «Розиянинг кўз ўнгидан болалик хотиралари — Хизиралиёпнинг лойқа сувлари, ғарқ пишган оқ тутлар, ўриқларга осилган арғимчоқлар, қўшиқ айтиб қизил шоли туяётган хушчақчақ хотинлар бирма-бир тизилиб ўта бошлади.» Юрт соғинчи Розияни қийноққа солади. Унинг бирдан-бир овунчи алла бўлиб қолади. Лавҳанинг сўнгида Омон Матжон аллага жуда чиройли ва жуда мазмундор таъриф беради, чунки унда қиссаннинг ҳиссаси мавжуд:

«Алла—онадан ўтган мерос эмас, бизга у—оналаримизга ҳам катта она бўлган она тупроқдан келаётган садо!» Бу ривоятда яна бир теран ҳикмат бор—шоир одамлар қалбидаги меҳр манбалари ҳақида ўйлар экан, уни яна она юрт, она табиатда кўради. Ҳа, табиат биз умр ўтказадиган маскангина эмас, бизни боқадиган, тўйдирадиган, кийинтирадиган қудратгина эмас. У

одамлар учун буюк ибрат ҳам. Одамзод заминдай саҳий, тоғлардай мағрур, пурвиқор, сувлардай шиддаткор, осмондай мусаффо, юлдузлардай юксак бўлмоғи керак.

«Ҳаққуш қичқирғи»да муаллиф ана шу инсоний фазилатларни «Икки гул», «Нуржон ботир», «Энг сўнгги хазина», «Бир Хева — икки қалъа», «Тун афсонаси» каби ривоятларда улуғлар экан, «Акс-садо», «Руҳлар», «Муаллақ тўрғай», «Аждар қудуқ», «Ғалати орол» каби шеърларда инсон қадрига путур етказадиган иллатларни—лоқайдлик, худбинлик, фаросатсизлик, ғийбат, бахиллик каби иллатларни кескин қоралайди. Муҳими шундаки, шоир инсондаги яхшилик майллари билан ёмонлик, ёвузлик хуружлари ўртасида тинимсиз кураш боришини яхши билгани ҳолда, инсонни идеаллаштирмай, унга ички зиддиятларни тан олиб ёндашгани ҳолда асарнинг бошидан оёғигача инсонга, унинг донолиги, оқиллиги, гўзаллигига ишонч руҳини куйлайди. У инсоннинг бахтли бўлиши учун унга эрк лозимлигини, адолат барқарор бўлиши кераклигини, тинчлик зарурлигини уқдиради. Бу ғоялар «Арслон ва қафас», «Камалак», «Дунёнинг чегараси» каби ривоятларда жуда нафис ифодаланган.

Китобдаги энг ёрқин ривоятлардан бири «Ўн учинчи эшик» деган шеърда ҳикоя қилинган. Бу шеър буюк аллома Беруний билан боғлиқ бир афсона ҳақида. Эмишки, Маҳмуд Ғазнавий Берунийнинг топқирлигини синамоқчи бўлиб, саройга таклиф қилибди. Султон ўтирган хонанинг ўн икки эшиги бор экан. Беруний кириб келгач, султон «Ҳозир қайси эшикдан чиқиб кетишимни айтасан», дебди. Беруний бу жумбоқнинг жавобини қозға ёзиб, султонга беради. Султон эса жавобни ўқиб ҳам ўтирмай, ўрнидан даст туради-ю, ўн икки эшик қолиб, деворни буздириб, йўл очдириб, шу «эшик»дан чиқиб кетади. Албатта, маккор ва ҳийлакор султон бу қилиғи билан олимни мот қилдим деб ўйлайди. Султон қайтгач. Берунийнинг жавоби ўқилади:

Кимнинг агар бор гахти-тожи,
Куч-қудрати доғи устивор, —
Қай томонга юз бурса — ҳаждир,
Қай томонга шаҳд этса — йўл бор!

Жавобни эшитгач, султон Берунийнинг донолигига тан беради. Билмадим, бу воқеа ҳақиқатдан ҳам рўй берганми-йўқми? Лекин гап бунда эмас. Бари бир, бу ривоятда инсон ақлининг қудратига ишонч, заковатининг улуғлиги қаршисида эҳтиром яхши ифодаланган. Омон Матжон эса бу ривоятни фақат Беруний ҳаётидаги бир эпизод сифатида талқин қилиш билан чегараланмайди, балки, умуман, инсон тафаккурига мадҳия даражасига кўтаради.

Юқоридаги мулоҳазалардан аён кўришиб турибдики, Омон Матжоннинг чуқур гуманистик пафос билан суғорилган янги китоби бугунги адабиётимизни бойитувчи, китобхонга чинакам эстетик завқ бағишловчи асар. Бу мулоҳазани ёздим-у, яқинда бир атоқли ёзувчимиз билан бўлган суҳбат эсимга тушди. Дўстим Омоннинг маҳоратига умуман тан берган холда, «Ҳаққуш қичқирғи»ни унча маъқул кўрмади. Уннинг фикрича, китобдаги афсоналар тарқоқ, бир-бири билан унча боғланмаган. Асар яхлитликдан маҳрум, унда автор концепцияси яққол сезилиб турмайди. Мен бу мулоҳаза тўғрисида кўп ўйладим, чунки биринчи қарашда, ҳақиқатан ҳам, китоб бир-бири билан боғланмаган ривоятлар йиғиндисидай туюлади. Китобни бир неча марта ўқиб чиқдим. Ўйлаганим ва ўқиганим сари дўстимнинг ноҳақлигига ишончим орта борди. Албатта, китобдаги ривоятлар ва афсоналар нисбий мустақилликка эга: уни истаган жойидан ўқийвериш мумкин. Эҳтимол, бу ривоятлар ёнига яна беш-олтита янгиларини қўшиш мумкиндир. Лекин шундай бўлса-да, «Ҳаққуш қичқирғи»ни яхлит ва тугал асар деб баҳолаш керак. Уни яхлит ва тугал қилган иккита омил бор — уларнинг бири юқорида айтилганидек, ҳар бир ривоятда яққол сезилиб ту-

радиган шоир индивидуаллигининг муҳри, иккинчиси эса — авторнинг инсон ҳаёти, тақдир, тадрижи ҳақидаги гуманистик концепциясидир. Бу концепция ҳақида ҳам юқорида кенг тўхтаган эдик.

Бундан ташқари яна шуни айтиш керакки, қурилиши, композицияси жиҳатидан «Ҳаққуш қичқирғи»га ўхшайдиган асарлар адабиётда ўтмишда ҳам кўп бўлган, ҳозир ҳам учраб туради. Жумладан, грузин ёзувчиси Орхан Сабо Орбелианининг «Елғоннинг ҳикмати» деган асарини ёхуд ҳозирги даврдаги литва ёзувчиси Э. Межелайтиснинг «Тунги капалаклар» асарини, латиш ёзувчиси И. Зиедониснинг «Эпифаниялар» китобини эслаш мумкин. Уларнинг бири турли-туман ривоятлар ва афсоналардан, иккинчиси айрим биографик ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилувчи парчалардан, учинчиси автор кайфиятини баён этувчи лирик лавҳалардан ташкил топган. Бундай асарлар «Ҳаққуш қичқирғи» каби асарларнинг ҳаётда яшаши қонуний ва табиий бир ҳол эканидан далolat беради.

Албатта, Омон Матжоннинг китоби муайян камчиликлардан ҳоли эмас, бироқ бу камчиликлар асарнинг қурилишига тааллуқли эмас, балки айрим ривоятларнинг нотекис ёзилганида кўринади. Менинг назаримда «Комил Хоразмийнинг сулҳ тузишни сўрагани», «Гурлан деган жойнинг номи», «Икки тоғ», «Ишқ ва рашк» каби шеърлар бошқаларига қараганда сустроқ ёзилгандек, улар замиридаги маъно ва ғоя етарли даражада теран эмасдек туюлади. Бироқ бу қусурлар китобнинг умумий қимматини туширмайди. Унинг яна бир фазилати сифатида шуни айтиш керакки, кўпгина ривоятлар жуда содда ва шу билан бирга жуда гўзал, образли, жарангдор шеърда баён қилинган. Бу жиҳатдан Омоннинг халқ поэзиясига хос яхши сифатлардан самарали фойдаланганини таъкидлаш керак. Мана «Хевоқ афсонаси»дан олинган бир парча. Унда тўфонга тушганларнинг ҳолати жуда аниқ чизилган:

Ахир шунча чайқалишлар,
Шунча бўрон-тўфонда
Тоза кил-кил бўлди юрак,
Жон қолмади бу жонда...

Камалакка берилган таърифнинг гўзаллигини ва ра-
вонлигини кўринг:

Уни денгиз йўллар экан
Борлиқ гўзал бўлсин деб,
Осмон тиниқ, тупроқ бўлиқ,
Боғлар асал бўлсин деб.

Бундай жарангдор шеърнинг бир ўқишдаёқ хотиранг-
га ўрнашиб қолганини сезмайсан, киши.

Яна бир парча келтираман. Унда табиат манзараси
фоят аниқ деталларда қабарик ҳолда тасвирланган:

Чўққиларнинг олмос зирҳидан
Яланг оёқ чиқиб келар Кун.
Курк товукдек тошлар пинжидан
Мўлтирайди минг кўзли шудринг.

Чинакам шоирона манзара. Унда ҳар бир деталь,
ҳар қайси сўз ўз ўрнида ишлатилган. Шундан жозоба
ва гўзаллик касб этган. Хуллас, «Ҳаққуш қичқирғи»
китобида Омон Матжоннинг шоирона кўриш ва тасвир-
лаш қобилияти ўсиб бораётганини кўрсатувчи бундай
парчалар, лавҳалар кўплаб учрайди.

Омон Матжоннинг бу китоби мазмуни билан ҳам,
шакли билан ҳам мақтовга лойиқ бўлиб, бугунги ўзбек
шеърятининг воқеликни поэтик ўзлаштириш ва кў-
ламлироқ тасвирлаш имкониятларини кашф этиш йўли-
даги изланишлари яхши самаралар бераётганидан да-
лолатдир.

«Ҳаққуш қичқирғи» қирқ афсонадан ташкил топиши
керак эди. Бироқ унда атиги ўттиз тўққизта афсона бор.

Қирқинчи афсона ўрнига эса авторнинг китобхонга мурожаати берилган: «Хўш, буёғи ўттиз тўққизта-ку, қирқинчиси қани?» дерсиз?! Қирқинчиси сизга ҳавола, муҳтарам китобхон. Хоҳланг, ўзингиз тўқинг, хоҳланг, эшитган ё ўқиганларингиздан бирортасини қўшиб қўйинг. Ахир, ҳаётда кишининг ҳеч бўлмаганда, биргина ўз афсонаси бўлиши керак!»

«Ҳаққуш қичқирғи» ҳар кимнинг ўз афсонасига эга бўлишига ёрдам берадиган китобдир, яъни у бизнинг маънавий дунёمизни бойитади, руҳиятимизга янги ранглар бахш этади, бизни қиммати мангу йўқолмайдиган маънавий дурдоналар оламига олиб киради.

ШЕЪРИЯТ МУАММОЛАРИ

ЙУЛ БОШИДА

Фронтчи шоирлар авлодининг таниқли вакили Николай Старшинов мақолаларидан бирида биографиясидан шундай воқеани эслайди: 1943 йилнинг ёзида фронт бўйлаб ялпи ҳужумга қизгин тайёргарлик бораётган бир пайтда Старшиновни қуролдош дўсти миномётчи Носков билан бирга олдинги маррадан чақириб олиб, фронт яқинидаги бир жойга жўнатишади. Бу жойда Ғарбий фронтдаги... ёш шоирларнинг кенгаши бўлаётган экан. Ушанда Николай эндигина дастлабки шеърларини машқ қилаётган ўн тўққиз яшар бошловчи шоир эди. Бугун эса у рус совет поэзиясининг кўзга кўринган намояндаларидан. Албатта, ўша кенгаш Старшиновнинг йирик шоир бўлиб етишувида ҳал қилувчи роль ўйнамаган бўлиши ҳам мумкин. Бу воқеа бошқа жиҳатдан диққатга сазовор: адабиёт ҳақида, унинг ёш кучлари, бинобарин, истиқболи ҳақида ғамхўрлик қилиш — бизнинг социалистик жамиятимизда шунчаки вақти-вақти билан амалга оширилиб туриладиган «тадбир» эмас, балки доимий, қонуний ва зарурий бир ҳолдир. Урушнинг энг оғир дамларида, ҳар битта одам ҳисобда бўлган шайтондаки бутун бир фронтнинг ёш шоирларини бир жойга тўплаб, улар билан ижод ҳақида, шеър ҳақида, поэзиянинг моҳияти ва мақсадлари ҳақида батафсил фикр алмашиб олинган экан, демак, бизда ёш ижодкорнинг

тақдири ва истиқболи давлат аҳамиятига молик бўлган катта масалалар қаторида туради. Буни далиллайдиган мисолларни ҳаётдан кўплаб келтириш мумкин. Айниқса, партиямизнинг XXV съезидан кейин ёш ижодкорларга ғамхўрлик том маънода янги босқичга кўтарилди. Бу эса яхши самаралар бермаслиги мумкин эмас эди. Сўнгги йилларда биз умумиттифоқ миқёсида ҳам, республикамизда ҳам ёш ижодкорларнинг беқиёс фаоллашганини кузатмоқдамиз. Ёшлар бугунги адабий жараёнда тобора сезиларли роль ўйнамоқда. Уларнинг асарлари умуммаданий ҳазинамизни бойитмоқда ва кўплаб адабиёт, санъат мухлисларининг муҳаббатини қозонмоқда.

Дадил айтиш мумкинки, адабиётимиз тарихида ҳали ҳеч қачон ёш ижодкорлар адабиёт майдонига бугунгидай зич сафлар билан, шахдам қадамлар билан кириб келмаган эди. Бу тасодифий эмас. Халқ маънавий ҳаётининг мислсиз ривожини, ижод булоқларининг жўшиб қайнаши ривожланган социализм даврининг муҳим белгиларидан биридир. Албатта, бугун шеърлари ёхуд ҳикоялари босилиб турган, ҳатто битта-яримта китоби чиққан ёшларнинг ҳаммаси ҳам эртага муқаррар тарзда катта шоир ёки катта адиб бўлиб қолмайди. Лекин келажакнинг атоқли сўз санъаткорлари айтиши бугунги ёшлар орасидан етишиб чиқмоғи шубҳасиздир. Ёшлар ичида чинакам истеъдод эгаларининг мўллиги бу фикрни комил ишонч билан баралла айтишга имкон беради. Фақат бир ҳақиқатни чуқур англаб олиш керак — ҳолва деган билан оғиз чучимаслигини бадий ижодга ҳам тааллуқли. Одамда истеъдод бўлгани жуда яхши нарса, албатта, лекин ижодда «фалончи истеъдодли» дейиш билан иш битмайди. Йўл бошида турган ёш ижодкорнинг истеъдоди очиламан деб турган ғунчадай гап — уни авайлаб, парваришлаб вояга етказиш керак. Ҳар бир ёш ижодкор ўз истеъдоди учун адабиёт олдида, халқ ва жамият олдида чуқур масъулият туйғусини ҳис

этиб меҳнат қилгандагина, ўз истеъдодини ҳаёт тошида тинимсиз чархлаб боргандагина унинг ўсиб-улғайиши учун зарур шароит вужудга келади.

Бугунги адабиётимизда тобора сезиларли роль ўйнаётган ижодкор ёшларни шартли равишда «70-йиллар авлоди» деб аташ мумкин. Маълумки, биз «адабий авлод» деганда, биринчи навбатда, адабиёт ривожига янги саҳифа очишга қодир бўлган, ўзидан аввалги авлодларга нисбатан янги гап айта оладиган, ўз қиёфасига эга бўлган ижодкорлар гуруҳини тушунамиз. Шу маънода 70-йиллар авлоди қандай авлод? Уларнинг ижодий қиёфаси қанақа? Шоирнинг ўрнини, шеърятнинг моҳиятини, сўзнинг қадрини қандай тушунадилар? Улар қайси ижодий принципларни муқаддас билишади? Бу авлод шеърятимизнинг мисқоллаб тўпланган тажрибасидан нималарни олмоқда-ю, уни нималар билан бойитмоқда? Беором, серташвиш, сертахлика XX аср ҳаётининг қай жиҳатлари уларни кўпроқ қизиқтиради? Уларнинг асарларида инсон қандай ўрин тутади ва қандай талқин қилинади? Бу авлоднинг ҳаётни мустақил кўришга имкон берадиган ўз кўзи ва китобхонни ларзага соладиган ўз сўзи борми? Бу саволларга мукамал жавоб бериш учун ҳозир самарали ва баракали ижод қилаётган ёшлар тажрибасини имкони борича тўла қамраб олиб иш тутмоқ лозим. Лекин ўз-ўзидан аёнки, бир мақола доирасида бундай қилишнинг сира ҳам имкони йўқ. Шунинг учун биз мазкур мақолада фақат бештагина шоирнинг ижоди асосида фикр юритишни маъқул кўрдик. Улар — Усмон Азимов, Шафкат Раҳмон, Муҳаммад Солиҳ, Муҳаммаджон Раҳмон ва Сулаймон Раҳмон. Айни шу шоирлар ижодини танлаганимизга алоҳида маъно бермаслик керак. Биз уларни бошқа шоирлардан ажратиб олиб, бир-бирларига қарама-қарши қўйиш ниятида эмасмиз, албатта. Бу шоирларнинг ижоди ҳозирги кунда бизга кўпроқ таниш бўлгани туфайли ва уларнинг ижодида бизнинг фикримизча, ўз авлодига хос

хислатлар тўлароқ ҳамда аниқроқ намоён бўлгани учунгина шундай қилдик, холос.

Аввало, бу шоирларга хос баъзи бир муштаракликни кўрайлик. Бу муштараклик, биринчи навбатда, уларнинг биографиясида кўринади. Уларнинг ҳаммаси ҳам урушдан кейин 50 йилларнинг бошланишида туғилган, мактабда, олий ўқув юртларида ўқишган, Совет армияси сафида хизмат қилишган. Уларнинг ижоди ҳам деярли бир вақтда бошланган. Уларнинг ҳар бири ҳозиргача учтадан тўплам эълон қилди. Булар Усмон Азимовнинг «Инсонни тушуниш», «Ҳолат», «Оқибат», Сулаймон Раҳмоннинг «Хаёл», «Ҳилол», «Биллур қўнғироқлар», Муҳаммад Солиҳнинг «Бешинчи фасл», «Оқ кўйлақлар», «Қудуқдаги ой», Муҳаммаджон Раҳмоннинг «Мувозанат», «Момақаймоқ», «Яшил дарё», Шавкат Раҳмоннинг «Рангин лаҳзалар» тўпламларидир. Уларнинг биринчи китоблари танқидчилик томонидан, асосан, ижобий баҳоланди. Бироқ уларни бир авлод вакили сифатида ёнма-ён қўйишга асос берадиган сабаб фақат ана шу ташқи белгиларда эмас, балки уларнинг шеърларининг ички пафосида, уларда муҳрланган оламини, замонни ва инсонни тушунишдаги муштаракликда.

Хўш, бугунги ёшлар нима тўғрида ёзишмоқда? Умумлаштириб айтсак, улар ватан ва табиат, меҳнат ва муҳаббат, адолат ва эрк, ҳақиқат ва бахт тўғрисида ёзишмоқда. Уларнинг шеърларида замон садоларининг бонги ҳам, инсон қалбининг нозик тебранишлари ҳам мавжуд. Бир сўз билан айтганда, улар ҳаёт ҳақида ёзишяпти ва уларнинг шеърларини инсон қалбининг поэтик кардиограммаси деб аташ мумкин. Лекин бу янгилик эмас-ку? Ўзбек шоирларининг ҳаммаси ҳам поэзиямиз ривожининг ҳамма босқичларида шу тўғрида ёзган. Нафақат ўзбек шоирлари, барча рус шоирлари, қардош халқларнинг шоирлари, қолаверса, бутун жаҳоннинг прогрессив шоирлари шу ҳақда ёзган. Тўғри! Ёшлар шеърятининг мавзуларида муайян анъанавий-

лик бор ва менимча, бу жуда яхши. Шунинг учун яхши-ки, шу анъанавийлик шеърятнинг олис ва машаққатли йўлларида кашф этилган буюк бир ҳақиқатни ёшларимиз яхши ўзлаштириб олганидан далолат беради. Бу ҳақиқат — чинакам поэзиянинг ҳамиша реал ҳаёт билан чамбарчас боғлиқлиги ҳақидаги, унинг эстетик эҳтиёжларига хизмат қилиши ҳақидаги ҳақиқатдир. Ҳозирги ёшлар фақат бу ҳақиқатни эмас, поэзиямиз ривожида синалган яна бир қатор муҳим ижодий принципларни ҳам пухта ўзлаштириб олганлар. Шеърятнинг ижтимоий-эстетик вазифаларини тушунишда, ҳаққонийлик, халқчиллик ва ғоявийлик принципларига оғишмай амал қилишда, гуманизм ва интернационализм принципларига садоқатда ҳам улар Ҳамза ва Ғафур Ғулом, Ойбек ва Ҳамид Олимжон, Шайхзода ва Миртемир каби улкан сўз санъаткорлари изидан бормоқдалар. Бу ҳол ёшларни тақлидчиликда ёки ижодий маҳдудликда айблашга асос бўлмаслиги керак — адабиётимизнинг муқаддас принципларига садоқат тақлидчилиكنи, бир жойда депсинишни билдирмайди, балки, аксинча, бу ижодда янги парвозларнинг, янги кашфиётларнинг, юксак чўққиларга кўтарилишнинг бирламчи зарурий шартидир. Бугунги ёшлар шеърятни ўзбек поэзиясининг кўп йиллик бой ва ранг-баранг ижодий тажрибаси заминида шаклланмоқда. Қолаверса, ёшлар бу тажрибани ўзлаштириш билан чекланмай, уни қардош халқлар поэзиясининг, прогрессив жаҳон поэзиясининг тажрибаси билан ҳам бойитиб ижод қилмоқда. Улар мана шу бақувват заминга таяниб, бугун шоирона сўзнинг янги имкониятларини изламоқдалар, шеърини шаклларнинг ранг-баранглигига, тасвир воситаларининг ўзига хослигига, поэтик образлар системасининг оригиналлигига интиломоқдалар. Лекин бугунги ёшларнинг ўзига хослиги, оригиналлиги, новаторлиги (ёшларга нисбатан бу сўзни қўл-лашдан чўчимайлик) фақат шу изланишлардагина намоён бўлмайди. Энг муҳими шундаки, улар шеърятнинг

азалий мавзуларини ҳозирги шиддати тез мураккаб ҳаёт нафасига йўғириб куйламоқдалар. Уларнинг асарларида инсон ва замон муаммолари ижтимоий фикрнинг замонавий юксак даражасидан талқин қилинмоқда.

Бошқа тенгдошлари каби Сулаймон Раҳмоннинг ҳам лирик қаҳрамонида урушдан кейинги йилларда туғилиб ўсган, лекин уруш даҳшатларини қай бир тарзда ҳозир ҳам чуқур ҳис қилувчи, шунинг учун тинч ҳаётни чуқурроқ қадрловчи, дунёнинг бугунги нотинч, таҳликали аҳволдан изтироб чекувчи авлоднинг фикр ва туйғулари ифодаланган. Бу қаҳрамон характеридаги энг жозибадор хислат шундаки, у XX асрнинг зиддиятли ҳаётини чуқур ҳис қилади, лекин унинг мураккабликлари, фожиалари, мушкулотлари қаршисида довдираб қолган эмас. У ўзини олам қуюнлари учуриб юрадиган ожиз, ҳеч нарсага кучи етмайдиган бир зарра деб ҳис қилмайди. Аксинча, у ўз тақдирининг эгаси эканини билди ва истиқболни яратиш йўлида актив курашмоқ кераклигини тушунади. Умуман, ҳаётга актив муносабат бугунги ёшлар поэзиясидаги лирик қаҳрамоннинг энг характерли хислатидир.

Сулаймон Раҳмоннинг лирик қаҳрамони, биринчи навбатда, ўзини революционерлар авлодининг вориси деб биледи, жаҳонни фашизм вабосидан халос этади ва бундан чексиз мағрурланади. У бугун бутун дунёни ўзгартириш, ҳаётни қайта қуриш иштиёқида яшамоқда. У инсоннинг бугунги ҳаётида шодлик кўп бўлишини, қувонч чеҳраларга нур бағишлашини, ҳамма ерда адолат ва ҳақиқат, эрк ва бахт ҳукмрон бўлишини истайди. Лирик қаҳрамон бу идеалининг реал ифодасини коммунизмда кўради ва шунинг учун ҳам бутун дунёни коммунист атамоқ истайди:

Мен танитмоқ истайман оламга
коммунист ўзлигимни.

Коммунист атамоқ истайман барини:
Ер юзининг одамларини.

Коммунист атамоқ истайман
сени ҳам, дунё!

Коммунистик идеалга садоқат одамдан ижтимоий активликни талаб қилади, у ҳар қандай лоқайдликка, фаолиятсизликка, пассивликка зид. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон назарида ҳатто «уйқу — оддий ҳордиқ, нофаол ҳаёт», у истайдик, «шоир байтлари мизғиган куртакларни, чигитларни, фикрларни, кўзларни, юракларни бир содиқ соатдай уйғотиб турсин!»

Сулаймоннинг «Коммунист», «Уйқу» шеърлари каби «XX асрнинг хотира дафтаридан», «Йиллар қўшиғи» каби шеърлари ҳам ўткир публицистик руҳ билан суғрилган, бироқ бу руҳ шеърлардаги образлиликка путур етказмаган. Шоир бугунги куннинг энг муҳим ғояларини янгича, оригинал образлар замирига сиғдириб юборади. Тўғри, унинг шеърларида «Юраклар, талпининг буюк ниятга! Қалқининг! Қалқининг! Отланинг қани, ҳар бир сонияни, ҳар дақиқани Айлантормоқ учун абадиятга!» каби анча яланғоч ифодаланган чақириқ руҳидаги парчалар ҳам учраб туради. Бироқ бундай парчалар бутун шеърдан ажратиб олингандагина яланғоч туюлади. Аслида эса, кўп шеърларда улар асар давомида китобхон кўз ўнгида очила борадиган поэтик образнинг мантиқий интиҳосидир. Юқоридаги парча олинган «Вақт» шеърида ҳам ёки «Қарз» шеърида ҳам шу аҳволни кўрамыз.

Сулаймон инсон ҳаётининг серқирра, сержило, мазмунга бой бўлишига тарафдор. У инсон қалби дунёдаги жамики гўзалликларга макон бўлишини истайди ва бу истагини кўпгина шеърларида жўшқин эҳтирос билан ёниб ифодалайди. Туғилиш ва ўлим бир лаҳзалик ҳодисалар. Инсон умри шу икки лаҳза — икки қутб орасида кечади. Лекин шу лаҳзалар орасига жуда кўп нарса жо бўлади:

Шу қутблар орасида бугун

Лолаларни севмоғим керак,
Болаларни севмоғим керак.
Севмоғим шарт икки нуқта орасида мен:
Қизларни ва буғдой бошоқларини,
Тиниқ осмонни, шошқин дарёни,
Кўм-кўк водийларни, балки тошлоқни,
Одамни ва чексиз оламни,
Ватан номли гўзал тупроқни
Севмоғим шарт икки нуқта орасида мен.
Жуда жиддий бир меҳнатдир севмоқнинг ўзи.
Жуда жиддий ва гўзал кашфиётдир
севмоқнинг ўзи.

Чинакамига нозимона оҳанг, нозимона қўламга эга бўлган бу парчада инсон ҳаётининг мазмуни, ҳаётга чанқоқлик туйғуси яхши ифодаланган.

Умуман, Сулаймон китобдан китобга поэтик нигоҳи чуқурлашиб, оламни қабул қилиши теранлашиб бораётган шоир. Шу жиҳатдан унинг сўнгги китоби «Биллур қўнғироқлар»ни унинг ижодий ўсишида катта воқеа деб ҳисоблаш керак. Бу китобда Сулаймоннинг инсон ҳақидаги ўйлари янги босқичга кўтарилади, у ҳаётнинг энг оддий манзараларидан ҳам теран бир поэтик маъно топа олади, дадил ва салмоқли поэтик образлар қўллайдди, одатий мавзуларни янгича эҳтирос билан олади. Мана бир парча:

Қўли Қуббон ётар чайқалиб нурдек,
Кўксиди аллалаб кўкни, юлдузни,
Гўё шеър ёзмоқчи, гўё шонрдек
Пичирлаб ахтарар керакли сўзни.

Ғоят жозибали, сеҳрли манзара. Шеърятимизда кўп мадҳ этилган Қўли Қуббонга Сулаймон батамом янгича, мустақил нигоҳ билан қарабди. Лекин муҳими бунда ҳам эмас—у шу гўзал манзарага маҳлиё бўлибгина қолмайди, балки ундан чуқур маъно топишга, доно бир хулоса чиқаришга ҳам интилади:

Гар чуқур бўлмаса тасаввур, хаёл,
Гар чуқур бўлмаса кўл, дарё, бешак,
Юксаклик бўлмайди ҳаётда, алҳол,
Тоғлар ҳам ҳеч қачон аталмас юксак!

Сулаймон севги, садоқат, вафо каби шеърятимизнинг азалий ҳамроҳларини романтик юксакликлардан реал заминга олиб тушишга, улар замиридаги инсоний мазмунни чуқурлаштиришга интилмоқда. Мана, «Сенга хотин эмас, дўст керак сенга» деб бошланадиган шеър. Унда «муҳаббат» сўзи тилга олинмаса-да, онлада эру хотин ўртасида ҳақиқий муҳаббатга асосланган муносабатларнинг мазмуни жуда яхши очилган. Бу муносабатлар шундай бўлмоғи керакки, улар қаршида ишониб «юрак очилсин», «айтиб бўлмас гуноҳларнинг ҳузурда бемалол айтиш мумкин бўлсин». Айниқса, сўнгги бандда ҳамдардлик, бир-бирига меҳр-муҳаббат, бир-бирини тушуниб яшашнинг мазмуни жуда улкан шоирона куч билан қайд қилинган:

Сигмай қолган чоқларда, лекин
Далаларга, шаҳарга, тоққа,
Ташлай олсанг ўзингни эркин
Энтикиб шу азиз қучоққа...
Сенга хотин эмас,
Дўст керак сенга...

Сулаймоннинг бу ва бошқа шеърларидаги инсоний мазмуннинг чуқурлашиши, шеърятнинг гўзаллигини камситмаган ҳолда ҳаётининг ошиши ҳозирги ёшлар поэзиясининг жиддий ютуғидир.

«Рангин лаҳзалар» тўпламининг муаллифи Шавкат Раҳмон ҳам ўзига хос ўткир шоирона нигоҳ эгаси. У дунёни нозик ва оригинал поэтик образлар орқали идрок этади. Унинг лирик қаҳрамони ҳам фикрловчи шахс. У замон ҳақида, истиқбол ҳақида, инсон табиатининг зиддиятлари ҳақида ўйлайди. Лирик қаҳрамон характе-

ри орқали биз шоирнинг дунёга муносабати билан танишамиз, унинг беором ўйлари ва изтиробли дардларига шерик бўламиз. Шоир инсонни севади, лекин уни идеаллаштирмайди. Шоир наздида инсон ҳали мукамалликдан хийла узоқ. Дарҳақиқат, инсоннинг мураккаблиги шундаки, у фақат гўзалликлар ижодкори, олижаноблик, эзгулик тимсолигина эмас. Унинг табиатида ҳали кемтиклар кўп. Бугун инсон ақлий тараққиётнинг бениҳоя юксак чўққиларига кўтарила бораётган бир шароитда бу кемтикларнинг хунуклиги, ножоизлиги борган сари аён бўлмоқда. Бугун ёвузлик, зўравонлик, ёмон ният каби иллатлар инсоният истиқболига таҳдид соладиган бир кучга айланмоқда. Шунинг учун ҳам шоир изтиробли ҳаяжон билан, теран бир юрак дарди билан инсоннинг инсондай бўлишини истайди, яхшилик, эзгулик, олижаноблик, меҳр-муҳаббат, шафқат ва муруват ғалаба қозонишини қўмсайди. Шоир бу туйғуларини ихчам, лекин маъмундор ва таъсирчан поэтик образларда мужассамлаштиради. Бу жиҳатдан «Венеция» шеъри диққатга лойиқ.

Аста-секин чўкиб бораётган Венеция шоир қалбида яна инсон ҳақидаги ташвишли ўйларни қўзғайди. Ҳа, минг йиллик тарихга эга бўлган Венеция, инсон даҳосининг буюклигига тимсол бўлган Венеция чўкиб боряпти. Бу—ёмон. Лекин бугун дунёда бундан ҳам ёмонроқ, бундан ҳам даҳшатлироқ ҳодисалар содир бўлмоқда-ку! XX асрда ҳали муҳтожлар кўп, қонталаш яралар мавжуд. Инсониятнинг муқаддас ҳислари, муқаддас орзулари, гўзал туйғулари чўкиб бормоқда. Бу шоирни ларзага солади. У Венеция тили билан ўз асрига мурожаат қилади:

Игирманчи аср!
Мени ўйлама,
Тумшуғимга тикма лираларингни,
Муҳтожларга бергин, камингни яма,
Шифола қонталаш яраларингни!

Жуда изтиробли, ғоят дардли ва айни чоқда жуда мардона мисралар! Фақат одамзод қалбининг Троясини халос кўришни истаган, инсон юрагининг венециялари чўкиб кетишини хоҳламаган одамгина муҳтожларни, очларни ўйламай, камига қарамай, жароҳатларини даволамай, одамлар яратаётган бойликларни қурол-яроққа сарфлаётган, кўкка совураётган XX асрга шундай мурожаат қилиб, унинг юзига шафқатсиз, лекин ҳаққоний гапларни айта олади. Бугунги одамнинг—истиқбол ташвишини чекаётган, урушни, вайроналикларни истамаётган, тинч, осуда, бахтиёр турмушни қўмсовчи одамнинг кайфиятлари, туйғулари «Венеция» шеърда яхши ифодаланган.

Шавкатнинг шеърлари ҳам Сулаймонники каби чуқур гражданлик руҳи билан суғорилган. Тўғри, бу руҳ Шавкат шеърларида бевосита публицистик шаклларда эмас, кўпроқ лирик шаклларда ифодаланади. Шавкатдаги гражданлик пафоси—лоқайдликни, бепарволикни тан олмасликда, мешчанлик психологиясини эҳтирос билан қоралашда, одамларни ижтимоий активликка ундашда кўринади. Унинг лирик қаҳрамони елкасида «қақшаган асрлар юки — кишанлар, фарёдлар, сўнгсиз урушлар...» билан чайқалиб, секин олға боради. У оғриқдан юзлари буришса ҳам олға одимлашдан тўхтамайди, чунки унинг ҳар қадами муқаддас, ҳар қадами ўлимга қарши. Шавкатнинг лирик қаҳрамони ўз ҳаётининг мазмунини ифтихор билан шундай тасдиқлайди:

Биз заминни меҳрга ўраб,
Олов чизик тортганча тунга,
Бурчимизни оқлаб тобора
Яқинлашиб боряпмиз кунга.

Шавкатнинг қаҳрамони зиёдан қамашиб оғриса ҳам, очиқлиги туфайли яшаш қийинроқ бўлса ҳам кўзни очиб яшаш тарафдори. У ҳар қандай оғриқда лаззат бор деб ҳисоблайди ва ўз оғриқларини «беғам, бўғриққан, оғ-

риқсиз юзларга отади». Унинг яшаш принципи қуйидаги мисраларда ифодаланган:

Қийнанг, ўз ҳолига қўйманг юракни —
Яшамаслик учун юраксиз.

Шавкатнинг яна бир шеърда яшамоқнинг маъноси ҳаётга актив муносабатда бўлмоқ экани яхши айтилган. Шавкатнинг бошқа шеърлари каби бунда ҳам асосий ғоя яланғоч тарзда баён этилмайди, балки қалб қаъридан чиққан туйғу сифатида ифодаланади:

Яшамоғим зарур
Ҳар дақиқани
Ғазаб билан, севги билан тўлдириб.
Дунёдаги барча қора нарсани
Еруғ лаҳзаларда ўлдириб.
Токим
Бош кўтариб қарай қуёшга,
Токим кўзларимда ёнсин ҳақиқат,
Токим тош мисоли тегмасин бошга
Мен яшай олмаган
Ҳар бир дақиқа...

Шавкатнинг лирик қаҳрамони жуда юксак маънавият кишиси—у тинимсиз покликка, ҳалолликка, виждонийликка интилади, чунки ноҳалол қўллар билан дунёни меҳрга ўраб бўлмаслигини яхши билади. Ана шу юксак маънавият унга бошқалар қаршисида ҳам юксак талаблар қўйишга асос беради. Шу юксак маънавият туфайли у ҳаётдаги ҳар қандай виждонсизликни, нопокликни, ёмон ниятларни чиқиштиролмайди, уларни эҳтирос билан қоралайди:

Чндамак мумкинмас, мумкинмас сира,
Ҳамоқат ҳайқирса, боқилса ўғри;
Фаҳш юрса менман, деб, тоза, бокира,
Тўғрилиги учун қийналса тўғри.

Ҳали жуда кўпдир каламушният —
Дунёни кемириб сотиб юрганлар.
Умрида ўтқазмай бирорта дарахт,
Занчалиш кўксига муштин урганлар.

Бу шеърда ҳам шоир шафқатсиз ҳаққонийлик билан виждонсизликни, маънавиятсизликни туғдирувчи бош иллатни—фаолиятсизлик, лоқайдлик, бепарволикни фош қилади:

Қотиллик қилганлар қотил-ку, лекин
Кузатиб турганлар асил қотилдир.

Шавкат шеърларида Кун ва Тун, Нур ва Зулмат, Зиё ва Қоронғилик образлари кўп учрайди. Булар мавҳум романтик образлар эмас, балки реал ҳаётининг мазмунга тўла образлардир. Нур, Зиё, Қуёш шоир учун гўзаллик тимсоли, инсон фаолиятининг моҳиятини нур тарабидан яшаш ташкил қилмоғи керак. Зулмат, қоронғилик, тун эса жамики инсоний иллатлар рамзидир. Уларга қарши муросасиз кураш ҳам инсон ҳаётининг мазмунини ташкил этмоғи керак. Шу тарзда, Шавкат шеърларида юксак маънавият эгаси бўлган, ҳаётда ўзининг актив мавқеи бор, турли-туман иллатларга қарши муросасиз курашга интилувчи қаҳрамон мавжудки, унда замондошларимизнинг энг муҳим сифатларини кўра-миз.

Муҳаммаджон Раҳмон ҳам лириканинг янги-янги тасвирий имкониятларини излаётган ва топаётган шоирлардан. Тўғри, унинг шеърларида бази ~~бир ёшларники~~дагидай ошкора экспериментлар йўқ. Лекин у бир қарашда лирикага сиғмайдигандай кўринган ҳаётининг деталларни, прозаик тафсилотларни шеър маъзига сингдириб юбора олади. Баъзан эса Муҳаммаджон жуда оддий ва ҳатто дағал ҳаётининг деталларни шундай поэтик образга айлантириб юборадикки, унда инсоният босиб ўтган олис кураш йўллари умумлашма манзарала-

ри мужассам бўлади. Унинг лирик қаҳрамони ҳам инсонга теран муҳаббат ва эҳтиром кўзи билан қарайди ва у ҳам инсон ҳаётининг мураккаблигини яхши ҳис қилади. Муҳаммаджон ҳам бугунги инсон ҳаётининг энг муҳим, энг зарурий масалалари ҳақида — эрк, адолат, виждонийлик, муҳаббат тўғрисида тўлиб-тошиб, ёниб куйлайди. У ўзининг энг яхши шеърларидан бири «Кинокамера»да инсонни юнон афсоналарининг қаҳрамонларидан бири Гераклдан юқори қўяди. Бироқ бу таққос инсон шаънига умумий ва мавҳум мадҳия ўқиш истагидан туғилган эмас, балки бугунги реал одамларнинг реал ҳаётини кузатишдан, умумлаштиришдан туғилган. Ҳақиқатан ҳам, бугун ҳар бир фикрловчи инсон зиммасида жуда оғир масъулият юки билан, бутун дунё ташвишларини ортган ҳолда ҳаёт кечирмоқда:

Битта осмон эди гарданида Гераклнинг,
Ерга ботди тиззасиғача шўрлик зўриқиб.
Биз бўлсак кўтариб юрибмиз бугун
Осиёни,
Европани,
Фарбий ярим шарни,
Осмонни,
Денгизлари,
Узун-узун кўчалари,
Қасрлари, вайроналари,
Кўз ёшлари,
Бутун фожиалари билан.

Бу мисраларда бутун олам ташвишларини орқалаб олиб, ҳар қанча қийин бўлса-да, олға бораётган одамнинг ҳорғин ва умидсиз оҳанги йўқ. Аксинча, уларда шу масъулиятни ҳис қилиб яшаётганларнинг ғуруридан туғилган шиддат бор.

Муҳаммаджон бугунги инсонни характерлайдиган, унинг учун зарур бўлган юксак маънавий ақидаларни нафис поэтик образлар орқали китобхонга сингдиришга интилади. Унинг шеърларида инсон фаолиятининг

муҳим белгиларидан бири сифатида ҳаракат тасвирланади. Бироқ ҳаракатнинг ўзи нима? Ҳар қандай ҳаракат ҳам инсон шаънига мос келаверадими? Шоир бу саволларга жавоб берар экан, юлғичлик психологиясини қоралайди, ҳаётнинг маъносини истеъмом қилишдагина деб биладиганлар фалсафасини рад этади ва инсоннинг инсонлигини унинг эътиқодининг юксаклигида кўради:

Талвасада эди талваса,
Чанг соларди ютоқиб истак:
Пайти эмас мулоҳазанинг
Юлиб қолиш керак,
Олиб қолиш керак!
Тафаккур бир совуқ жилмайди:
Бўлмасалар бунча ҳам содда.
Ҳаракат бу асли жилмаслик,
Собит турмоқ бир эътиқодда!

Шоирнинг «Бинафша» деб аталган бошқа бир шеърида «ҳаракат» тушунчаси яна ривожлантирилади — бу гал у «жилмаслик» эмас, аксинча, қаршиликларни тан олмай, умидсизлар шов-шувига қулоқ солмай, муттасил олға — мақсад сари, гўзаллик сари интилишдир. Шеърда «Бинафша» ана шу эзгу ва мусаффо мақсаднинг, пок гўзалликнинг рамзи сифатида кўринади. Умуман, Муҳаммадjon ҳам бошқа тенгқурлари сингари ҳаракатсизликни, лоқайдликни, текин ошга баковуллик психологиясини мутлақо қабул қилмайди. У шеърларида бахт ҳақида куйлар экан, шу бахтнинг қирраларидан бирини беоромликда, изланишда, одамларга муҳаббат улашиб яшашда деб биледи. «Ва мен бахтиёрман: ҳар кунимда бор Уртаниш, завқланиш, севиш имкони», Ойбекка бағишланган шеърда бу фикр шундай ифодаланган:

Изҳор истар муҳаббат, меҳр,
Изҳор истар мендан бу юрак.
Иссиқ нондек уларни ҳозир
Сизга узиб беришим керак.

Муҳаммаджон шеърларида инсон тириклигининг азалий қонунлари, ҳаётнинг негизини ташкил этувчи асрий ақидалар теран бир лиризм билан куйланади. Шундай қонунлардан бири одамлар ўртасида меҳр-шафқатнинг, мурувватнинг, муҳаббатнинг барқарор бўлишидир, яхшилиқнинг устиворлигидир. Шоир бу ғояларни шундай ҳаётий манзараларда ифодалайдики, улар ҳаққонийлиги билан ҳам, чуқур лиризми билан ҳам китобхонни ларзага солади. Шоирнинг «Якшанбалар» деган шеъри бор. Гап унда интернат болаларининг ҳаёти ҳақида, ҳар якшанба уларнинг уй-уйига — ота-оналари олдига кетиши ҳақида боради. Шеър «якшанбалар, аслида, болаларнинг кунидир...» деган формулага ўхшаш сатр билан бошланади. Интернатда якшанба болалар кунни, улар орзиқиб кутадиغان байрам. Бироқ интернатда яшовчи бола етим бўлса-чи? Унинг борадиغان жойи бўлмаса-чи? Ҳамма ўртоқлари уй-уйига кетганда, у ўкинч ва алам ичида ёлғиз қолса-чи? Бундай чоқда якшанба болага байрам эмас, интиҳосиз изтироблар манбаига айланади ва унинг қалбида «лаънати якшанбалар» деган ҳайқириқ кўтарилади. Муҳаммаджоннинг бу шеъри жуда теран инсоний мазмун билан суғорилган — унда ёлғизлик азоби, меҳрга ташналик туйғуси жуда чуқур ифодаланган. Бу шеър ҳам Муҳаммаджоннинг бошқа кўпгина шеърлари каби шоир инсоннинг энг драматик кечинмаларини ҳамдардлик билан куйлаш иқтидорига эга эканини кўрсатади.

Муҳаммаджон шеърларидаги лирик қаҳрамоннинг яна бир муҳим хислати бор — у ҳаёт ошиғи. У ҳаётни жамики гўзаллиги, жамики ранглари, жамики ташвишлари билан севади. Албатта, ҳаётга ошиқлик туйғусини куйлаш бизнинг лирикамиз учун янгилик эмас. Бироқ Муҳаммаджон шеърларида бу туйғу янгича жило касб этади: шоир ҳаётга ошиқлик туйғуси ҳақида узундан-узоқ гапирмайди-ю, жуда аниқ манзараларда шу туйғунинг ўзини кўрсатади қўяди. «Юлдузлар оқиб келяпти»,

деб бошланадиган шеърни ўқиб кўринг. Еки «Нима гап, шабада?» деб бошланувчи шеърни эсланг. Унда яшамоқнинг ўзи буюк бахт сифатида талқин қилинган. Бу шеърларда ҳаёт гўзалликларини жуда теран ҳис қилувчи шоирона қалбнинг ҳарорати мужассам.

Муҳаммаджон ҳам бошқа тенгдошлари сингари шеър санъатини муқаддас деб билади ва унга сидқидилдан фидойилик билан ҳалол хизмат қилишни шоирнинг, санъаткорнинг бурчи деб ҳисоблайди. «Шовқинлар» шеърида шоир шу эътиқодини ифодалаш билан чегараланмайди, балки санъатнинг буюк шарафига доғ солувчи «шовқинларни», санъат гўзаллигини ҳис қилолмайдиган маҳдуд қалб эгаларини қоралайди. Бу шеър ҳозирги ёш ижодкорларнинг эстетик позициясини аниқлашга ёрдам беради. Ёшларимизнинг санъатга фидойилиги, ҳар қандай ҳалтурага муросасизлиги ҳам улардаги гражданлик руҳи балоғатга етганини кўрсатувчи белгидир.

Усмон Азимов шеърларида ҳам бугун дунё ташвишлари билан яшаётган, ҳаёт зиддиятлари ҳақида, чуқур фикрлайдиган, айни чоқда, юксак маънавий эътиқодларга содиқ, мешчанликдан, лоқайдликдан нафрат қилувчи замондошимизнинг лирик образини кўрамиз. Усмон биринчи китобини «Инсонни тушуниш» деб атаган ва бу тасодиғий эмас эди. Инсонни тушуниш — шунчаки сарлавҳа эмас, балки Усмоннинг деярли ҳамма шеърларига сингиб кетган маънавий эътиқод. Одамлар хилма-хил: бири яхши, бири мундоқроқ, бири олижаноб, бири ташвишлар остига кўмилган. Лекин уларнинг ҳаммасида ҳам қандайдир яхши, эзгу, инсоний сифатлар бўлади. Бу сифатлар бировда рўйи-рост намоён бўлса, кимлардadir қалбнинг пинҳон жойларига яширинган бўлиши, куртак бўлиши мумкин. Инсоний муносабатлар равнақи учун инсонни тушунмоқ, унга меҳр билан дўстона, самимий муносабатда бўлмоқ керак. Эҳтимол, ориқ, қалтироқ қўллари билан чўнтагини ағдариб, яго-

на сўмини ароққа сарфлаётган одамга чин юракдан «дўстим» дейилса, «ароқдан яқин дўст кўрмаган юракка баҳор ташриф буюрса ажабмас...» Одам одамга «улкан шон-шухрат соясигамас, биродарлик учун «қалайсан» деса...» Ҳа, инсонни тушуниш, унга ҳамдард бўлиш, самимият, меҳр-шафқат, оқибат Усмон шеърларидаги асосий ғоявий этиқодни ташкил қилади. Шонр ҳаётнинг мураккаблигини, фақат ширин истаклар билан мукамаллашиб қолмаслигини яхши тушунади. Лекин шундай бўлса-да, инсонни тушунмоқ керак:

Кечирасизлар, орзумнинг қаноти узуроқ.
Бундай бўлмайди...
Тузалмас маразлар ҳали анча бор...
Бироқ менга туюлади:
Жами душманларим,
Севмаганларим —
Мен тушунмаган дўстларим.

Усмон шеърларида бугунги одамнинг энг улкан аргони — эртаю кеч унинг хаёлини банд этган орзуси — тинчликни қўмсаш туйғуси бошқа ҳамма ёшларнинг шеърларидагидан кучлироқ ифодаланган. Усмон ҳам бу йўлда маълум шиорларни қофиялаштириш, маълум ҳақиқатларни ҳайқириб айтиш йўлидан бормайди, балки ҳозирги ҳаётнинг — урушлар даҳшатини кўрган, ундан ҳозир ҳам азоб чекаётган, қалб жароҳатлари битмаган инсоният ҳаётининг шундай манзараларини чизадики, улар китобхон қалбини ларзага солади. Усмоннинг «Бу сочларнинг ҳар толасига» деб бошланадиган шеъри бор. Бу шеър тинч яшашни, тинч меҳнат қилишни, тириклик ташвишларига кўмилиб осуда умр кечиришни истаган одамларнинг дунёни яна уруш оловига чулғашга, қонга ботиришга интилаётган ёвуз кучларга қарши нафратли талабидай жаранглайди. Усмоннинг шеърини насрга кўчириб айтиб бериб бўлмайди — уни фақат ўқиш керак. Шеър ҳақида тасаввур ҳосил қилишингиз учун

унинг сўнги бандини келтираман — бу бандда урушдан қўл-оёқсиз қайтган аскарнинг туши ҳақида гап кетади:

...Қирда буғдой ўрмоқда девкор йигит,
Белбоғи билан пешонасини танғиб,
Баъзан бош кўтариб йўлга қарайди —
Тушлик яқин...
Уфқда кўринар...
Аёл келмоқда.
Бир қўлида тугун — йигитга тушлик,
Бир қўлида гўдак — соғлом қийқирар.
Гўдакнинг қўлида оппоқ кабутар.
Тушида — ҳушида шу манзарани кўриб
Курашиб яшайдиган одам
Бахтиёр бўлади!

Бироқ бугун оламда инсон истиқболига чанг солаётганлар бор, «денгизлар ортида кимдир семиз қоринни минбарга тираб, ўлимга, қирғинга фатво бермоқда...» Уларнинг рўёбга чиқмаслиги учун, не-не нозик шабадалар харидор сочларнинг ёстиқда ёлғиз қолмаслиги учун, оқ толедан мастона ёнувчи кўзларнинг ёшини қорахатга оқизмаслик учун одамлар бугун курашмоғи, оёққа турмоғи лозим. Усмоннинг лирик қаҳрамони ҳаммани тинчлик учун курашга чорлайди — бу қўрқоқликдан эмас, ожизликдан эмас. Лозим бўлса, бу қаҳрамон одамзод бахти учун жанг қилишга, фидо бўлишга ҳам тайёр.

Бироқ —
Кейин ҳайкал қўйсангиз ҳам,
Шеър ёзсангиз ҳам мени шарафлаб,
Унутмайман деб қасам ичсангиз ҳам,
Мен ўламан,
тушунапсизми, мен ўламан...

Усмон кўпгина шеърларида кўкка, юксакларга интилувчи, «юлдузларга тегиб, қоқилиб, жуда ҳам баланд учувчи» одамларни кўтаринки романтик бўёқларда куйлайди. Бироқ у севган одамлар ердан узилиб қолган,

реал ҳаётдан ажралган одамлар эмас. Улар икки оёғи билан шу заминда туради, улар «юлдузга термулиб, заминни қучоқаб ўладиган» одамлар тоифасидан. Оддий маиший ҳаёт фалсафаси, кўпинча донолик либосида кўринувчи мешчанлик эътиқодлари унга ёт. Маса-лан, «оёғинг остига боққин» деган насиҳат унинг табии-тига зид. Унинг тақдири, йўли параллель чизиқлардай тўғри — эгрилик билан сира кесишмайди ва сира ке-лишмайди. Шунинг учун Усмонда ҳам бугун муайян доиралар ўртасида намоён бўлаётган худбинлик илла-ти, мешчанларча бедард яшаш касали, бутун ҳаётининг маъносини бойлик тўплашга бахш этган одамлардаги буюмбозлик қусури эҳтиросли нафрат билан қорала-нади. Бунда ҳам Усмон оддий нарсалар замиридаги ул-кан ҳақиқатларни топади. Унинг «Буюмлар ҳақида бал-лада» шеърини олайлик. Унда буюм деб майсалар бў-йини унутган, севгисидан ажралган, маънавиятидан маҳрум бўлган, ҳатто она меҳрини ҳам буюмга алмаш-тирган мешчаннинг фожиали қисмати яхши очилган:

— Онажон, бу жавоб шунчалар улкан,
Мени тўсиб қўйди ёруғ оламдан!
— Келдингми, о болам, сенда гапим бор.
Биргина сўзингни интизор кутдим!
— Шошяпман... Дўкандан мол олмоқ даркор...
Сенга нега келдим?.. Унутдим...

Йўқ, Усмон севган қаҳрамон бундайлардан олис ту-ради — у беором яшаш тарафдори, чунки унинг мақса-ди бутун дунёни шеърга кўмиш:

Ҳали бутун жаҳон шеър бўлажак,
Фақат бекор билар ором қучоғини.
Бу дунёни сирга кўмиб яшаш керак
Қалбга санчиб шеърятнинг пичоғини!

Усмон шу тариқа бугунги одам учун юксак маънавият зарурлигини тасдиқлайди. Фақат руҳий оламнинг бойлигини, маънавий эътиқодларнинг юксаклиги ва собитлигини инсонни бу мураккаб дунёда буюмлар таъқибидан, пасткашлик тазйиқидан, оддий жонвор қатори еб-ичиб, умр ўтказиш хавфидан амин этади. Шоир шундай одамларни севади ва бундайлар унга ҳар куни ишхонага эмас, майхонага эмас, Америка очгани кетаётган кемалардай туюлади. Шоир улар қатори ўзи ҳам бир Колумб эканини англайди ва колумблар шаънига оташин сўзлар йўллайди;

Колумб, елканларни баландроқ кўтар!
Колумб, хавф-хатарга қилмагин парво.
Колумб, бу дунёдан одамлар ўтар,
Колумб, одамлардан ўтмоқда дунё!

Шу тарзда Усмон шеърларида замондошимизнинг тугал бир образи намоён бўлади. Уни яратишда Усмон романтик бўёқларни реалистик тасвирга омухта қилиб, ўзига хос йўлдан бормоқда.

Муҳаммад Солиҳ ҳам тенгқурлари каби замонни ва замондошини куйлайди. Албатта, бу ибора Муҳаммад Солиҳнинг шоир сифатида кимлигини очиш учун мутлақо кифоя қилмайди. Муҳаммад Солиҳ Сўзга, Шеърга батамом янгича қарашларни жорий қилаётган, унинг тасвирий имкониятларидан максимал фойдаланишга интилаётган шоир. Унинг шеърлари орасида узунлари деярли учрамайди. Муҳаммад Солиҳ асосан, қисқа-қисқа лирик миниатюралар яратади. У сўзга жуда хасис, унинг шеърларида шунчаки оҳангни тўлдириниш учун ёхуд қофия талаби билан киритилган, тасвир мақсади учун хизмат қилмайдиган сўз йўқ. Умуман, Муҳаммад Солиҳ «шеър» деганда узундан-узоқ тасвирларни, чучмал манзараларни, сийқаси чиққан насиҳатларни туйшунмайди. У «шеър» деганда шоир қалбидан кечган туйғунинг ўзини бевосита, нақд, кўзга кўринадиган қи-

либ ифодалашни тушунади. Муҳаммад Солиҳ ҳақидаги мақолаларда унинг прогрессив ғарб шоирлари тажрибасига таяниши ҳақида фикрлар айтилди. Бу ўринда унинг қайси шоирга кўпроқ эргашаётганининг унча аҳамияти йўқ. Уйлайманки, Муҳаммад Солиҳ импрессионизм усулларини шеърятга олиб кирмоқда ва шу йўл билан реалистик шеърятни бойитиш йўлидан бормоқда. Биз ҳозир ўз ривожимизда шундай даражага эришдикки, баъзи бир «изм»лардан чўчимаслигимиз керак. Шу жумладан, импрессионизмдан ҳам. Албатта, импрессионизмни дунёқарашнинг асоси сифатида ёхуд ижодий метод сифатида қабул қилиб бўлмайди. Бироқ адабиётда тасвир усулларидан бири сифатида уни бемалол қўллаш мумкинлар. Импрессионизм тасвирнинг марказига воқеа ва ҳодисалардан олинган бевосита таассуротни қўяди — улар ҳақидаги ўй ва фикрлар, хулосалар, автор айтмоқчи бўлган ғоялар шу таассурот тасвири замирига яширинган бўлади. Уларни аниқлаш ўқувчига ҳавола қилинади. Муҳаммад Солиҳ шеърларида биз кўпинча ҳаётини таассуротнинг бевосита тасвирига дуч келамиз. Бинобарин, бу шоир шеърларида импрессионизм услубий ҳодиса сифатида намоён бўлади. Шуниси муҳимки, шоир бу йўл билан ҳам даврнинг катта ҳақиқатларини айтиш, китобхонга кучли таъсир кўрсатиш мумкинлигини исбот қилмоқда. Мана, унинг «Турмадаги гул» шеъри. Турмада ўтирган Хуаннинг хотини эрига гул келтиради. Камерадаги ўн икки киши гулни ардоқлаб, кофедан бўшаган идишга қўйишади ва ўн икки қултум сув қўйишади. Лекин...

Даричанинг олдига гулни
Қўйиб... Хомуш, жим қолдилар.
Ўн икки кишининг осмонини гул
Тўсганини сезиб қолдилар...
Хуанга ноқулай. Хуан билади:
Энди улар тонг отгунча
Гулнинг сўлишини тилайди.

Албатта, озодликни мадҳ этиб, инсон учун ардоқли эканини, инсон бахтиёрлигининг энг зарур шарти эканини таърифлаб, жуда чиройли ва жуда таъсирли сўзлар айтиш мумкин. Лекин, ўйлайманки, осмон парчасини тўсиб қўйгани учун туни билан гулнинг сўлишини тилаб чиққан одамлар ҳолатининг юқоридаги тасвири ҳар қандай таърифлар билан бемалол баҳслаша олади. Яна бир мисол келтираман:

Қўлни чўнтагига тиқиб
Сесканиб кетар у—
Куйдириб юборар бармоқларини
Кимсасиз уйнинг муздай калити!

Шеърнинг бори-йўғи шу — тўрт мисрадан иборат. Лекин бунга қаранг — шу тўрт мисрага жойлашган биргина ҳодиса остида оламжаҳон мазмун ётибди — унда ҳижрон алами ҳам, барг ёзмаган муҳаббатнинг изтироби ҳам, ёлғизлик даҳшати ҳам мавжуд. Шоир «у»нинг кимлигини айтмайди, биографиясини кўрсатмайди — фақат биргина деталь билан унинг драмасини, балки фожиасини очади. Унинг ҳолатини ҳис этиб, биз ҳам баданимиз жунжикиб кетгандай бўлади. Муҳаммад Солиҳ шеърларида ана шундай ўзига хос услубда замондошимиз образи чизилади. У ҳам бошқа шоирларнинг лирик қаҳрамони каби давр ташвишлари билан яшайди, у ҳам бахтни, маънавий юксакликни қўмсайди, у ҳам севади ва севги азобларида ўртанади. Муҳаммад Солиҳ ҳам бошқа шоирлар каби маънавий баркамолликни, виждонийликни, покликни инсоннинг энг улуғ сифатларидан деб билади. У ҳам одамлар ўртасида меҳр ва оқибатнинг ҳукмрон бўлишини истайди ва бу истакларини ўзига хос тарзда, афористик формада шеърга солади:

Ҳар ким, ҳеч бўлмаса битта одамни
Бошига кўтариб билмоғи лозим.

Ҳар ким тоза бўлиши керак бир қадар,
Утириш-чун бошида битта одамнинг.

Улкан ҳаёт ҳақиқатини — энг муҳим ахлоқий-маънавий эътиқодлардан бирини бениҳоя ихчам ва ёрқин ифодалаган мисралар! Бундай шеърлар Муҳаммад Солиҳнинг китобларида анчагина бор. Муҳаммад Солиҳ шеърларидаги лирик қаҳрамон яна бир жиҳати билан характерли — табиат гўзаллигини теран ҳис қилиш унинг маънавий дунёсининг катта бир қисмини ташкил қилади. Тўғри, табиат ҳақидаги шеърлар Муҳаммад Солиҳнинг тенгдошларида ҳам кўп. Лекин ҳар ҳолда, менинг назаримда, табиатга муносабат масаласи Муҳаммад Солиҳда тугалроқ ифодаланган. Унинг лирик қаҳрамонининг табиатга муносабатида ҳам ўзгачалик бор — у энг оддий, энг кўникилган нарсаларни ҳам шу қадар ўткир нигоҳ билан кўриб, шу қадар нозик қалб билан ҳис этадики, натижада бирдан, уларда шоирона жозиба пайдо бўлади, улар кўз ўнгимизда боқий гўзалликнинг бебаҳо ва беғубор тимсоллари сифатида гавдалана бошлайди:

Отхонада...
От ухлар тикка.
Ухлар унинг бўйнида бўрон.
Дунёда жонзот йўқ
Ухлаётган отдан ғамгинроқ.
Уни силаш учун
Ачиниш учун,
Юзта сулув қизнинг қўллари керак.
Юзта!
Отхонада от ухлар тикка.
Маъюс бўрон бўйнида ухлар.

Яна бир шеърни тўла келтираман:

Мана, дарахтларнинг
Асл моҳияти —

Ларзон мевалар.
Кўкраги очилиб қолган аёлдай
Мунис бир хаёлда титрайди
Дарахт!

Нақадар жозибадор, жонли манзара. Лекин бу ўринда мен тасвирнинг гўзаллигигагина эмас, авторнинг табиатга муносабатига эътиборни жалб қилмоқчиман. Бу ўринда шунчаки табиат гўзалликларидан завқланиш ёки ҳайратланиш йўқ. Бундаги муносабат севимли одамдан ажралиб қолиш хавфи туғилганда уни ардоқлаш, эъозлаш кераклигини англаб етган одамнинг ҳолатига ўхшайди. Муҳаммад Солиҳнинг ҳам, бошқа кўпгина ёш шоирларнинг ҳам табиат ҳақидаги шеърларида атроф-муҳитни, табиат бойликларини кўз қорачиғидай авайлаш керак эканини кечикиб бўлса-да тушунган, кечикиб бўлса-да, шунга киришаётган одам психологияси ифодаланган. Шунинг учун ёш шоирлар табиатни жуда ўткир ҳис этади ва уни қадрлаш, эъозлаш ғояларини ёниб куйлашади.

Шундай қилиб, биз беш шоирнинг ижоди билан умумий тарзда бўлса ҳамки танишиб чиқдик. Хўш, бу айтилганлардан қандай хулоса чиқариш мумкин?

Эсингизда бўлса, мақолани адабий авлод ҳақидаги гапдан, ҳар қайси авлоднинг адабиётда очадиган янги саҳифасидан бошлаган эдик. Биз мақолада, биринчи навбатда, замондошимизнинг маънавий дунёсини тасвирлаш бобида ёшлар очаётган янги саҳифани ўқишга уриниб кўрдик. Уйлайманки, юқорида айтилган мулоҳазалар ёшлар ижодинда бугунги одамларнинг кайфияти, маънавий дунёси, оламга муносабати ҳаққоний ифодаланапти деган хулоса чиқариш учун асос беради. Энг муҳими шундаки, ҳозирги шеърлардаги лирик қаҳрамон ва улар билан бирга шоирларнинг ўзлари ҳам бугун бутун жаҳон миқёсида фикрлайдиган, инсон ҳаёти жуда кенг кўламлардан назар ташлаёладиган дароҳлар кўтарилишмоқда. Бу жуда муҳим, чунки ҳар қай

нинг адабиёти конкрет миллий заминда яратилса-да, умумбашарият ишига хизмат қилмоғи керак.

Биз, атайин, мақолада ёшларнинг шакл ва услуб бобидаги изланишларини, поэтик системани янгилаш соҳасидаги уринишларини кам тилга олдик. Уйлайманки, ҳозир айтилганлар ҳам ёшлар шеъриятининг тўғри йўлдан ривожланаётганини таъкидлаш учун кифоя қилади.

Ешлик жўшқинлик демакдир. Ҳозирги ёшлар шеъриятида мужассам топган ҳисларда, туйғуларда, фикрларда шу жўшқинлик бор. Уни кейин ҳам йўқотмай, ижод йўлларида сочиб юбормай, авайлаб сақлаш керак. Шунда бу жўшқинлик тажриба билан бирга келадиган донолик ва теранликка қўшилиб, шеърий юксакликлар сари элтади.

ЛИРИКА ҲАҚИДА

Лирика — юнонча лира сўздан олинган. Лира қадимги юнонларнинг торли музика асбоби бўлиб, шу асбоб жўрлигида ижро этиладиган қўшиқлар кейинчалик «лирика» деган умумий ном билан атала бошлаган.

Лирика — адабиётнинг қадимги жинсларидан бири.

Лирика ҳам, умуман, адабиёт ва кенгроқ маънода санъат каби воқеликнинг образли инъикосидир. Бутун олам, хилма-хил шаклларда намоён бўладиган беҳисоб ҳаёт ҳодисалари, бир-бирини инкор қилувчи ва бир-бирини тўлдирувчи қарама-қаршилиқларга тўла мураккаб воқеалар, муттасил ҳаракатда тинимсиз ўзгариб, рувчи ранг-баранг воқелик лирикага жонга мазмун бахш этувчи, уни битмас-тул билан таъминловчи ягона манбаъдир, тан бир тасвир объектидир. Бинобарин, р-пиравардида воқелик ҳақида, унинг ллари ва ривожланиш қонуниятлари осида, инсон ҳаётининг моҳияти, ин-

соннинг маънавий қиёфаси, ранг-баранг жилоларга эга бўлган руҳий олами, уни ҳаракатга келтирувчи ташқи ва ички омиллар тўғрисида бизга тугал ва яхлит тасаввур беради. Шу маънода лирика адабиётнинг эпос ёки драма каби жинсларидан фарқ қилмайди. Лириканинг бошқа жинслардан фарқини белгилайдиган специфик хусусиятлари нимани акс эттиришда эмас, воқеликни қандай акс эттиришида яққол кўринади. Лирика воқеликни бадий ўзлаштиришда ва акс эттиришда ўзига хос формага эга. Лирикадаги образлилик эпос ва драмадаги образлиликка қараганда бошқача принциплар асосида майдонга келади. Эпос — воқеликни кенг манзараларда кўрсатиш, ҳаётни кузатиш натижасида ҳосил бўлган таассуротларни батафсил ҳикоя қилиш асосида туғилади. Эпик асарларда воқеа муҳим роль ўйнайди, бир-бири билан мустақкам боғланиб кетган воқеалар силсиласида инсон характери мукамал очиб берилади. Драмада воқелик инсон характерини бевосита кўрсатиш орқали акс этади. Шунинг учун драмада ҳаракат биринчи ўринда туради. Кескин тўқнашувларда инсоннинг қандай ҳаракат қилишига, мураккаб вазиятлардаги фаолиятига қараб, биз унинг характерини бевосита билиб оламиз.

Лирикада воқелик инсон характерининг айрим ҳолатларини тасвирлаш орқали акс этади. Реал воқелик инсонга таъсир қилади, унинг фикрини уйғотади, ҳисларини қўзғайди. Ҳаётдаги сон-саноқсиз ҳодисалар, ранг-баранг воқеалар таъсирида инсон қалбида шодлик ёки маъюслик, умид ёки тушкунлик, ишонч ёки изтироб, кўтаринкилик ёки лоқайдлик каби хилма-хил туйғулар, ҳислар пайдо бўлади. Шоир ана шу туйғулар ва ҳисларга тил беради, уларни шеърга солади. «Мени шодлантирган ё қийнаган, ёхуд умуман, банд қилган нарсани образга, шеърга кўчиришга ва шу тарзда ўз-ўзим билан ҳисоб-китоб қилишга интилардим... Мени қийнаган нарсадан уни қўшиққа, эпиграммага, бирон-бир шеърга

айлантириш йўли билан қутулишга уринардим», деб ёзади И. В. Гёте. Кўринадики, лирикада воқеа ёки ҳаракат ўз-ўзича қимматга эга эмас, эпосдаги ёхуд драмадаги каби биринчи даражали аҳамият касб этмайди. Лирика учун энг муҳими — объектив воқеликдаги муайян ҳодисалар инсон қалбида туғдирган туйғу ва ҳислардир. Бошқача қилиб айтганда, лирика объектив реалликнинг субъектив ҳиссий формадаги инъикосидир. «Лирика тилсиз ҳисларга сўз ва образ бағишлайди, уларни тор кўкракнинг бўғиқ қафасидан бадий ҳаётнинг мусаффо ҳаволига олиб чиқади, уларга махсус ҳаёт беради... Шоир китоб ичидан топиб олган қовжираган гулда нима ҳам бўлиши мумкин? Аммо шу гул Пушкиннинг энг яхши, энг муаттар, энг мусиқий тирик асарларидан бирини туғдирди» (В. Г. Белинский, Танланган асарлар, Ўздавнашр, Т., 1955, 184-185 с.) Лириканинг бу хусусияти фақат ўтмишда яшаб ўтган шоирлар ижоди учун эмас, ҳозирги давр шоирлари учун ҳам характерлидир. Масалан, Ғ. Ғуломнинг «Сен етим эмасан» шеърини олайлик. Бу шеър конкрет ҳаётий воқеалар заминида туғилган. Уни ўқиганда Улуғ Ватан уруши даврининг оғир эпизодларидан бирини — уруш туфайли ота-оналаридан айрилиб бошпанасиз қолган болаларнинг мамлакат ичкарисига кўчирилганини, бу ерда уларнинг меҳр-шафқат билан кутиб олинганини эслаймиз. Бироқ шеър шу тарихий факт ҳақидаги аҳборот эмас. Шеърни шеър қилган, ҳақиқий лириканинг нодир намуналаридан бирига айлантирган нарса шуки, унда ўша конкрет ҳаёт ҳодисаси туфайли шоир қалбида туғилган чуқур инсоний ҳислар, эзгу туйғулар абдийлаштирилган. Шоир етим қолган гўдакларни кўриб изтиробга тушади, қонли ёвуз урушнинг даҳшатини туюб, ундан нафратланади. Унинг қалбида гўдакларга нисбатан оталик меҳри жўш уради, теран инсонийлик, чексиз олижаноблик билан уларнинг пешанасини сийлайди. Шеърда ифодаланган хилма-хил туйғулар орқа-

ли кўз ўнгимизда бағри кенг, мушфиқ, чуқур инсоний кечинмаларга қобил гуманист инсоннинг ёрқин сиймоси гавдаланади.

Кўринадики, объектив борлиқ лириканинг асосий тасвир объекти бўлса-да, лирик асарнинг мазмунини бевосита ҳаёт ҳодисалари эмас, балки шу ҳодисалар туфайли шоир қалбида туғилган туйғулар, сезгилар, фикрлар ташкил қилади. «Лириканинг ҳақиқий мазмуни қалбнинг ўзи, ўз-ўзича олинган субъективлик бўлади. Бинобарин, лирикада ҳамма гап қандай предмет тилга олинаётганида эмас, балки ҳис қилаётган қалбадир. Муайян дақиқада туғилган бир лаҳзалик кайфият, қалбнинг серзавқ шодлиги, беташвиш қувноқлик ва ҳазилларнинг «лип» этиб ўтиб кетувчи дурдоналари, алам ва маъюслик, таассуф, хуллас, ҳисларнинг ҳамма кўриниши ўзларининг бир лаҳзалик ҳаракатида ёхуд турли-туман буюмлар ҳақидаги айрим фикрларда намоён бўлади ва сўз орқали айтилгани учун абадий сақланиб қолади», (Гегель. Эстетика Т. Ш. М., 1971. 495-496 б.)

Эпос ва драмада санъаткор ҳаёт ҳодисаларини бевосита, ўзгармаган нусхасини бермагани каби, лирикада ҳам шоир ўз субъектив туйғу ва ҳисларини қандай бўлса, шундайлигича, натуралистик тарзда ифодаламайди. Лирикада ҳам эпос ва драмадаги каби образлилик мавжуд, бироқ бу образлилик ўзига хос хусусиятга эга. Лирикада объектив воқелик таъсирида шоир қалбида туғилган хилма-хил ҳислар ва туйғулар кечинма шаклида намоён бўладик, бу лирикадаги образлиликнинг моҳиятини, асосини ташкил қилади. Кечинмада бадий образни вужудга келтирувчи ҳамма компонентлар мужассамлашган бўлади. Авваламбор, шуни айтиш керакки, кечинма ҳис ва туйғуларнинг салмоқли фикр билан чамбарчас бирикиб кетиши натижасида туғилади. Ҳис ва фикрнинг уйғунлиги эса лирикада юксак бадийликни таъминловчи асосий омилдир. Ҳақиқий лирик

шеърда бу уйгунлик шу даражага етадики, кўпинча ҳислар фикрга, фикр эса ҳис-туйғуларга айланиб кетади.

Лирик шеърда кечинма кўпинча ҳаётӣй ҳодисалар ёки предметлар билан боғлиқ ҳолда ифодаланади. Бундай ҳолларда ўша предметлар ёки ҳодисалар шоир кечинмаларига туртки берган омил бўлишдан ташқари, шеърнинг асосий маънавий-эстетик функциясини ифодаловчи марказий поэтик образга ҳам айланади. Мисолларга мурожаат қилайлик: шоир денгизда сузиб юрган ёлғиз елканни кўради. Бу манзара унинг қалбида муайян туйғулар қўзғайди, баҳайбат тўлқинлар бағрини ёриб, мовий кенгликлар томон мағрур сузиб бораётган елкан унга бошқа ҳодисаларни, бошқа кучларни эслатади. Натижада, елкан оддийгина, шунчаки кема эмас, эрк иштиёқида бўронлар қўмсовчи кучларнинг рамзига айланади. Шоир қалбидаги кечинмани ифодалаш туфайли елкан шеърнинг асосий мазмунини, гоясини ифодаловчи марказий поэтик образга айланади:

Оста зангор тўлқинлар жўшар,
Кўкдан сочар қуёш олтин нур!
У — исёнкор, бўронни қўмсар,
Бўрондамиш ором ва ҳузур!

(М. Ю. Лермонтов, «Елкан»).

Ойбекнинг «Наъматак» шеърда ҳам худди шу ҳолни кўрамыз. Баланд қоятош бағрида гуллаган наъматак шоирнинг завқини келтиради; шоир унга меҳр ва ҳавас билан қарайди, чунки бу фактда у ҳаётнинг абадийлигини, мангу гўзаллигини, ҳамиша юксакликка, нурга интилишини кўради. Шу ҳислар ва фикрлар чатишмасини ифодаловчи поэтик образ пайдо бўлади — у энди тоғларда кўплаб учрайдиган наъматакнинг эмас, тоғ бағрини ёриб чиқиб, булутлардан ҳам юқорида бир сават оппоқ гулини қуёшга тутувчи, нурга интилув-

чи кучнинг рамзи ҳам. Наъматак поетик образга айланди. Унинг замирида ҳаётнинг гўзаллиги ва мангулигини улуғлаш, ҳеч нарса енга олмайдиган, ҳеч нарса йўлини тўсолмайдиган, ҳамма нарсадан ғолиб келадиган ҳаёт муҳаббати, яшаш завқи бор.

Лирикада образлиликнинг асосини ташкил қилувчи кечинма тасодифий, аҳамиятсиз, ўткинчи, мажруҳ бўлиши мумкин эмас; у олам тўғрисида, инсон ва унинг руҳий дунёси тўғрисида бир томонлама чекланган, сохта тасаввур бермаслиги керак. Аксинча, кечинмани вужудга келтирувчи ҳислар ва фикрлар чатишмаси ҳаёт ҳақиқатининг ёхуд инсон характерининг бирор томонини очиб берувчи салмоқли мазмунга, умумий қимматга эга бўлиши лозим. «Ҳамма кузатишлар ва ҳислар айрим индивид сифатидаги шоирнинг ҳар қанча ўзига хос мулки бўлмасин ва шу тарзда ҳар қанча тавсифланмасин, улар умумий қимматга эга бўлиши керак, яъни ўз ичида ҳақиқий ҳислар ва мулоҳазалар бўлиши зарурки, жонли поэзия уларга муносиб ифода шаклини топиб беради». (Гегель, Эстетика, Т. III. М., 1971, 493 с.)

Гарчи лирика бир лаҳзада туғилиб ўтиб кетадиган туйғуларни, оний ҳисларни ифодаласа-да, унинг инсон ҳақида берадиган тасаввури узук-юлуқ, чала бўлмайди. Чунки лирик шеърларнинг мазмунини ташкил қилувчи хилма-хил туйғулар, баъзан ҳатто қарама-қарши ҳислар, тарқоқ сезгилар замирида муайян шахс туради. Бу — шоир шахсидир. Лириканинг воқеликни акс эттириш принципини жуда қисқа таърифлайдиган бўлсак, «Олам ва мен» деган формула вужудга келади. Ҳар бир лирик асарга такрорланмас жозиба берадиган, унинг мафтункор кучини таъминлайдиган нарса ҳам шоир шахсидир. Шунинг учун ҳам шоир шахси қанчалик бой бўлса, унинг фантазияси қанчалик бақувват бўлса, унинг ҳислари қанчалик ўткир бўлса, нигоҳи қанчалик кенг уфқларни қамраб олса, шунча яхши. «Бизга шоирни ҳар хил ҳолатда, жонли ва ижодкор қалбини

ҳар хил ўзгаришларда кўриш маъқул. Биз унинг қайғуси ва шодлигини ҳам, завқининг баланд парвозини ҳам, ҳислари ором олаётган дамларни ҳам, Ювеналчасига дарғазаб бўлишини ҳам, эзма кўшнисидан энсаси қотаётганини ҳам кўрайлик» (А. С. Пушкин). Ана шундай хилма-хил ҳолатда намоён бўладиган шоир шахсининг оламга муносабати шеърда тарқоқ ҳолда кўринадиган ҳис-туйғуларга, фикрларга, кечинмаларга яхлитлик бағишлайди. Модомики, шундай экан, ҳар бир шеърда муайян автобиографик элемент бўлади, бошқача айтганда, лирик шеърда ифодаланган ҳар бир туйғу, ҳар бир ҳисни шоир ўз қалбидан ўтказган, ўз бошидан кечирган бўлиши керак. Лекин шеърдаги туйғулар ва фикрлар фақат шоирнинг ўзигагина хос, тор, ўта шахсий характерда бўлмайди. Аксинча, лирикадаги кечинма умумлашган бўлади, яъни муайян ижтимоий гуруҳларнинг кечинмаларига, ҳисларига мос тушади. «Буюк шоир ўзининг мени ҳақида гапирар экан, у умумий нарса — инсоният ҳақида гапиради, чунки инсоният нима биланки тирик бўлса, уларнинг жами унинг табиатида бор. Шунинг учун ҳам унинг қайғусида ҳар бир одам ўз қайғусини кўради, унинг қалбида ўз қалбини ҳам кўради ва унинг қиёфасида фақат шоирнигина эмас, инсонни ҳам, ўзига жинсдош биродарини ҳам кўради. Ҳар бир одам уни ўзига қиёс қилиб бўлмас даражада олий мавжудод деб тан олади ва айни чоқда, ўзини унга кариндош деб ҳам билади».

Бу фикрнинг ҳақлигини жуда кўп мисоллар билан исбот қилиш мумкин. Масалан, Алишер Навоийнинг «Кеча келгумдир дебон...» деб бошланадиган ғазални ўқисак, унда ифодаланган интизорлик туйғуси, алданган қалбнинг ўртанишлари бизга ҳам ҳамоҳанг туюлади.

Лирикадаги ана шу умумлаштириш хусусияти унга воқеликни тасвирлашгина эмас, уни изоҳ қилиш ва унинг устидан ҳукм чиқариш имкониятини ҳам беради.

Масалан, А. С. Пушкиннинг «Анчар» шеърида ҳамма гап саҳрода ўсган заҳарли анчар дарахтини тавсифлаш ҳақида кетаётгандай туюлса ҳам, аслида бу шеър зулми, ҳақсизликни қораловчи, адолатсизликка қарши оташин норозилик кайфиятини ифодаловчи асардир. Лирик шеърда тасвирланаётган ҳодиса устидан чиқариладиган ҳукм бевосита ғоя, яланғоч фикр формасида ифодаланмайди, балки ташқи муҳит ҳодисалари туғдирган таассуротга шоир қалбида пайдо бўлган ички реакция шаклида намоён бўлади. Шеърдаги умумий руҳ, етакчи кайфият шоирнинг тасвирланаётган ҳодисага муносабатини, ғоявий позициясини кўрсатиб туради. Масалан, биз Абдулла Ориповнинг «Тилла балиқ» шеърини ўқиганда, пупанак босган биқиқ ҳовуздан бошқани тан олмайдиган, шу ҳовузни океан билиб яшовчи, ҳаётнинг катта оқимдан, тўлқинларидан чўчиб, бяр чеккада писиб, биқиниб ҳаёт кечирувчи «тилла балиқлар», мешчанлар қораланганини ҳис қиламиз. Бу кичик шеър мешчанлик психологиясини қораловчи, унинг устидан чиқарилган поэтик ҳукмдир. Шоирнинг шеърда ифодаланган кайфияти, кинояси, «тилла балиқ»қа ачиниши, ундан нафрати ўқувчига ҳам юқади, уни ҳам ҳаёт ҳақида, ундаги сарқитлар тўғрисида ўйлашга ундайди.

Ҳаёт ҳодисаларига актив муносабатда бўлиш улар устидан муайян ҳукм чиқариш лириканинг ҳамма кўринишларида, ҳатто, биринчи қарашда, бетараф мавзуларда ёзилган, муҳаббат ёки табиат манзараларини куйловчи шеърларда ҳам мавжуд. Масалан, Миртемирнинг «Булут» шеъри баҳор фаслидаги табиат лавҳаларидан бирини — кўк юзида сузиб юрган паға-паға оқ булутларни тасвирлайди:

Кўк юзида паға булут — оқ булут...
Бир қарасанг — осмон тўла оққувлар.
Бир қарасанг — баланд қорли чўққилар,

Бир қарасанг — кўз илгамас оқ барқут.
Кўк юзида ёруғ, ойдин бир рўё...
Уста рассом чизмиш ажиб манзара —
Тепа-тепа пахта — беғубор, сара
Кузги хирмонларнинг акси бу гўё...

Тасвир аниқ ва гўзал, унда тугал бир манзара чизилган. Бироқ бу шеърнинг энг муҳим томони шу тугал тасвирнинг ўзи эмас, балки унинг замиридаги кайфиятдир. Шоир шу манзара орқали ҳаёт нашидасини, табиат гўзаллигини улуғлайди.

Лирика ҳис ва туйғуларни ифодалаш асосида туғилгани учун кўпинча ҳажм жиҳатидан қисқа бўлади. Акс ҳолда шеърда сезгилар яхлитлиги йўқолиб кетиши, ҳислардан ҳисларга кўчилиши, тарқоқлик вужудга келиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳар хил ҳисларни бирлаштириш учун шоир риторик парчаларни ёки дидактик тавсифларни киритишга мажбур бўладики, бу лириканинг табиатига хилофдир...

Лирик шеърнинг қисқалиги ҳар хил бўлади. Жаҳон поэзиясида икки мисрадан иборат бўлган лирик формалар ҳам мавжуд. (Масалан, шарқ поэзиясида кенг тарқаган фард.) Шунингдек, уч ёки тўрт мисрадан иборат лирик формалар ҳам бор (ўрта асрлар япон поэзиясидаги «хокку» жанри ёки шарқ поэзиясидаги рубоий). Бундай асарлар қисқалигига қарамай, тугалланган мустақил лирик асар бўлади, чунки уларда яхлит кечинма, тугал салмоқли фикр, муайян ҳаётий манзара бўлади. Масалан, қуйидаги — «хокку»ни олайлик:

Анҳор узра кун бўйи
Учиб ўйнар игначи
Соясини ушлаш — ўйи.

Бу учлик ўз соясини қувиб учиб ўйнаётган игначи, анҳорнинг зилол суви, чарақлаб турган қуёш, шабадасиз дим кун ҳақида тасаввур беради ва муайян кайфият туғдиради.

Лирика кўпинча шеърий формада ифодаланадими, бу ҳам тасодифий эмас. Шоир қалбидаги ҳис-туйғулар, ҳаяжон ва кечинмалар ўқувчи қалбига ҳам кўчиб, унга таъсир қила олиши учун юксак эмоционал ҳароратга эга бўлиши лозим. Шеър эса махсус уюштирилган эмоционал нутқ бўлгани учун шундай ҳароратни вужудга келтиришга мос формадир. Шеър лирикага мусиқийлик бағишлайди, унга такрорланмас оҳанг беради.

Лириканинг ҳажман қисқалиги ва шеърий формада бўлиши унда тил ва бадий тасвир воситаларининг ролини кучайтиради. Лирик шеър эзмаликни, батафсилликни деталларнинг ортиқчалигини кўтармайди. Унда ҳар бир сўз тежамлик билан ўз ўрнида ишлатилган бўлиши, ҳар бир тасвирий восита салмоқли эстетик нагрузкага эга бўлиши лозим. Бу эса лирик шеър тилида ихчамликнигина эмас, ҳикматлиликка интилишни тугдиради. Натижада, лирик асарларда халқ мақолларига, афоризмларга яқинлашувчи, халқ ўртасида кенг тарқалувчи иборалар майдонга келади:

Эй Навоий, бода бирла ҳуррам эт кўнглинг уйин,
На учунким, бода келган уйга қайғу келмади.

(Алишер Навоий)

Тақдирин қўл билан яратур инсон,
Ғойибдан келажак бахт — бир афсона.

(Ғафур Ғулом).

Мардонавор елкалар керак
Кўтармоққа ҳижрон тоғини.

(Зулфия).

Булбул ўғай эрур зоғлар орасида.

(А. Оряпов).

Лирика кечинманинг мазмунига, шеърлар тематикасига, композицион хусусиятларига, турли кечинмаларга мос келувчи турли формаларга қараб тур ва жанрларга бўлинади. Кечинманинг мазмунига кўра лирика классификация қилинганда, асосан, фалсафий лирика, сиёсий лирика, муҳаббат лирикаси, пейзаж лирикаси каби турлар вужудга келади. Лириканинг бу турларини бутун жаҳон адабиётида учратиш мумкин. Фалсафий лирика кўпроқ олам ва унинг муаммолари, инсон ҳаёти ва унинг моҳияти тўғрисида чуқур ўйлар, фикрлар асосига қурилади. Сиёсий лирика эса кўпинча муайян тарихий даврларда ижтимоий ҳаётдаги кескин ўзгаришлар шоир қалбида туғдирган акс-садо асосида майдонга келади. Ишқий лирика муҳаббат, вафо, садоқат, рашк, ҳижрон мотивларини куйлайди. Пейзаж лирикаси инсон ва табиат муносабатини бевосита табиат манзараларини тасвирлаш орқали кўрсатиб беради.

Лириканинг ана шу асосий тўрт туридан ташқари, турли ижтимоий-тарихий факторлар ва миллий традициялар таъсирида шаклланган жанрлари ҳам мавжуд. Масалан, европа адабиётида лириканинг мадригал (ҳазил-мутойиба шеър), эпиграмма (бирор шахс ёки ҳодисани мазах қилувчи шеър), эпитафия (марсия), элегия (ғамгин, маъюс кайфиятни куйловчи шеър) каби жанрлари бор. Шеърнинг композицион қурилишига қараб, сонет, октава, станс каби турларга ҳам ажратилади.

Шарқ классик поэзиясида ҳам лирика турли-туман формаларга эга. Булар ичида энг машҳури, кенг тарқалганлари сифатида ғазал, рубоний, туюқ, қитъа, мураббаъ, муҳаммас, мусамман, мустаҳзод, маснавий, фард, тарих, мувашшах кабиларни кўрсатиш мумкин.

Лирикада турли жанрларнинг вужудга келиши, ривож ёхуд йўқ бўлиб кетиши конкрет тарихий-ижтимоий сабаблар билан белгиланади.

Социалистик тузум шароитида лирика ўз тараққи-

ётининг янги, юксак босқичига кўтарилди. Социалистик лирика мазмун жиҳатидан ҳам, формалари жиҳатидан ҳам янги сифатлар касб этди. Бунинг асосий сабаби шундаки, социалистик жамиятда онги янгича, ҳаётга муносабати янгича, дунёқараши, яшаш принциплари янгича, психологияси янгича инсон — совет кишиси шаклланди. Социалистик лирика ана шу янги шахсининг ҳаётга муносабатини, оламни янгича туюшини, дунёни ўзгартиришга, ўз идеалларига мос тарзда қайта қуришга интилувчи ижодкор сифатидаги ҳис-туйғуларини ифодалайди. Утмиш лирикасининг энг характерли хусусиятларидан бири шунда эдики, европа адабиётида ҳам, шарқ адабиётида ҳам лирик шеърларнинг кўпчилиги шоир шахси билан унинг муҳити ўртасидаги қарама-қаршилик, инсон билан жамият ўртасидаги қарама-қаршилик асосига қурилган. Социалистик лирикада шу зиддият йўқолиб, унинг ўрнини шахс билан муҳит, жамият ўртасидаги гармония эгаллади. Натижада, шоирнинг энг интим, шахсий туйғулари ҳам чуқур ижтимоий характер касб этади ва, аксинча, кенг ижтимоий масалалар ҳам шоирнинг шахсий ишидай, қалбига яқин ишдай куйланади. Масалан, Маяковскийнинг «Совет паспорти ҳақида шеъри» ватанпарварлик ғояси билан суғорилган сиёсий-гражданлик лирикасининг намунасидир. Айни чоқда, бу шеърда ватанпарварлик ғояси ўта шахсий тарзда ифодаланган. Шунингдек, совет шоирларининг (масалан, Расул Ҳамзатов ёки Қайсин Қулнев) муҳаббат темасида ёзилган кўплаб лирик шеърлари муҳим ижтимоий-эстетик қимматга эга бўлиб, китобхонни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялашда катта роль ўйнайди.

Ҳозирги ўзбек лирикаси ҳам мазмун жиҳатидан рангбаранг, юксак эстетик қимматга эга бўлган янгича лирикадир.

МУНДАРИЖА

Социалистик адабиётнинг сўнмас машъали	5
--	---

УМРЛАР БУЛАДИКИ...

Улкан санъаткор, олижаноб инсон	13
Чақмоқдек чақнаган шеърят	22
Элга манзур адиб эди	32
Умрлар бўладики	40
Юртин мадҳи бўлди сўнгги сатри ҳам	48
Социалистик ҳаётнинг забардаст куйчиси	56
Ҳаёт мангу яшнасин деб	65

ҚАМАЛАҚ ЖИЛОЛАРИ

Очиб берай сизга қалбимни	90
Ҳақиқатнинг мушкул йўллари	96
Иzzатга муносиб отахон ижодкор	105
«Инсонларга бўлиб ҳамнафас»	115
Болаларнинг севимли шоири	123
Изланиш йўлларида	145
Шеърят — қалб ёлқини	155
Ҳаққуш ҳикматлари	168

ШЕЪРИЯТ МУАММОЛАРИ

Пўл бошида	179
Лирика ҳақида	204

АЗАД ШАРАФИДДИНОВ

В НОГУ С ЖИЗНЬЮ

Издательство «Еш гвардия» — Ташкент — 1983

Редактор С. Жаббор, Рассом Э. Валиев, Расмлар редактори Р. Зуфаров,
Техн. редактор Л. Буркина, Корректор С. Сайдоллимов,

ИБ № 1207

Босмахонага берилди 7.01.1983 й. Босишга рухсат этилди 14.06.1983 й.
Р—08145. Формати 70×108^{1/2}з. 3 босма қоғозга «Литературная» гарнитурда
юқори босма усулида босилди. Босма листи 6,75. Шартли босма листи 9,45.
Нашр листи 9,74. Тиражи 5000. Буюртма № 93. Баҳоси 55 т. Шартнома
№ 89—82.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети, «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент,
700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат Комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариши бирлашмасига қарашли 2-босмахона. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44.